T.C.

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

KAMU HUKUKU (HUKUK FELSEFESİ VE SOSYOLOJİSİ)

ANABİLİM DALI

HUKUK ÖZNESİ OLARAK SİVİL TOPLUM

Yüksek Lisans Tezi

Emre ŞİMŞEK

Ankara – 2020

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KAMU HUKUKU (HUKUK FELSEFESİ VE SOSYOLOJİSİ)
ANABİLİM DALI

HUKUK ÖZNESİ OLARAK SİVİL TOPLUM

Yüksek Lisans Tezi

Emre ŞİMŞEK

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Gülriz UYGUR

Ankara – 2020

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KAMU HUKUKU (HUKUK FELSEFESİ VE SOSYOLOJİSİ)
ANABİLİM DALI

Emre ŞİMŞEK

HUKUK ÖZNESİ OLARAK SİVİL TOPLUM

Yüksek Lisans Tezi

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Gülriz UYGUR

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı	**İmzası**
Prof. Dr. Gülriz UYGUR	…….
Doç. Dr. Saim ÜYE	…….
Dr. Öğr. Üyesi Hatike Dilara AĞAOĞLU CANAY	……

Tez Savunma Tarihi: 17.07.2020

T.C.

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne,

Prof. Dr. Gülriz UYGUR danışmanlığında hazırladığım "Hukuk Öznesi Olarak Sivil Toplum (Ankara 2020) " adlı yüksek lisans tezimdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu, başka kaynaklardan aldığım bilgileri metinde ve kaynakçada eksiksiz olarak gösterdiğimi, çalışma sürecinde bilimsel araştırma ve etik kurallarına uygun olarak davrandığımı ve aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabul edeceğimi beyan ederim.

Tarih: 13.08.2020

Emre Şimşek

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER ---------- **İ**

KISALTMALAR ---------- **V**

GİRİŞ ----------**1**

BİRİNCİ BÖLÜM

ÖZNENİN HUKUKLA İLİŞKİSİ: HUKUK ÖZNESİ

I. GENEL OLARAK HUKUK ÖZNESİ ----------6

II. MICHEL FOUCAULT'DA HUKUK ÖZNESİ ---------- 13

A. Foucault'da Özne---------- 14

1. Foucault'nun Özne Görüşünün Arka Planı---------- 14

a. Descartes'da Özne ---------- 14

b. Kant'ta Özne---------- 17

2. Foucault ve Özne---------- 22

a. Öznenin Anlamı ---------- 23

b. Özne-İktidar İlişkisi ---------- 27

c. Özne ve Farklı İktidar Türleri ---------- 31

B. Foucault ve Hukuk Öznesi ---------- 37

III. FOUCAULT'NUN DÜŞÜNCELERİ DOĞRULTUSUNDA HUKUK ÖZNESİNİN GÖRÜNÜŞÜ ---------- 39

A. Marksist Görüşteki Hukuk Öznesi ---------- 40

B. Lon L. Fuller ---------- 43

C. Jeremy Waldron ---------- 48

D. Foucault'nun Mikro İktidar Görüşü Çerçevesinde Değerlendirme ---------- 53

İKİNCİ BÖLÜM

ÖZNE OLARAK SİVİL TOPLUM

I. SİVİL TOPLUMUN ÖZNE OLARAK AÇIKLANMASININ ARKA PLANI------- 56

A. Hegel ve Sivil Toplum---------- 56

1. Hegel'in Sivil Toplum Anlayışı ---------- 57

2. Hegel'e Foucaultcu Yaklaşım ve Marx'ın Sivil Toplum Eleştirisi ---------- 69

B. Gramsci ve Sivil Toplum---------- 76

1. Gramsci ve Hegel ---------- 76

2. Gramsci'nin Sivil Toplum Anlayışı ---------- 79

3. Gramsci ve Foucault---------- 86

II. SİVİL TOPLUMUN FOUCAULTCU DÜŞÜNCE PERSPEKTİFİNDE HUKUKİ ÖZNELEŞME SÜRECİ ---------- 90

A. Kolektif Öznelik---------- 90

B. Modern Hukuk Öznesi Problemi ve Genişleyen Özne---------- 93

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HUKUKİ-POLİTİK DÖNÜŞÜMDE SİVİL TOPLUM ÖRGÜTLERİNİN ROLÜ VE HUKUK ÖZNESİ OLARAK DEĞERLENDİRİLMELERİ

I. GENEL OLARAK SİVİL TOPLUM ÖRGÜTLERİ---------- 98

A. Sivil Toplum Örgütünün Tanımı----------100

B. Sivil Toplum Örgütlenmesinin Temel Esasları ----------103

C. Sivil Toplum Örgütlerinin Temel İşlevleri ----------107

II. SİVİL TOPLUM ÖRGÜTLERİNİN DEVLETLE İLİŞKİLERİ----------111

III. HARDT VE NEGRİ'NİN ÇOKLUK-İMPARATORLUK GÖRÜŞLERİ ÇERÇEVESİNDE SİVİL TOPLUM ÖRGÜTLERİ----------116

A. Hardt ve Negri'nin Foucaultcu Değerlendirmeleriyle Çokluk ve İmparatorluk -117

B. İmparatorlukta Manipüle Edilmiş Bir Alan Olarak Sivil Toplum ve Çoklukla Direniş ----------121

IV. GELİŞMELER IŞIĞINDA AKTİF HUKUK ÖZNESİ OLARAK SİVİL TOPLUMUN FOUCAULTCU DÜŞÜNCE TEMELİNDE DEĞERLENDİRİLMESİ ----------126

A. Sivil Toplumun Dönüştürücü Etkisiyle İlgili Temel Örnekler----------126

1. Türkiye'de Kadın Hareketinde Sivil Toplum ----------129

2. Türkiye'deki Anayasal Süreçler ve Politik Temas Alanında Sivil Toplum ----143

3. Avrupa Komisyonu Tavsiye Kararları Işığında Sivil Toplum----------149

B. Foucault Düşüncesi Temelinde STÖ'leri Kadın Örgütleri Örneğinde Değerlendirme----------156

SONUÇ ----------161

KAYNAKÇA ----------166

ÖZET----------179

ABSTRACT----------180

KISALTMALAR

AB	Avrupa Birliği
AİHM	Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi
AK	Avrupa Komisyonu
AÜHFD	Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi
Bkz.	Bakınız
BM	Birleşmiş Milletler
C.	cilt
CEDAW	Kadına Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi
çev.	Çeviren
KSGM	Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü
LGBTİ	Lezbiyen Gey Biseksüel Transseksüel İnterseks
MK	Medeni Kanun
OHAL	Olağan Üstü Hal
R.G.	Resmi Gazete
S.	sayı
s.	Sayfa

ss.	Sayfa sayıları
STK	Sivil Toplum Kuruluşu
STÖ	Sivil Toplum Örgütü
TBMM	Türkiye Büyük Millet Meclisi
TCK	Türk Ceza Kanunu
TDP	Türkiye Demokratikleşme Paketi
TİSK	Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu
TOBB	Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği
TÜSİAD	Türk Sanayicileri ve İş İnsanları derneği
vb.	ve bunun gibi
vd.	ve devamı
Vol.	Volume
vs.	vesaire
yy.	Yüzyıl

GİRİŞ

Bir söylem veya eylem hukukun içeriğinde tanımlanmamışsa, bu eylem veya söylemin hukuki bir statüsü olmadığı ifade edilmektedir. Temelde hukuk, yasa koyucunun kriterlerini belirlediği ve dilce ifade edildiği bir alanı kapsamaktadır.[1] Örneğin bir şirketin kuruluş şablonu yasa koyucu tarafından belirli gereklilikler aranarak tesis ediliyorsa, o kuruluşun taslağını hazırlayan hukukçular bu gereklilikleri sağlayarak şirketin hukuki bir statü kazanmasını sağlayabilirler. Bu şablona uygun olmayan bir taslak hazırlanması ise hukuka aykırı değildir. Bu durumda yalnızca şirketin hukuken var olmadığı belirtilebilir.[2]

Yasa koyucu tarafından buyrulan, bu tip normların kabulü yalnızca hukuk bilimi için geçerli değildir. Olması gerekene yönelen, buyurucu ve zorlayıcı özellikler ihtiva eden normlar mantık, estetik vd. gibi alanların konusu da olabilirler.[3] Hukuku başka bir alandan ayıracak olan en temel özelliğiyse, özü bakımından "adalete" yönelmesidir.[4] Böyle bir ayrım neticesinde hukukun, kendi iç dinamikleri ve yasa koyucunun politik duruşuna göre kapsadığı alanlar dikkate alınmalıdır. Bu çalışmanın temelini oluşturan özne felsefesinin ele alınışı öznenin devinimli bir sürekliliği olduğunu işaret etmektedir. Genel özne felsefesinin haricinde, öznelik tanımı genişleyen ve yaşayan çeşitli unsurları kendisinde barındırmaktadır. Yine aynı şekilde hukuki özne olarak devinimini sürdüren

[1] Ertuğrul Uzun, *Hukuk Göstergebilimi*, Nora Kitap, İstanbul, 2017, s. 84.

[2] Uzun, Hukuk Göstergebilimi, s. 84.

[3] Vecdi Aral, *Hukuk ve Hukuk Bilimi Üzerine*, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul, 2010, s. 50.

[4] Aral, *Hukuk ve Hukuk Bilimi Üzerine*, s. 51.

özne, kendisini belirli unsurlar ekseninde dönüştürmektedir. Bu unsurlar, insan doğasını ilgilendiren ve toplumu yönetmekte araç olarak kullanılan hukukun, insan davranışının değişimine yönelen özelliklerini de yine insandan almasıyla ilgilidir. Yani kısacası Foucault düşüncesi temelinde, iktidarın karşısında konuşlanacak olan öznenin, birbirleriyle olan ilişkilerinin de hukuku etkilediği söylenebilir.

Çalışmanın birinci bölümünde öncelikle genel özne felsefesi üzerinde durularak, öznenin felsefe tarihinde hangi kritik düşünce aşamalarından geçerek nasıl ve nereye evrildiği ele alınacaktır. Bu temel görüşler esasında Foucaultcu düşünceye ulaşabilmeyi ve onu daha iyi anlamayı sağlamaya vesile olacaktır. Foucault'da öznenin hangi koşullarda ve ilişkilerde meydana geldiği gibi birbirinden farklı unsurları barındıran ilişkiler yumağı değerlendirilerek, Foucaultcu anlamda bir hukuk öznesine erişilmek istenmektedir. Ancak böyle bir perspektifte hukuk öznesinin, hukuki kişi olarak addedileceği tarihsel geçiş aşamaları da önemlidir. Sonuçta kaygan bir zemine sahip olan ilişki ağı, öznenin konumlanışı neticesinde hukukun içerisinde veya dışarısında değerlendirilebilecektir.

Foucaultcu hukuk öznesi, farklı siyasal ve hukuki görünüşler ekseninde değerlendirilerek, öznenin iktidarla olan geriliminin hukuka yansıması benzerlikler ve farklılıklar üzerinden analiz edilecektir. Örneğin Jeremy Waldron'un prosedürel hukuk anlayışının Foucaultcu özne ilişkisi üzerinden hukuki argümantasyonun dönüşümdeki etkisi benzeştirilecektir. Esasında bu alanda Foucaultcu direniş odağı tasvir edilerek, sivil toplumun hukuki yansımasına değinilecek ve böylece sivil toplumun hukuku aktif bir özneleşme sürecinde dönüştürebilme olasılığı sorgulanacaktır.

İkinci bölümde, sivil toplum anlatısı ele alınmaya başlanacaktır. Sivil toplum tarihsel olarak ekonomik ilişkilerin geliştiği, sosyal ve kültürel gelişmenin yaşandığı, egemenin kısıtlanmasında rol alan ve günümüzde insanların örgütlenmeler ekseninde

birlikler oluşturarak haklarının aranması ve çeşitli yardımların yerine ulaşması bakımından kilit rol oynamaktadır. Birbirinden farklı gelişen sivil toplum anlayışları, liberal eksende yorumlanmaya çalışılsa da sivil toplum alanında örgütlenmelerin günümüzde çeşitlenmesiyle daha çok hak hareketli bir anlayışın takipçisi izlenimi oluşturmaktadır. Hukukun içerisinde tanımlanan sivil toplum yapısının günümüz koşullarında pasifleştiği gözlenmektedir. Ancak hukuki öznenin genişleyen ve dinamik yapısıyla, sivil toplumun hukuk alanında aktifleşmesi yine özne ve iktidar arasındaki gerilimde özne lehine nasıl yorumlar getirileceğine bağlıdır. Bu bakımdan sivil toplum değerlendirilmesinde odak noktası olarak belirlenen Hegel düşüncesinde başlayan sivil toplum-devlet ikiliğinin açıklaması gerçekleştirilecektir.

Hegel'in sivil toplum kavramına kazandırdığı anlamlar ve devlet sistemi üzerindeki sivil toplumun konumlandığı alan tespit edilecektir. Hegel'in devlet sistemi içerisinde sivil toplumda yer alan belirli sınıflara tanıdığı zümre (stände) meclisleriyle devletin egemenliğini hangi amaçlarla kısıtladığı üzerinde durularak, devlet-sivil toplum arasındaki köprünün anlamı ifade edilmeye çalışılacaktır. Bu stände meclislerinin işlevleri de son bölümde Foucaultcu değerlendirmede bir öneriyle değerlendirilecektir. Hegel'in sivil toplum düşüncesi sonrasında onun kavramı ele alışına karşı getirilen eleştiriler üzerinde durularak devletin yapısal ele alınışına temas edilecektir. Bu noktadan sonra esaslı olarak çalışmada aktif ele alınacak bir diğer düşünür olan Gramsci'nin sivil topluma yaklaşımı değerlendirilecektir. Gramsci'nin ikilikler üzerinden değerlendirdiği siyaset felsefesinde, sivil toplumun devleti dönüştürücü etkisi, temelde günümüz hukuk sistemi içerisinde aktif bir öznenin hukukla gerilimine benzeştirilecektir. Bu noktada, Gramsci ve Foucault'nun toplumu yönlendireceği, direniş odağı oluşturacağı ve kültür üretiminde rol alacağı gibi çeşitli tanımlamalarla ele aldıkları "entelektüel" tanımı da önemli bir durak olacaktır. İkinci bölümün son

kısmında, hukuki özneliğin kolektif olarak yorumlanmasında ne gibi unsurlar etkili olmuştur bunun üzerinde durulacaktır. Yine sivil toplumun bir kolektif özne olmasını etkileyen tarihsel anlatı ele alınırken, hukuk öznesi için mitsel olarak kurgulanan sabit anlayışın devinimli bir hale gelebileceği analizi açıklanacaktır.

Üçüncü bölümde, önceki bölümde daha çok tarihçesi ele alınan sivil toplumun gelişim yönü günümüzde nasıl değerlendirilmektedir bunun üzerinde durulacaktır. Bu açıdan sivil toplum örgütlerinin (STÖ) temel esas ve işlevleri, devletle girdikleri diyaloglar, iletişimler, temaslar ve hangi farklı etki alanlarında rol aldıkları açıklanmaya çalışılacaktır. Bu değerlendirmeler gerçekleştirilirken Foucaultcu görüşten hareketle "çokluk" ve "imparatorluk" gibi analizler geliştiren Hardt ve Negri'nin siyaset felsefesi alanındaki STÖ'leri konumlandırdıkları bölge işaret edilecektir. Bu düşünce ışığında manipülasyon aracı olarak görülen ve günümüz dünyasında hükümetlerin kanalize olmak istediği boşluklar biçiminde değerlendirilen STÖ'lerin varlıklarının ve öneminin altı çizilerek neden çokluk içerisinde değerlendirilmediği ifade edilmeye çalışılacaktır.

Yine Hardt ve Negri ekseninde, günümüzde iletişim odaklarının fazlaca gelişmesine bağlı olarak ortaya çıkan sosyal hareket ve örgütlenmelerdeki ağ tipi yapılanmanın önemi üzerinde durulacaktır. Son bölümde Foucaultcu direniş argümantasyonunun somutlaşma adımı olarak seçilen, hukuku ve politikayı dönüştüren/dönüştürücü etkiye sahip hareket ve tarihsel örnekler üzerinden değerlendirme gerçekleştirilecektir. Türkiye'de kadın hareketi, Anayasa yapımı ve politik süreçlerdeki sivil toplumun aktive olan rolünün altı çizilecektir. Bu tarihsel ve somut adımlar, STÖ'lerin hukuku hangi açılardan etkileyebildiğinin emareleri olacaktır. Bu emareler, hukuki öznenin aktifleşmesinde rol alan etkileri açıkça görebilmeyi sağlayacaktır. Keza Foucaultcu perspektifte değerlendirildiğinde, hukuki özne, hukuk

içerisinde kendisini ve hukuku dönüştürebileceği mücadele alanlarıyla aktif bir araç olarak sivil toplumu devreye sokabilecektir.

BİRİNCİ BÖLÜM

ÖZNENİN HUKUKLA İLİŞKİSİ: HUKUK ÖZNESİ

I. GENEL OLARAK HUKUK ÖZNESİ

Felsefe tarihi açısından bu çalışmada ele alınacak ve tartışılabilecek olan özne anlayışlarının ele alınmasının nedeni hukuk öznesini ortaya koyabilmekle ilgilidir. Pratik haliyle düşünüldüğünde yasalara tabi kılınan ve yasaların biçimlendirdiği alan olarak insan ve belirli perdeler[5] halinde atıflarla korunan insansı alanlar dışında, mülkiyetin ve eşyanın da bu alanda olduğu ilk bakışta fark edilecektir. Bunun haricinde hayvanların özne olarak değerlendirilmesi de başka bir açıdan ele alınmalıdır. Sonuçta özne olarak beliren şeyi imleyen hukuk yaratıcısı, çembere dâhil edilmeyen normu da öteki (özne olmayan) alana dâhil etmektedir.

Duguit'in ele alışıyla hukuk öznesi kavramı, Fransızca bir tabirdir. Ancak bugün var olan sık kullanımı da Alman Hukuk Bilimi üzerinden devşirilmiştir. Hukuk öznesi kavramının kullanımından önce, Fransız Hukukunda bu kavramı karşılamak maksadıyla, hak sahibi kavramı kullanılmaktadır. Özne (sujet)[6] terimi, genel ve açık[7]

[5] Tüzel kişilikler.

[6] Fransızca (sujet) kelimesi hem özne, hem de uyruk anlamına gelir; (sujet de droit) hukuk öznesi, (sujet français) Fransız uyruğu demektir. Detaylı bilgi için bkz. Leon Duguit, *Kamu Hukuku Dersleri*, Ankara Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara, 1954, s. 46.

olmalıdır. Özne tabirinde hiçbir şekilde uyruk belli edebilecek bir kullanım da yer almamaktadır. Hukuk öznesi denildiğinde, objektif hukukun kime karşı uygulanacağı ve sübjektif hukuku işaret eden nesne bulunmaktaysa bunun sahibinin kim olabileceğini göstermektedir.[8]

Hukuk bir özne kurgusu olarak karşımıza çıkmaktadır.[9] Ancak bu özne oluşu da çeşitli bakış açılarına göre değerlendirmek mümkündür. Böyle bir ayrıma tabi tutmak da hukuk bakışını hangi teoriye göre yorumladığınıza göre değişmektedir. Örneğin Marksist bir düşünür ve Sovyet Hukukçusu olan Evgeny Pashukanis düşüncesinde, hukuk öznesinin meta mübadelesi koşullarında kendisini olgunlaştırdığı ve buna göre konuşlandırdığı savına dayanarak hareket etmektedir.[10] Pashukanis, Stalin dönemi baskılarıyla hukuk görüşünü yumuşatmaya çalışsa da hukuku meta mübadelesinin aracı olarak görmektedir ve sosyalist bir toplumda hukukun bu anlamıyla var olamayacağını belirtmektedir. Meta mübadelesi ilişkilerinin son bulmasıyla birlikte de hukukun sönümleneceği[11] savını ileri sürmüştür.[12]

---

[7] Orijinal metinde umumi ve vazıh kelimeleri kullanılmıştır, bunun yerine günümüz Türkçesine daha uygun olduğunu düşünülen bu eklemeler gerçekleştirilmiştir. Fakat anlamın kesinliğinin kaybolmaması adına bu şerh düşülmüştür.

[8] Duguit, *Kamu Hukuku Dersleri*, s. 56.

[9] Gökçe Çataloluk, "Hukuk Çalışmaya Devam Etmeli miyiz? Sistemik Bir Analiz", *Hukuk Kuramı*, C. 5, S. 1, Ocak- Nisan 2018, s.13.

[10] Evgeny Pashukanis, *Genel Hukuk Teorisi ve Marksizm*, Birikim Yayınları, İstanbul, 2002, s. 118.

[11] "... Burjuva toplumunun özelliği olan mübadele ilişkileri aşıldıkça, yani sosyalist ilişkiler kuruldukça bu biçimin de sönümlenip gideceği tezi belirleyicidir. Paşukanis devrim sonrası hukuku bir yana atmamakta, ancak sosyalist bir hukuk (ve devlet) yaratılamayacağını savunmaktadır." ; s. 195 "….Lenin'in ölümünden sonra iktidarı ele geçiren Stalin'in devletin yenilenmesi ve güçlendirilmesi için hukuku bir terör aracı olarak da kullandığı politikaların hukuksal kuruluşu ve uygulanmasına destek vermesini, kendi kendine hukuksal biçimlerin yıpratılmasının/bozulmasının sönümlenmelerinde bir aşama

Gökçe Çataloluk'un ilgili makalesinde ele aldığı üzere, Latin Amerika'da bir orangutana insan haklarının tanınması neticesinde[13], korumakla yükümlü olunan hukuk nesnesinin, özneliğe geçişi ile hukuk sisteminin kendisini nasıl ve hangi araçlarla yenileyebileceği üzerinde düşünmek gerekmektedir.[14] Benzer bir düşünce de yapay zekaya dayalı olarak geliştirilen, sibernetik yazılımlarla ortaya çıkacak ürünlerin hukuki öznelerine dair tartışmaları da beraberinde getirmektedir.[15] Başka bir açıdan değerlendirildiğinde fetüsün hukuki özne olarak mı yoksa hukuki nesne olarak mı değerlendirilmesi gerekliliğine ilişkin olarak da mevcut tartışmalar devam etmektedir.[16]

Yaşayan ve doğanın bütünlüğü için önemli olmaya devam eden ırmak, akarsu, nehir ve ağaçlarla ilgili olarak, doğadaki varlıklarını idame ettirebilmeleri ve yaşam haklarının daha sıkı bir şekilde korunması maksadıyla çeşitli hukuki özne tanımlamaları

---

olduğu düşüncesi ile gerekçelendirmiştir." Bkz. Onur Karahanoğulları, *Marksizm ve Hukuk*, Yordam Kitap, İstanbul, 2018, ss. 195-198.

[12] Pashukanis, *Genel Hukuk Teorisi ve Marksizm*, ss. 9-10.

[13] Hayvanın hukuki konumunun, tarihsel perspektifle gerek hayvan hakları gerekse insan hakları açısından belirlenmesi hakkındaki tartışmalar için Bkz. Cengiz Koçhisarlıoğlu—Özlem Söğütlü Erişgin, "Hayvanın Hukukî Konumu" (E.T. 14/12/2019) https://journal.yasar.edu.tr/wpcontent/uploads/2014/01/19-Cengiz-KO%C3%87H%C4%B0SARLI-%C3%96zlem-S.-ER%C4%B0%C5%9EG%C4%B0N.pdf, ss. 1691-1723.

[14] Çataloluk, "Hukuk Çalışmaya Devam Etmeli miyiz? Sistemik Bir Analiz", s. 14.

[15] Bu konu hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz. Solum, Lawrance B, "Legal Personhood for Artificial Intelligences", *North Carolina Law Review*, Vol. 70, Issue 4 (April 1992), ss. 1231-1288.

[16] İlgili tartışmalar ve detayları için Bkz. Robbie Robinson, "The Legal Nature of the Embryo: Legal Subject or Legal Object?", *Potchefstroom Electronic Law Journal*, 2018.

ve kararları alınmaktadır. Avustralya, Yeni Zelanda ve Hindistan'da buna benzer örnekler teşkil edebilecek birbirinden farklı kararlar alınmıştır.[17]

Hukuk doktrininde, 20.yy. başlarında tasnifinin sıklıkla tartışıldığı ve tam olarak nasıl bir kavramsallaştırmaya tabi tutulacağı üzerine derin mülahazaların geliştiği, insan olmayan, yapay, bir hukuki kişi algısı da yer almaktadır.[18] Duguit konuya ilişkin olarak, bu metafizik özellik atıflarının kaldırılması taraftarı olduğunu belirtse de günümüz pozitif hukukunda "fiksiyon" olarak karşımıza çıkan bu hukuki özne, hukuki ilişkide varmış gibi davranılan ve insan dışı (non human) olan bir alanı ifade etmektedir. Türkçede "tüzel kişilik" olarak yer alan bu yapısallıkla, topluluklar/dernekler/şirketler/vakıflar hukuki ilişkilerde hak ve ehliyete sahip olurlar.[19] İlgili örgütlenmelerin yönetim kurulu üyeleri veya işlemi gerçekleştirmeyi haiz olan insanlar hukuki ilişkileri de o fiksiyon adına gerçekleştirir. Sivil toplum örgütlerinin hukuki işlemlerde taraf olabilmeyi haiz olması da tam olarak bu noktaya tekabül eder ve hukuki bir özne olarak karşımıza çıkar.

Hukukun bu dönüşümü ve hakların daha sıkı korunması noktasında insan dışı (non-human) varlıkların, objelerin ve hukuki olarak var edilmiş mekanizmaların öznellik tanımları ve hangi konumlarda nesne olarak ele alındıkları önem taşımaktadır. Bu vesileyle çalışmanın daha iyi tasnif olması açısından "hukuki kişi" adına pozitif

[17] The rivers of Victoria, Australia - Whanganui River, New Zealand - Ganges and Yamuna rivers, Uttarakhand, India. Ayrıntılı tartışma ve hak görüşleri için Bkz. O'Donnell, E. L., and J. Talbot-Jones, "Creating Legal Rights for Rivers: Lessons From Australia, New Zealand, and India", *Ecology and Society*, Vol. 23, 2018, s.7.

[18] Duguit, *Kamu Hukuku Dersleri*, ss. 58-63.

[19] Bryant Smith, "Legal Personality", *The Yale Law Journal*, Vol. 37, No. 3 (Jan., 1928), s. 295.

hukuk açısından söylenebilecekler, sivil toplumunun hukuki kişi olarak değerlendirilmesinde de "tüzel kişilik" ekseninde ele alınacaktır.

Hukuki bir kişi olabilmek için öncelikli olarak hukuki hak ve ödevlerin konusu olmak gerekmektedir.[20] Canlı veya cansız olmanın hukuki kişi olabilme açısından bir önemi yoktur. Ancak hakları kullanabilme açısından birtakım olmazsa olmaz hususları içermesi gerekmektedir. Örneğin evlilik gerçekleştirmeye yetkinliği olmayan çocuğa, yani yasalar karşısında bu konu özelinde hukuki kişiliği olmayan bir kişiye, fiili gerçekleştirmesi için taraf yetkisi verildiğinde, bu kişi artık hukuki kişi olarak, hukuki ilişkilerde taraf olabilir hale gelecektir.[21]

Kişi, etimolojisi Latinceye dayanan bir sözcük olarak karşımıza çıkmaktadır. "Persona" kelimesinin Türkçeye yansıması, "kişi" olarak görünmektedir.[22] Persona, özellikle Roma döneminde tiyatro sahnesine çıkan oyuncuların yüzlerine taktıkları maske olarak isimlendirilmektedir. Etimolojisinde sahnede rol yapan/rol alan şahsı işaret eden kelime, günümüz dünyasında ise kişiyi imlemektedir.[23] Kişilik ise, kişi kavramından sonra ortaya çıkmıştır. Ancak kapsamı bakımından değerlendirildiğinde kişi kavramının daha geniş bir kapsamda ele alınmış halidir. Kişilik, şahsa ait olan fiziksel bütünlüğün haricinde onur, saygınlık, özgünlük gibi çeşitli unsurları da içerisinde barındırmaktadır. Modern Hukuk anlayışına göz attığımızda esaslı olarak hukukun korunması altında bulunan alan da tam olarak burasıdır.[24]

---

[20] Smith, "Legal Personality", s. 283.

[21] Smith, "Legal Personality", s. 284.

[22] Fransızcada personne, Almancada person, İtalyancada persona.

[23] Hüseyin Hatemi, *Kişiler Hukuku Dersleri*, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1992, s. 17

[24] Ülker Gürkan, "Kişilik Kavramının Evrimi", *Hamide Topçuoğlu'na Armağan*, AÜHF Yayın no.498, Ankara, 1995, ss. 39-40.

"Hukuki kişi" yasanın temel birimini meydana getiren ve onun kapasitesini ortaya koyan, hukuki soyutlamanın vücut bulmuş halini bizlere ifade etmektedir.[25] Tarihsel olarak baktığımızda hukuk kişisi, sadece insandan ibaret olarak görülmektedir. Fakat belirli dönemlerde kölelerin ve kadınların hukuki kişi olarak değerlendirilmediğinin de altının çizilmesi gerekmektedir.[26] Hukuki öznelik kapsam itibariyle hukuki kişilikten daha geniş bir alanı kaplamaktadır. Hukuki kişilik egemenin hukuk içerisinde tanımladığı ve yasalarla tabi kıldığı bir alandayken, hukuki özne bundan öte "potansiyeli" olan hukuk kişilerini de içermektedir.

İnsanın doğasına ilişkin olarak kimin insan veya insansı yapı şeklinde değerlendirilmesi gerektiği yukarıda da anlatıldığı üzere bir tartışma konusudur. Basit anlamda, insan genetik faktörlerle birlikte ebeveynleri aracılığıyla üreyen bir varlıktır. Fakat hukuki özne olarak değerlendirilmeleri açısından insanın tanımlanışında bir bulanıklık söz konusudur.[27] Bu bulanıklığın giderilmesi açısından insanın ve tüzel

[25] Ngaire Naffine, *Law's Meaning of Life Philosophy, Religion, Darwin and the Legal Person*, Hart Publishing c/o International Specialized Book Services, North America (US and Canada), 2009, s. 2.

[26] "Eflatun'a Göre, kişisel kapasite ve fonksiyonlardaki farklılık ruhlardaki farklılıktan kaynaklanır. İdeal toplumun altın ve gümüş ruhla doğan koruyucuları, doğuştan gelen bu ruhsal özellikleri nedeniyle yönetici olmayı hak etmektedirler, köleler ise akıllı değildirler ve akılları ile hareket edemeyenlerin, akıllı olanlara uymaları gerekir. Bu durum onların aleyhine değil yararınadır, diyerek toplumda yaşayan herkesin kişi olamayacağını ifade etmek istemiştir. Aristo'ya göre ise, kadınlar ve köleler daha aşağı akıl sahibidirler, herhangi bir politika oluşturamayacakları gibi, anlamlı bir davranışta da bulunamaz. Kölenin ise, canlı bir üretim aracı olup, özgür kişi ile hayvan arasında bir yere sahip olduğunu ileri sürerek, kadınların ve kölelerin kişi olmadığını ileri sürmüştür." Bkz. Ülker Gürkan, "Kişilik Kavramının Evrimi", s. 46

[27] Anna Grear, "Human Rights – Human Bodies? Some Reflections on Corporate Human Rights Distortion, The Legal Subject, Embodiment and Human Rights Theory", *Law Critique*, 2017, S. 16, s. 174.

kişiliklerin sınıflandırılması için, Ngaire Naffine, yeni bir analiz ortaya koymaktadır. Naffine'e göre mahkeme içtihatlarında öznenin değerlendirilmesi gerekmektedir. Bu durum her ne kadar entelektüel bir nitelik barındırsa da oldukça karışıklığa neden olabilecektir.[28] Bu gerilimi ortadan kaldırmak isteyen Naffine, hukukta kullanılan farklı anlamlardaki "kişi" (person) kavramını analiz etmektedir.[29] Bu analiz doğrultusunda yargı kararlarının işaret ettiği üç farklı (P1, P2, P3) hukuki kişinin farklı özelliklerine göre tasnif gerçekleştirilecektir.

Naffine'e göre P1, "yalın bir analitik yapı" olarak yasal bir hakka sahip olmak ve resmi işlemler gerçekleştirebilmeyi haiz olmayı karşılamaktadır. P2, canlı bir varlığa işaret ederek herhangi bir makullüğe sahip olan ve insanlığın metafizik ve biyolojik tanımlarıyla bağlantılıdır.[30] P3, sorumlu öznedir veya rasyoneldir ve bu nedenle yasal temsilci olarak klasik vasi konumundadır.[31] P1 olarak işaret edilen alanda tamamen insan olmak zorunluluğu aranmamakta ve bu nedenle şirketler (tüzel kişilik/corporation) de kapsam dahilindedir. P2 alanı biyolojik olarak insan doğasını içermektedir. P3 alanında ise hakları kısıtlanmış ve yüklenilmiş kişi yer alır. P1 alanından P3 alanına doğru ilerledikçe, işaret edilen varlıkların ayrıcalıklı statülerinden dışlanması görülür ve yasal çerçeve/topluluk daralmaktadır.[32] Naffine, P1 alanının boşluklu yapısından bahseder ve çeşitli hakların kapasite içerisinde tanımlanabileceğini ifade eder. Bu alan çoğunlukla renksiz ve şekilsiz bir tüzel kişiliği ifade ederken, P2 ve P3 alanı daha çok

[28] Ngaire Naffine, "Who are Law's Persons? From Cheshire Cars to Responsible Subject", *Modern Law Review 66*, 2003, s. 346.

[29] Naffine, "Who are Law's Persons?", s. 347.

[30] Naffine, "Who are Law's Persons", s. 357.

[31] Naffine, "Who are Law's Persons?", s. 362.

[32] Naffine, "Who are Law's Persons", s. 365.

"insansı" yapıların alanını işaret etmektedir.[33] Yani bu çalışmanın sivil toplumun hukuki özne olarak değerlendirilmesinde Naffine'in yargı kararları ışığındaki tasnifinde P1 alanındaki özelliklerin değerlendirilmesi gerektiğini göstermektedir. P1 bir nevi kolektif özneliğin alanıdır. P1 esasında örtülü olarak P3'ten antropomorfizm ve çeşitli yetkileri alarak hareket etse de çeşitli benzerlikleri kendisinde barındırmaktadır. Ancak burada tüzel kişiliğin hukuki özne olma hali P3 özellikleri gösterse de P1'in içerisinde değerlendirilmelidir.[34]

Naffine'den ele alınan P1 olarak gösterilen yerin, kolektif öznelerin nasıl bir özne özelliği barındırdığı üzerinde durulmuştur. Ancak tezin temelinde Foucault'nun hukuki özneye yaklaşımı esas alınacaktır. Foucault'nun özne anlayışı içerisinde detaylıca analizini gerçekleştirdiği iktidar tipleri üzerinde durularak öznenin evrimsel süreçleri değerlendirilecektir. Böylece, aktif bir sivil toplum öznesinin nasıl mümkün olacağı ortaya konulmaya çalışılacaktır.

II. MICHEL FOUCAULT'DA HUKUK ÖZNESİ

Foucault'nun hukuk öznesine yaklaşımını değerlendirebilmek açısından öncelikli olarak Foucault'nun genel özne felsefesini etkileyen unsurlar belirtilecektir. Bu bağlamda ilk olarak Descartes ve Kant'ın özneyi nasıl konumlandırdıkları ve mevcut düşünce geleneğinden ayrıldıkları yeni özne anlayışları açıklanacaktır. Foucault'da ise,

[33] Naffine, "Who are Law's Persons", s. 350-351.

[34] Tezin temel noktası olan, hukuki öznenin konuşlandığı alan olarak Naffine'in analizine uygun şekilde bir değerlendirmede bulunulacak olursa, sivil toplum da P1 alanı içerisinde gerek mahkeme içtihatları gerekse de ilgili kanunlar gereği tanımlanmakta ve yer almaktadır. Sivil toplumun hukuki özne olarak değerlendirilmesi de bu alandan yola çıkılarak gerçekleştirilecek farklı bir yaklaşımı gösterecektir.

öznenin oluşumunu etkileyen süreçler, iktidar ve özne ilişkisi üzerinde durularak kavramlar doğru bir şekilde konumlandırıldıktan sonra, hukuk öznesinin hangi zemin üzerinde durduğuna değinilecektir. Bu çalışmanın temelini oluşturan Foucault'nun hukuk öznesi anlayışı, hukuki öznenin iktidar-özne gerilimi ekseninde nasıl şekillendiğini kavramaya yardımcı olacaktır. Bu ayrımın ortaya koyulmasıyla, çalışmanın ilerleyen bölümlerinde sivil toplumun özneliği üzerinden hukuki öznenin aktifleşme süreci ve etkisi değerlendirilecektir.

A. Foucault'da Özne

1. Foucault'nun Özne Görüşünün Arka Planı

Foucault'nun özne anlayışının kavranması, özne anlayışının felsefe tarihinde geçirdiği değişimle doğrudan ilişkilidir. Bu ilişki, zaman açısından farklı değerlendirilen özneliğin ve düşünce sisteminin farklı şekillerde değerlendirilmesine neden olmuştur. Bu açıdan Foucault'un özne-iktidar arasında oluşturduğu gerilimin izleğini takip edebilmek için öncelikle Descartes ve Kant'ın görüşlerine değinilecektir.

a. Descartes'da Özne

Özne kavramı, tarihsel olarak ilkçağ düşünürlerinden günümüze kadar farklı evrelerden geçerek tanımlanmaya ve sınıflandırılmaya çalışılmıştır. Kavramın farklı dillerde farklı anlamları karşılaması[35], öznenin tanımlanışını zorlaştırsa da Orta çağ

[35] İngilizce kullanımında 'subject' kelimesinin, konu kapsamı ve kişiyi nitelemesi gibi farklı kullanış biçimleri ifade edilmek istenmektedir.

döneminde töz olarak değerlendirilmiştir. Aydınlanma Dönemi yani 17.yy. sonrasındaysa günümüze yakın bir şekilde benzer tanımlar yapılmaya başlanmıştır. Psikiyatri alanında nesneyi karşılayan, nesnenin imlediği, 'ben' olarak özne kavramı kullanılmaktadır.[36] Öznenin kavramsallaştırılmasında meydana gelen bu dönüşüme paralel olarak, var olan düşünceler yer yer dil felsefesi alanında ele alınmış, yer yer ise ontolojik olarak değerlendirilmeye tabi tutulmuştur.

Öznenin insan odaklı bir yapıya bürünmesini olanaklı hale getiren düşünür ise Rene Descartes'tir. Orta çağın dini inanç eksenli felsefe odağı onun "Cogito" anlayışına binaen özneye bambaşka bir bakış açısı kazandırmış ve kendisinden sonraki düşünürleri de etkilemiştir. Descartes'de öznenin oluşumunda temel olarak onun septisizmle var ettiği felsefesi etkili olmuştur. Descartes, cogito anlayışına binaen, *"Meditasyonlar"* isimli kitabında da detaylı bir şekilde ele aldığı üzere, duyuların epistemik temellendirilmesinde, aldatıcı bir özelliği olduğunu vurgular. Bu düşüncesini açıklamak için ele aldığı örnekte, suyun fizik yasalarına göre kırılması üzerinde durur. Yani düz bir cismi suya soktuğunuzda cisim sanki kırılmış ve artık düz bir şekilde 'görülemeyecektir'. Bu bilgiden yola çıkararak, duyuların yanılmasını düz bir çubukla anlatmaya çalışmaktadır.[37] Yine benzer bir şekilde, rüyalarına ilişkin olarak, neyin rüya neyin gerçek olduğunu tam olarak ayıramadığını ve bazen gerçekliğin de rüya olabileceğini imler. Buna ilişkin olarak yine şüphesinde haklı olduğunu ve sadece düşünebildiğinde var olduğunu, şüphesinden ise kuşkulanamayacağını görür. Ya da benzer şekilde hayatın akışı içerisinde sanrılar nedeniyle duyuların, gerçekliği farklı algılayabileceğini öngörür. Öyleyse "Cogito" bir temele yaslanmıştır.[38]

[36] Betül Çotuksöken, *Felsefe: Özne-Söylem*, Notos Kitap, İstanbul, 2013, ss. 14-17.

[37] Rene Descartes, Meditasyonlar, I. Meditasyon, BilgeSu Yayınevi, 2018, ss. 17-24.

[38] Descartes, *Meditasyonlar*, s. 17-24.

Descartes, felsefesini oluştururken, kendi kurmuş olduğu "Analitik Geometri" alanından da fazlaca beslenmektedir. Öyle ki yer yer Aristoteles'in mantık anlayışına benzer bir okuma olarak gördüğü analitik geometri alanını açık ve seçik olan bilgiye dayandırmakta ve düşüncesini "İncelenen objenin son ve yalınç unsurları ile bunlar arasındaki ilgililer kavranmışsa, bilgi açık ve seçiktir." şeklinde belirtmektedir.[39] Bu düşüncede yer alan "açık ve seçiklik" noktası kendi rasyonel insan-özne anlayışında da en temele indirgenmiştir.

Belirtilen görüşler harmanlandığında, Descartes'in rasyonel bir özne anlayışına sahip olduğu görülmektedir. Bunun haricinde bilginin olanağına ilişkin temel kavram, insanın doğuştan gelen düşünceleridir. Descartes, insanın doğuştan gelen düşüncelerini kastederken, insanın bazı düşüncelerini dünyaya hazır olarak/beraberinde getirdiğini anlamamaktadır. Bu düşünceleri geliştirebilecek insanda doğuştan gelen bir "yatkınlık" olduğunu imler, bu düşünce/ide düşünmeyi yöneten bir yasaya benzemektedir.[40] Yukarıda da bahsi geçtiği üzere, insanın doğuştan gelen düşünceleri de epistemik anlamda açık ve seçiktir ve bunun kaynağı da yine insanın doğasıdır.[41] Antikçağ dönemi felsefesinden, modern öznenin oluşumuna kadar süreci birbirinden ayıran ve geliştiren söylem Descartes'in açtığı yoldur. Antikçağ döneminde genel olarak tasvir edilen yol daha çok öznenin kendisini geliştirmesine ilişkindir. Descartes düşüncesinde ise özne

[39] Macit Gökberk, *Felsefe Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1993, s. 261-262.

[40] Gökberk, *Felsefe Tarihi*, s. 267-268.

[41] Umut Koloş, *Foucault İktidar ve Hukuk Modern Hukukun Soybilimi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2016, s. 139.

artık hakikate ulaşmak için herhangi bir şeye/özneye bürünebilecektir. Bu açıdan kopuşun öncüsü olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.[42]

Bu anlayışları daha iyi serimlemek ve modern öznenin ele alınışını kavrayabilmek için çalışmanın izleyen bölümünde öncelikle "modern özne" görüşünü şekillendiren başka bir düşünür olan *Immanuel Kant*'ın görüşleri, sonrasında ise çalışmanın temel öznesini oluşturacak ve Kant etkisinin rahatça görülebileceği Foucault'nun özneye yaklaşımı açıklanmaya çalışılacaktır.

b. Kant'ta Özne

Descartes'in özne anlayışını insana indirgeyip, özne-insan dönüşümünü ele alması ve modern felsefe anlayışının etkisiyle yine bu dönem filozoflarından olan Kant düşüncesinde de belirgin bir özne anlayışı ortaya çıkmaktadır. Ancak bu tamamen Descartes'e bağlı bir anlayış değildir. Kant, şüpheyi gereksiz hale getiren bir benlik anlayışı ile "transandantal" (aşkınsal) bir anlayış geliştirir.[43] Descartes'in düşünen bir töz, yani özneliği töze indirgemesini de eleştirir.[44] Cogito'ya bir birleştiricinin daha eklenmesi gerektiğini düşünür ve bu da *"zaman ve mekân"*[45] kavramıdır. Böylece de varlığım, ben olarak, zaman içerisinde ancak "edilgin" ve "fenomensel" ben olarak her zaman değişebilen veya yaşamdan etkilenebilen ben olabilirim.[46] Kant böylece, Cogito

---

[42] Micheal Foucault, "Etiğin Soybilimi Üzerine: Sürmekte olan Çalışmaya İlişkin Bir Değerlendirme", *Özne ve İktidar*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2005, s. 219.

[43] Gilles Deleuze—Felix Guattari, *Felsefe Nedir?*, Yapı Kredi Yayınları, 2015, s. 42.

[44] Deleuze—Guattari, *Felsefe Nedir?*, s. 42.

[45] Mekân kavramı yerine birbirinden bağımsız kaynaklarda yer yer "uzam" kelimesi de tercih edilmektedir.

[46] Deleuze—Guattari, *Felsefe Nedir?*, s. 43.

düşüncesine ek olarak, etkinlik (eyleme hali), zaman ve edilginliği de ekler. Düşünme eylemini bir var olmayla ve bu varoluşu da bir zaman diliminde yaşayarak ancak edilgin bir ben ile var edebilirim düşüncesini yansıtır.[47]

Descartes'in örneklediği ve felsefesinde yanılgıyı belirterek, sopanın suya sokulması ile sopanın sudaki kırılganlığından dolayı yanılan özne, Kant düşüncesinde "ampirik özneyi" imler.[48] Ancak Kant düşüncesinde ampirik özneyi aşan bir ben tanımı vardır. Bunun anlaşılabilmesi için öncelikli olarak Kant'ın kendince kavramsallaştırdığı fenomen tanımını açıklamamız gerekmektedir. Fenomen Kant düşüncesinde, kendinden önceki felsefelerde "görünüş" olarak ele alınanın, bundan böyle "beliriş" olarak kavramsallaştırılmasıdır. [49] Bu haliyle beliriş, belirenin şartlarını düşünmemizi gerektiren şeydir. Böylece özne, belirenin ona belirdiği şartların kurucusudur. [50] Fenomen, beliriş olma haliyle, duyulur deneyimden elde edilmektedir. Ancak burada karıştırılmaması gereken önemli husus -kendinde olandan başka olmayan şey- "noumenon"dur.[51] Ampirik öznenin yerini transandantal özneye bırakması, bu belirişle meydana gelmektedir. Belirme hali ve Kant'ın mekân ve zaman unsurları, diğer yandansa kategoriler transandantal öznenin sınırlarını meydana getirecektir. [52] Transandantal tümdengelim *(Transcendental Deduction)* Kant için çok önemlidir.[53] Kategorilerine bağlı olarak dünya içerisindeki "nesnel gerçekliği" nasıl

[47] Deleuze—Guattari, *Felsefe Nedir?*, s. 43.

[48] Gilles Deleuze, *Kant Üzerine Dört Ders*, Öteki Yayınevi, Ankara, 2000, s. 13.

[49] Deleuze, *Kant Üzerine Dört Ders*, s. 12.

[50] Deleuze, *Kant Üzerine Dört Ders*, s. 13.

[51] Immanuel Kant, *Pratik Aklın Eleştirisi*, çev.: İoanna Kuçuradi-ÜlkerGökberk-Füsun Akatlı, Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları, Ankara, 1999, s. 49.

[52] Deleuze, *Kant Üzerine Dört Ders*, s.15.

[53] Immanuel Kant, *Arı Usun Eleştirisi*, çev.: Aziz Yardımlı, İdea Yayınevi, İstanbul, 1993, ss. 82-83.

düşünebildiğimizi bu şekilde elde edebiliriz. Aşkınsallık, ipuçlarından başka bir şeyi ifade etmektedir.[54] Zaman ve mekân, mümkün deneyimlerin kurucu etkisinde olacaktır; bu haliyle zaman ve mekân belirenin kendini sunduğu biçimlerdir ve esasında bu durum da Kant'ın "sezginin biçimleri"[55] adını verdiği şeydir.[56]

Kant'ın düşüncesindeki temel formül buna göre işlemektedir. Sonuçta metafizik düşünceyi uzlaşı noktasına çekmeye çalışan düşünür, kendi felsefesini oluştururken de bazı kavramları farklı anlamda kullanmış ve bazı yeni kavramları da sentezlemiştir. Yukarıda açıklanan izlekle Kant için olmazsa olmaz yargılardan bahsetmemiz gerekmektedir. Kant düşüncesinde *a posteriori* tipi yargılar deneyime dayalı olarak elde edilirken, *a priori* yargılar en baştan beri kabul edilen, açık kesin evrensel uzlaşı içerisinde kabul edilmiş yargıları tanımlamaktadır.[57] Buraya ilaveten başka bir ayrım daha tanımlanmaktadır; bunlar *sentetik* ve *analitik* yargılardır. Sentetik yargılar hem *a priori* hem de *a posteriori* olabilirler. Eğer bir yargı özneye ilişkin olarak öznede var olmayan yeni bir bilgi içeriyorsa bu yargı sentetik yargı olarak adlandırılır. Eğer bir yargı özneye ilişkin bir yeni bilgi üretmiyorsa, yüklem öznenin tekrarı şeklinde devam

[54] Hubert Schwyzer, "Subjectivity in Descartes and Kant", *The Philosophical Quarterly*, Vol. 47, No. 188 July 1997, ss. 347-348.

[55] "Uzay ve zaman tasarımlarında dış ve iç duyusal sezginin a priori biçimlerini bulunu ve görüngünün çoklusunun ayrımsamasının bireşimi her zaman bunlara uygun olmalıdır, çünkü bireşimin kendisi ancak bu biçimlere göre yer alabilir. Bununla birlikte, uzay ve zaman yalnızca duyusal sezginin biçimleri olarak değil, ama sezgilerin kendileri (ki bir çoklu kapsarlar) olarak ve dolayısıyla onlardaki bu çoklunun birliğinin belirlenimi ile a priori tasarımlanırlar (bkz. Aşkınsal Estetik)." Kant, *Arı Usun Eleştirisi*, s. 108.

[56] Deleuze, Kant Üzerine Dört Ders, ss. 28-29.

[57] Thedor. W. Adorno, "Aşkınsallık Kavramı Üzerine", *Cogito*, S. 41-42, 2005, s. 65-70.

ediyorsa analitik yargıdır ve çoğu analitik yargı sadece analizden meydana geldiği için de totolojidir.[58]

Kant öznenin var oluşunda mevcut a priori ve a posteriori yargıları, sentetik ve analitik yargılarla harmanlayarak "transandatal diyalektik" olarak adlandırılan formülasyonu uygular. Bu diyalektik neticesinde sentetik a priori yargılara ulaşmak istemektedir. Sentetik a priori yargılar, hakikatin zamandan bağımsız olmasını istemeye yöneliktir.[59] Ancak sentetik a priori yargıların olanaklı olup olmadıkları tartışmalıdır. Sentetik a priori yargılar, kendi içerisinde bir belirsizliği taşımaktadır. Kant bu tanımlanışı deneyimden bağımsız olarak elde edilmiş olarak tanımlar ve sentetik a priori yargılar da Kant felsefesinde temel olarak sanıların sınanmasına yönelik olarak kullanılan bir izleği beraberinde getirir. Bu izleği takriben de transandantal kavramına erişilebilir.[60]

Buraya kadar anlatılan çoğu düşünce, Kant'a ilişkin teorik akla yönelikti. Ancak onun öznesinde pratik aklın eylemleri ve eyleyen yanları da büyük önem taşımaktadır. Kant düşüncesinde pratik akıl, insanın eylemleri neticesinde ortaya çıkar. İnsanın yapıp etmeleri pratik aklın unsurudur. Ancak pratik akıl da teknik ve salt pratik akıl olmak üzere ikiye ayrılır. Teknik pratik akılla anlatılmak istenen, insanın gereksinimlerini karşılama ve mutluluğa erişmek için izlediği izlektir. [61] Pratik aklın diğer bir yönü olarak ise salt pratik akıl, insanın insan olmasından dolayı, hiçbir çıkar veya güdü olmaksızın sahip olduğu akıldır. Salt pratik akıl da *a priori* öncülleri yerine getirir ve

[58] Adorno, "Aşkınsallık Kavramı Üzerine" s. 64

[59] Adorno, "Aşkınsallık Kavramı Üzerine" s. 66

[60] Kant, *Arı Usun Eleştirisi*, ss. 118-120.

[61] Koloş, Foucault İktidar ve Hukuk…, ss. 149-150.

evrenseldir.[62] Hiçbir şart, fayda olmaksızın yalnızca kendisine ait olarak var olan yasa Kant düşüncesinde "kesin buyruk" (kategorik emperatif) olarak görülmektedir. Yukarıda özellikleri de belirtildiği üzere, kategorik emperatif, salt pratik aklın uzantısı olarak karşımıza çıkmaktadır. Kant bu durumu şu şekilde ifade etmektedir: *"Son olarak bir buyruk vardır ki, belirli bir davranışla ulaşılacak başka herhangi bir amacı koşul olarak temele koymadan, bu davranışı doğrudan doğruya buyurur. Bu buyruk k e s i n dir. Eylemin içeriğiyle ve ondan çıkacak sonuçla ilgili değil, biçimiyle ve onu ortaya çıkaran ilkeyle ilgilidir ve bu eylemde özce iyi olan niyettir, ortaya çıkan sonuç ne isterse olsun olabilir. Bu buyruğa a h l a k l ı l ı k buyruğu denebilir."* [63]

Benzer şekilde *Ahlâk Metafiziğinin Temellendirmesi,* eserinde *"İşte eğer en yüksek bir pratik ilkenin ve insanın istemesi bakımından bir kesin buyruğun olması gerekiyorsa, bu, k e n d i s i a m a ç olduğundan, zorunlu olarak herkes için amaç olanın tasarımından istemenin n e s n e l bir ilkesini oluşturan, dolayısıyla genel pratik yasa işini görebilen bir ilke ya da buyruk olmalı. Bu ilkenin temeli şudur: a k ı l s a h i b i d o ğ a , k e n d i s i a m a ç o l a r a k v a r d ı r . İnsan kendi öz varoluşunu zorunlu olarak böyle tasarımlar; bu bakımdan da bu ilke, insan eylemlerinin öznel ilkesidir. Ama başka her akıl sahibi varlık da, benim için de geçerli olan tam bu akıl nedeni sonucu varoluşunu böyle tasarımlar; dolayısıyla o, aynı zamanda n e s n e l bir ilkedir, ki bundan, en yüksek pratik temel olarak, istemenin bütün yasaları çıkarılabilmelidir. öyleyse pratik buyruk şu olacak: h e r d e f a s ı n d a i n s a n l ı ğ a , k e n d i k i ş i n d e o l d u ğ u k a d a r b a ş k a h e r k e s i n k i ş i s i n d e de, s ı r f a r a ç o l a r a k d e ğ i l , a y n ı z a m a n d a a m a ç o l a r a k d a v r a n a c a k b i ç i m d e e y l e m d e b*

[62] Koloş, Foucault İktidar ve Hukuk…, ss. 149-150.

[63] Immanuel Kant, *Ahlâk Metafiziğinin Temellendirilmesi,* Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları, çev. İonna Kuçuradi, Ankara, 2002, ss. 32-33.

u l u n .”[64] Yani kısaca görülmektedir ki insan, ne kendinde ne de başka kimselerde hiçbir şekilde ve biçimde araç olarak değil, sadece amaç olarak eylemde bulunmalıdır.

Kant düşüncesinde bireyin özgür olabilmesi için, kesin buyruğa uygun olarak eylemesi gerekmektedir.[65] Bu açıdan bakıldığında özne, ahlâki eylemelerini özgürlük ile paralel bir kertede eylemelidir ve ahlâkiliği de kategorik emperatif uyarınca belirlenecektir. Descartes'in sadece cogito olarak belirttiği yerde Kant hem özneyi nasıl algılamamız gerektiğine dair bir tasavvurda bulunmuş hem de öznenin bir eyleme halinde olması gerekliliğini bu çerçeve içerisinde belirtmiştir. Üzerinde kısaca tanımlamalarla durulan Kant'ın özne anlayışı esasında Foucault'nun öznesine ulaşabilmek için bir uğraktır. Bu raddede, Foucault'nun görüşleri ele alınacaktır.

2. Foucault ve Özne

Günümüz özne anlayışının kendine has üslup ve incelemeleriyle en etkili düşünürlerinden birisi de Foucault'dur. Foucault'nun tarihçi, felsefeci, bir sosyal teorisyen, eleştirmen ve daha birçok sıfatı haiz olduğu söylenebilir. Bu çalışmada, Foucault düşüncesinde hakikat arayışının temel unsuru olarak karşımıza çıkacak olan özne anlayışının önemli bir rolü bulunmaktadır. Bundan önce özneye dair düşüncelerini tarihsel perspektif değerlendirilmesi kapsamında anlatılmaya çalışılan Kant düşüncesinde yer alan özne anlayışları da şüphesiz Foucault'nun anlayışında eleştirel düşünce bağlamında faydalanılan ve yer yer de değerlendirilerek eleştiriye tabi tutulan unsurları kendisinde barındırmaktadır.

[64] Kant, *Ahlâk Metafiziğinin Temellendirilmesi*, s. 46.

[65] Yasemin Işıktaç, *Hukuk Felsefesi*, Filiz Kitabevi, İstanbul, 2006, s. 188-190.

Foucault felsefesinde temel olarak aldığı iki kavram bulunmaktadır. Bu iki kavram "özne" ve "iktidar" kavramlarıdır ve hemen hemen tüm çalışmaları bu iki kavram üzerinden şekillendirilir. Çalışmalarında amacının iktidar fenomeninin analizi olmadığını ve böyle bir analiz için de girişimlerde bulunmadığını ifade eder. Fakat özellikle nihai amacının insanların özneye dönüştürülme kipliklerinin tarihini çalışmak istediğini aktarır.[66] Ancak bu kavramların kesinliği üzerinde mutlak bir doğruluk iddiası da bulunmamaktadır. Foucault kendi felsefesi içerisinde tutarlı olmakla birlikte, belirli dönemlerin tarihi okumaları gerçekleştirilirken çeşitli farklılıklar da ortaya çıkmakta ve bu konuya ilişkin olarak sıklıkla eleştirilmektedir.[67]

a. Öznenin Anlamı

Foucault özne üzerinde dururken, Kant'ın eleştirel düşüncesinden fazlasıyla faydalanmıştır. Ancak esaslı izleği olarak görebileceğimiz Nietszsche anlayışına benzerlikleri dikkat çekmektedir. Öznenin yalnız cogito veya transandantal ele alınışı yadsınarak kişinin öncüllendiği, dil ve egemen pratiklerin devreye sokulduğu bir alan belirmektedir. Nietzsche düşüncesinde yer alan "fragmanlarda" olduğu gibi yer yer "söylemsel" bir özne inşası söz konusuyken yer yer de iktidar ilişkileriyle var olan bir özne anlayışı bulunmaktadır.[68] Foucault düşüncesindeki tarihselliğe göz atıldığında ilk dönem okumalarını daha çok öznenin söylemsel kurmacası üzerinden okumaya çalışan

[66] Michel Foucault, *Özne ve İktidar*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2011, ss. 57-58.

[67] "Önce, gelecek kitabınızda, size başka yerde yeniden birdenbire ortaya çıkmak, başka yerde yeniden ve şimdi yaptığınız gibi bunu küçümsemek olanağını verecek olan çıkış yolunu mu düzenliyorsunuz? Hayır, hayır, beni gözetlediğiniz yerde değilim; fakat size gülerek baktığım buradayım." Michel Foucault, *Bilginin Arkeolojisi*, Birey Yayıncılık, 1999, s. 30-35.

[68] Müslüm Turan, "Özne ve İktidar", *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, S. Güz 2007, C.6, ss. 286-287.

düşünür, sonraki dönemlerde bireyin şekillendirilmesi üzerine çeşitli iktidar analizlerine girişmektedir. Bu analiz iktidarın, iktidar teknolojileri ve beden politikalarını öncüllemesi ve bireyi kontrol mekanizmasında tutmasıyla söz konusu olmaktadır. Foucault'nun geç dönem düşüncesindeki özne anlayışı ise, bireyin özne olarak kendi kimliklerini tanımlama, beden ve arzular üzerinde egemenlik kurma ve buna yönelik olarak "ben teknikleri" çerçevesinde özgürlük pratiklerini simgeleyen bir özne anlayışı tanımlamaktadır.[69]

Foucault düşüncesinde özne ve iktidar birbirinden ayrı düşünülemez. İktidar sadece kurumsal olarak üstten bakarak özneyi denetleyen bir bütünlük arz etmemektedir. Bu statik anlayışın daha da uç kısmında, öznenin gündelik yaşantısında, gündelik yapıp etmelerinde, zihnine imaj olarak yerleşen ve davranışlarını şekillendirmesine neden olan bir konumda yer almaktadır. Bu açıdan değerlendirildiğinde de iktidar sadece devlete tabi olan bir otorite olarak değil, kendi düşüncesine kadarki süreçte hukuksal-söylemsel olarak çizilen genel felsefenin de dışına çıkmaktadır. [70] Bu izleğin esaslı nedeni olarak da Foucault hakikate erişebileceğini düşünür ve temelde çizilen hükümranlık ve yasaklamaya yönelik siyaset felsefesi alanını deşifre edeceğini iddia eder.[71]

Foucault'nun özne düşüncesi ele alınırken çoğu araştırmacı, öznenin dönüşümünün biçimlerinin ele alındığı önceliğine göre düşüncelerini şekillendirmektedir. Ancak unutulmaması gereken esaslı nokta, Foucault'nun özne çalışmalarının temelinde, "verili bir özneyi" tarihselleştirmek, yani öznenin tarihsel

[69] Steven Best – Douglas Kellner, *Postmodern Theory Critical Interregations*, Macmillan, 1991, ss. 35-36.

[70] Foucault, *Özne ve İktidar*, ss. 62-66.

[71] Foucault, *Özne ve iktidar*, ss. 70-73.

olarak geçirdiği formların analizi değil de daha çok, öznenin tam olarak kendisinin hangi tarihsel söylemler ve pratikler sebebiyle kurulduğu dönemin analizi gerçekleştirilmek istenmektedir. Bunun nedeni de Foucault düşüncesinde, "kurucu bir özne" ve bu özneyi koşullayan evrensel bir insan doğası yer almamaktadır.[72] Hakikat de öznenin kuruluş biçimi gibi ele alınmıştır. Yani bir söylemsel pratik ve uygulamanın neticesi olarak hakikat var edilmiştir. Bunun ortaya çıkmasında rol oynayan öznenin[73] deşifresi gerekmektedir ki buna bağlı olarak var edilen hakikat de deşifre edilsin ve Foucault düşüncesindeki hakikate erişilsin.[74]

Özne ve hakikatin, belirli bir iktidar tarafından belirlendiğini, mutlak bir doğruluğu olmadığını, bu hakikate ulaşımın da iktidar ilişkileri ve iktidar etkileşimleri ile çözülmesi gerektiğini belirten[75] Foucault, belirli bir noktadan sonra da bu ilişkilere bağlı bir özne olma halinin nasıl mümkün olduğunu sorgulamaya başlar. Bu sorgulama ile öznenin "hakikat oyunu[76]" olarak imlenen alanda nasıl var olduğu üzerine düşünmeye ve çıkarımlarda bulunmaya çalışır.[77] Buna örnek olarak Foucault toplumlarda her zaman var olan ve var olagelen delilik olgusunun, nasıl bir

[72] Ferda Keskin, "Söylem, Arkeoloji ve İktidar", *Doğu Batı Dergisi*, S. Kasım Aralık Ocak, 1999, ss. 16-17.

[73] Bu özne, verili bir şekilde mevcut edilmiş evresel, zorlayıcı ve zorunlu, aşkın bir özneyi imlemektedir. Detaylar bilgi için Bkz. Michel Foucault, *Büyük Kapatılma*, *Seçme Yazılar: 3*, "Hakikat ve Hukuksal Biçimler", Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2005, ss. 162-165.

[74] Foucault, "Hakikat ve Hukuksal Biçimler", ss. 160-181.

[75] Foucault, Özne ve İktidar, ss. 60-65.

[76] "Hakikat oyunu, doğru şeylerin keşfi değil; bir öznenin bazı şeyler hakkında söyleyebileceği şeyin, doğru ya da yanlış sorunuyla bağlantılı olmasını belirleyen kurallardır." Detaylı bilgi için Bkz. Michel Foucault, *Felsefe Sahnesi*, *Seçme Yazılar:5* Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2011, s.350.

[77] Foucault, "Etiğin Soybilimi Üzerine: Sürmekte Olan Çalışmaya İlişkin Bir Değerlendirme", ss. 200-208.

"sorunsallaştırma" neticesinde psikiyatri alanının konusu olduğuna yönelir.[78] Bu ve buna benzer sorgulama alanları Foucault düşüncesinde temele oturmuştur.[79] Bu sorgulamalar kendi içerisinde öznenin hangi koşullarda ortaya çıktığı, öznenin statüsünün varlığını, hangi alanı işgal edeceğine yönelik farklı kriterleri de beraberinde getirmektedir. Bunu öznenin özneleşme kiplikleri şeklinde tartışan Foucault, tartışmayı kuşkucu bir yöntemle ele alır. Ele aldığı hakikat oyunlarından bazıları delilik, suça yatkınlık ve cinselliktir. Bu örnekleri ele alırken öncelikli olarak tümelleri (genel kabul görmüş veriler-verili bilgiler) kuşkucu bir şekilde inceleyip reddedilecek kısımlarını çıkarmakta ve arkeolojisini (soy kütük çalışması) de buna paralel şekilde yönlendirmektedir. Ancak külli biçimde tüm kavramları diskalifiye etmeden, sınanmayı ve analizi gerektiren alanları incelemektedir. Böylece neyin bilgi nesnesi olarak değerlendirilebileceği sınanarak "kurucu özneyi" ele alan bir felsefi yaklaşımla birlikte öznenin kurucu özelliklerini tersine çevirmek istemektedir. Ancak ulaşacağı noktada karşısında bilgi nesnesi olan hakikat oyunlarının belirli bir iktidar tarafından/dışsal etkenlerle kurgulandığı görüşü ön plana çıkacaktır.[80] Bu sistematiği işlemesi bakımından, temel bir "sorunsallaştırma" mekanizmasının varlığı şarttır. Sorunsallaştırma, esasında hakikat oyunlarında neyin nasıl öznelere dönüştürüleceğinin belirleneceği bir alan olarak ortaya çıkmaktadır.[81]

[78] Deliliğin, 'akıl hastalığı' terimiyle tanımlanarak pozitif bilgi nesnesi haline gelmesi 1780-1820 yılları arasında meydana gelir. Kuruluş olarak da 19. yy.'da psikiyatri alanında kapatma işlemlerinin kuramsal meşruiyetini de kazandığı aygıtlardan bir tanesi haline bürünür. Bkz. Christian Delacampagbe, *20. Yüzyıl Felsefe Tarihi*, Türkiye İş Bankası Yayınları, 2010, s. 286.

[79] Foucault, *Felsefe Sahnesi*, ss. 349-354.

[80] Foucault, *Felsefe Sahnesi*, s. 354.

[81] Foucault, *Özne ve İktidar*, s. 85.

b. Özne-İktidar İlişkisi

Gelinen nokta itibariyle iktidarın Foucault'nun düşünce sistematiği içerisinde nasıl yer aldığı ele alınacaktır. Tarihsel olarak bakıldığında Foucault düşüncesinde üç farklı iktidar kavramı olduğu görülebilir. Ancak bu nokta itibariyle de bir kesinlik söz konusu değildir. Çünkü kendisi ders izleklerinde sık sık değişikliklere gitmiştir. Egemenlik kavramı sistematik olarak ilk iktidar biçimi olarak tanımlanabilir. Egemenliği, iktidarın toplumsal alandan ayırdığı, iktidarın yansıması olarak toplumun üzerine dikte eden bir yanı olduğunu ve bunu da yasaklarla yahut açık alanlarda dehşet içerikli cezalandırma yöntemleriyle gerçekleştirildiğine dair Foucault'nun görüşleri *"Hapishanenin Doğuşu"* kitabında rahatlıkla okunabilmektedir. Bu açıdan bakıldığında, egemenlik, siyaset bilimi alanındaki "klasik iktidar" tanımına girmektedir. Ayrıca egemenlik bu tipolojide belirli bir mantık döngüsü içerisinde, kendisini fiili olarak göstererek işleyen bir mekanizmaya benzemektedir.[82]

Bir başka iktidar tipi ise, yine *Hapishanenin Doğuşu'nda* yer alan, disiplin mekanizmalarıdır. Disiplin mekanizmaları, Foucault'nun beden politikası[83] paralelinde değerlendirilmelidir. Disiplin mekanizmaları, beden politikaları aracılığıyla bireylerin belirli bir tipleştirme haline sokulmalarına neden olmaktadır.[84] Bu tipleştirme şekli, 17.

[82] Bu bölümde ele alınan azap çekmenin görsel olarak bir şölen gibi sunulması ve devamındaki bölümde yer alan ceza bölümü bu alanda yer alan iktidar tanımı için örnekler ve analizler teşkil etmektedir. Michel Foucault, *Hapishanenin Doğuşu*, İmge Yayınları, Ankara, 2017, ss. 3-88.

[83] "İktidar ilişkileri [bedene] doğrudan müdahale eder: onu kuşatır, damgalar, eğitir, işkenceden geçirir, belirli görevleri yerine getirmesi, törenlere katılması, etrafına birtakım işaretler göndermesi için zorlar." Foucault, *Hapishanenin Doğuşu*, ss. 29-30.

[84] Zeynep Gambetti, "Foucault'dan Agamben'e Olağanüstü Halin Sıradanlığına Dair Bir Yanıt Denemesi", 2012, *Cogito*, S. 70-71, s. 25.

yy. düşüncesinde iktidar pratiklerinde karşımıza çıkmaktadır. Disiplin mekanizmaları gözetim, kontrol, ayrıştırma, mekânsal olarak düzenleme, hesaplama, sınıflandırma ve akılcılaştırma teknikleri ile iktidarın belirlediği uygun/makul/istenen norma göre[85] bireyin hareket etmesini amaçlamaktadır. Bu da esasında egemenlik tipinde belirgin olarak kendisini ortaya çıkaran ve bakışları üzerinde toplayan iktidarın biraz daha arka plana geldiğini göstermektedir. Bu açıdan değerlendirildiğinde özneler disiplin mekanizmaları vasıtasıyla iktidara tabiiyetle bağlanmaktadırlar. Disiplin mekanizmalarıyla, kontrol altında tutularak gözlenen özneler, iktidar tarafından dayatılan normları içselleştiren ve bu iktidarı kendi bireyselliklerinde tekrar tekrar üreten özneler haline dönüşeceklerdir. Bu tipin pratikleri de karşımıza iktidarın okul, kışla, hapishane, hastane ve tımarhane gibi bireylerin çoklu olarak belirli komutlar ekseni etrafında örgütlendikleri alanlarda uysal bedenler üretimine yaramaktadır.[86]

Yukarıda Foucault'nun zamanla iktidar anlayışını farklılaştırdığı dile getirilmişti. 1975-1976 yılında verdiği derslerinde egemenlik olarak belirlenen iktidarın yekpare olarak değerlendirilmemesi gerektiği görüşündedir. Egemenliğin iki farklı kanadı temsil ettiğinin altını çizen Foucault, bunlardan birisinin, yukarıdaki bölümde anlatılmak istenen "Disipliner iktidar" olduğunu belirtmektedir. Egemenliğin diğer türü olarak ise, "Düzenleyici iktidar" ortaya çıkmaktadır. Bu tipleştirmede Foucault, iktidarın nesnesi olarak nüfusu imlemektedir.[87] Disipliner iktidar, beden politikası

[85] Bu alanlar: Psikiyatri, askerlik, polisiye gibi tipleştirmeler ve teknikleşme halleri ile bir bilim alanının nesnesi haline gelen kurumlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Detaylı Bilgi İçin Bkz. Foucault, *Hapishanenin Doğuşu*.

[86] Gambetti, "Foucault'dan Agamben'e Olağanüstü Halin Sıradanlığına Dair Bir Yanıt Denemesi", ss. 26-27.

[87] İlgili bölümü 17 Mart 1976 tarihli derste anlatan Foucault, Biyopolitika alanının da düzenleyici iktidardan türediğini ifade eder. Esaslı olarak Biyopolitikanın hayatın kendisini düzenlemeye ilişkin

(beden üzerinde söz söyleme, yönetme, yönlendirme) üzerinden "itaatkâr bedenler" oluşturulması için kullanılmaktadır. Düzenleyici iktidarda ise disipliner iktidar karşısında konuşlanmaktadır. Bu iktidarda daha çok toplumsal bir bakış olarak nüfus dinamiği ele alınır ve "güvenlik" politikalarının oluşturulması amaçlanmaktadır. Düzenleyici iktidar tanımı gereği, denetim toplumunun temel yapısı olarak ortaya çıkmaktadır.[88] 1977-1978 yıllarında ise düzenleyici iktidar tanımından türettiği ve güvenlik topluluklarında oluşan denetimsellik analizini genişletmek için "biyo-iktidar" analizi gerçekleştiren Foucault, biyo-iktidarla, beden politikası üzerinden değil, gündelik yaşam düzeninin güvenlik teknolojileri tarihi üzerinden nasıl bir denetleme aracı olarak kullanıldığını görmeye çalışmaktadır.[89]

Bu çalışmanın kapsamında neye nasıl odaklanacağına daha fazla yön verecek olan makro ve mikro iktidar ayrımı da Foucault terminolojisinde görülmektedir. Foucault düşüncesinde iktidar tüm mikro alanlara sızmaktadır. Burada mikro alanlardan kastedilen şey gündelik yaşam ilişkilerine kılcal olarak sızan bir iktidar alanını ifade etmektedir. Tam anlamıyla bu alanın varlığı algılanamasa da belirli kodlar vasıtasıyla hissedilmektedir.[90] Makro iktidar olarak ise Foucault'nun düşüncesi daha geniş ve kapsamlı olarak mikro-iktidar üzerine konuşlanmış ve görünür olan iktidar biçimini imlemektedir. Başka bir deyişle bu görüş iki kişinin var olduğu bir yerde bir iktidar olduğu görüşüne kadar temellendirilebilecektir.[91]

---

olduğuna yönelik de düşüncesini ifade eder. Detaylı bilgi için Bkz. Michel Foucault, *Toplumu Savunmak Gerekir*, YKY yayınları, çev: Şehsuvar Aktaş, İstanbul, 2002, ss. 245-271.

[88] Gambetti, "Foucault'dan Agamben'e Olağanüstü Halin Sıradanlığına Dair Bir Yanıt Denemesi", s. 24.

[89] Gambetti, "Foucault'dan Agamben'e Olağanüstü Halin Sıradanlığına Dair Bir Yanıt Denemesi", s. 26-27.

[90] Michel Foucault, *Cinselliğin Tarihi*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1996, ss. 101-106.

[91] Foucault, *Cinselliğin Tarihi*, ss. 95-102.

Makro iktidar, esasında mikro iktidar kanalları vasıtasıyla insan ilişkilerini düzenleyen sistematiğin içerisinde onu var eden kişi veya grupların bir nevi üst güç olarak temellendirilmesi ve genelleştirilmesi bakımından da önemli bir yerde bulunmaktadır. Mesela hukuk yaratılmışsa, iktidar makro bir seviyeden mikro alanlara da hükmetmektedir. Makro ve mikro iktidar kendi içinde geçişkenlik de sağlamaktadır. Yani bu geçişler, durağan bir makro ve mikro ayrımına neden olmamalıdır. Devinim halinde iktidar-özne ikiliği her zaman varlığını devam ettirmektedir. Zıt kutuplarda ağ örgüsü gibi görünen bu kutuplar belirli riskleri de kendisinde barındırmaktadır. Örneğin Foucault, iktidar karşısında "direnme odakları" oluşabileceği ihtimali üzerinde de durmaktadır ve mikro alanlarda gündelik yaşantıya sızmış olan iktidarın, bireyler nezdinde bir potansiyel direnişle karşılaşabileceğini öngörmektedir.[92] Burada temel olarak beden politikası eksenindeki egemenlik formunun da yansıması görülmektedir. Keza feminist teorinin Foucault düşüncesinden beslendiği en önemli argümanlardan birisi de bu noktadır. Cinsellik kodlarının oluşturulduğu, insanların heteroseksüel, beyaz, tek eşli gibi yaşam pratikleri içerisinde "sönümlendirildiği" mikro iktidar alanında, direnme odakları da "karşı-iktidar olarak özgül hazlar üretme stratejisi"ni meydana getirecektir.[93]

Mikro iktidarın makro iktidar gibi güvenceleri olmadığı için mikro iktidar toplumun değişimi ve dönüşümüyle kendisini sürekli olarak yeniden üreterek belirli bir dinamizm içerisinde hareket etmektedir. Böyle düşünüldüğünde makro iktidarın varlığının olmadığı bir dünyada, devletler oluşmadan, mikro iktidar yine insan ilişkileri

[92] Bu husus özellikle beden politikası üzerinden gerçekleştirilmeye çalışılmaktadır.

[93] Ann Game, *Toplumsalın Sökümü Yapıbozumcu Bir Sosyolojiye Doğru*, Dost Kitap Yayınevi, çev: Mehmet Küçük, 1998, ss. 130-132.

arasında varlığını devam ettirmektedir.[94] Bu döngüyle birlikte anlaşılması gereken önemli bir nokta olarak hukuk, mikro iktidar alanların çevrelenmesi ve belirli bir sistematiği ortaya dökmesiyle makro iktidar kanalına girmektedir. Ancak mikro iktidar alanında yer alan özne-nesne ilişkileri çerçevesinde bu kriterlerin belirlenerek hukukun da buna paralel olarak kendini konuşlandırdığı hususunun altının çizilmesi gerekmektedir. Bu tezde esaslı olarak nihai varılmak istenen netice de tam olarak bu karmaşık düşünce silsilesine bağlı olarak kendisini var etmektedir. Foucault düşüncesinde iktidar ve özne karşılıklı bir direniş ve gerilme halinde varoluşunu devam ettirmektedir. Makro iktidar boyutunda var olan hukuk ve bu sürecin aktif özneleri, belirlenimlerini de mikro iktidar alanından var etmekte ve buradan beslenmektedir. Mikro iktidarın dönüşümü ve belirişi, yeniden üretimi, öznelerin de yeniden üretimine yol açarak dolaylı bir tesirle mevcut sistematik içerisinde etki mekanizmasını göstermektedir.

c. Özne ve Farklı İktidar Türleri

İktidar-bilgi birlikteliği de şüphesiz Foucault düşüncesinde önemli bir yerde konumlanmaktadır. Hareketli/dinamik/yaşayan iktidar tanımına göre bir ağ oluşturan iktidar, bilgiyi de kendi tekelinde görerek nasıl özneler üretiliyorsa o şekilde bir bilgi üretiminde bulunmaktadır. Ancak insanın mümkün bir bilginin nesnesi olmasına ilişkin olarak nasıl bir konumda yer aldığının farkına varılarak bu dönüşümün yaşandığının okuması da Foucault için önemlidir. İlk etapta bu okuma, "antropolojizm" üzerinden

[94] İ. Uğur Esgün, "Makro İktidar, Mikro İktidar ve Hukuk", *Birikim Dergisi*, S. 118, Şubat 1999, s.11.

gerçekleşir ve Foucault buna itiraz eder.[95] Temelde bu düşüncenin insan tarihi açısından okunması modern döneme rastlamakta ve bu düzene ilişkin sonun başladığı da vurgulanmaktadır. Ancak Foucault bu okuma yerine farklı bir analizle yaklaşarak, beden politikası üzerindeki görüşleriyle, bilgi nesnesi olan insanın direnebileceği ihtimalini düşünmeye sevk eder. Bu şekilde sürekli değişen dinamiklerle birlikte, var olan insan-bilgi ikiliği de kendisini sürdürmeye devam edecektir.[96] Özne üretimine devam eden iktidar, bu dönüşüm ve değişimden, yeni kimlikler ve bilgiler üretimiyle yönetimselliğini biyo-politika ekseninde sürdürmektedir.

Hakikat arayışında çalışmalarını sürdüren Foucault, öncelikli olarak tarihsel okumalar üzerine eğilmektedir. Bu okumaları paralelinde, topluma bilimsel olarak sunulan veya belirli bir teoride var olan bilgilerin yerine (ki bu bilgiler mutlak bir alanda otorite kurdukları için diğer bilgileri kıyıda bırakarak diskalifiye etmektedirler) diskalifiye edilmiş bilgilerin ön plana çıkarılması gerektiği görüşünü savunmaktadır. Bu açıdan genel teorilerin kıyıda bıraktığı bilgiler/metinler/tarih belgeleri/nizamnamelerle iktidar alanının deşifresi/mistifikasyonu için "boyun eğdirilmiş bilgiler" olarak adlandırdığı ekipmanlara başvurmak gerektiğini belirtir.[97] Bunun nedeni esasında, tanımlanış veya verili bir düzlemde bilginin de bir noktadan üretildiği ve diğer bilgisel unsurları pasifize etmesinden kaynaklanmaktadır. Elbette bunu gerçekleştirirken de felsefesinin esaslı unsuru olan soybilim yönteminden faydalanır. Bu okumalar belirli bir mücadele alanını da bize göstermektedir. Örtük bir şekilde sunulan iktidar ilişkilerinin mevcut ağlarına sızmayı ve bu ilişkileri anlamayı kolaylaştırmaktadır. Foucault, iktidar

[95] Michel Foucault, *The Order of Thing an Archaeology of The Human Sciences*, Taylor and Francis e-Library, 2005, ss. 347-350.

[96] Foucault, *The Order of Thing…*, ss. 50-87.

[97] Foucault, *Toplumu Savunmak Gerekir*, ss. 20-25.

ile mücadelede, kullanılabilecek olan silahı "birkaç kilit ve anahtar" biçimindeki metaforuyla sunmaktadır.[98] Ona göre elde var olan mücadele alanının çözümleri de bir noktada bu yöntemden geçmektedir.

Foucault, iktidar ve şiddeti birbirinden ayırarak özgürlük alanına göre hareket etmeyi seçmiştir. Bunu tarihsel olarak analiz etmektedir. 17. yy. sonunda itibaren şiddet içerikli suç tanımlamaları, giderek mülkiyete karşı işlenen suçlar haline gelmiştir. Bunun esaslı nedeni burjuvazinin refleksi olarak gözükebilir.[99] Ancak Foucault bunun bir mekanizmayla iktidarın kendisini daha derin bir yere indirgediğini düşünmektedir.[100] Bu da kendiliğinden biyo-iktidarın yönetsel araçlarını ve stratejilerini doğurmaktadır. Bu şekilde değerlendirildiğinde görkemli şiddet içeren cezalandırmalar yerine, bireylerin "uysal" olmaları açısından bulundukları topluluklar içerisinde farklılıklarının eritilmesi amaçlanmaktadır. Böylece bireyin mevcut yaşantısı, iktidar için kaçınılmaz bir öneme sahiptir. İktidar artık bireyi yaşatarak, onu denetim altında tutarak ve gözleyerek[101] yaşama teşvik edecektir.[102] Zaten Foucault düşüncesinde, bir öznenin

[98] Foucault, *Toplumu Savunmak Gerekir*, ss. 15-19.

[99] "Maddi üretimin gelişmesini, servetin artmasını, mülkiyet ilişkilerine daha yüksek bir hukuksal ve ahlâki değer verilmesini, daha titiz gözetim yöntemlerini ve daha etkili istihbarat edinme tekniklerini" içermektedir. Foucault, *Hapishanenin Doğuşu*, ss. 80-84.

[100] "Yasadışılıkların cezalandırılmasını ve bastırılmasını düzenli ve tüm toplumu kapsayan bir işlev haline getirmek; daha az cezalandırmaktan çok daha iyi cezalandırmak; belki daha az sert, ancak daha evrensel ve daha sorunlu bir biçimde cezalandırmak; cezayı veren ve uygulayan iktidarı toplumsal gövdeye daha derinlemesine yerleştirmektir." Foucault, *Hapishanenin Doğuşu*, s. 84.

[101] Foucault Hapishanenin Doğuşunda, Bentham'ın tasarladığı Hapishane Projesi olan Panaptikon ile nasıl daha etkili bir gözetleme şebekesi kullanılabileceğine ve bu gözetleme neticesinde özne üretiminin nasıl bir iktidarın temelinde olacağını açıklamaktadır.

hareketsiz kılınmasıyla, öznenin özgürlüğünün ortadan kaldırılmasıyla, iktidarın var olmayacağı ifade edilmektedir. Bu yönden öznenin ele alınışını Foucault, şiddet ve kölelik olarak değerlendirmektedir.[103] Yani esasında iktidarın var olan koşullarından bir tanesi de öznenin, özgür olma şartıdır.[104]

Bir diğer açıdan bu düşüncede ele alınması gereken husus, bireyin mücadelesidir. Bu mücadele yukarıda örneği verilen bireyin tarihsel gelişim esnasında bir bilimin nesnesi haline dönüşmesine ilişkindir. Örneğin tıp bilimi açısından Foucault düşüncesinde eleştirilen şey, tıbbın kâr motivasyonuyla hareket etmesi değil, bedenler üzerinde kurduğu ölüm ve yaşama iktidarıdır. Bu mücadele sürecinde Foucault'nun işaret ettiği en önemli nokta, bireyin statüsünü sorgulama halinde oluşudur. Bir şekilde normal olanın ilanı ile homojen bir yapıda toplumsallık amaçlayan şey bireyi de iktidarı içerisinde tutmak istemektedir. Mücadele de tam olarak burada meydana gelir. Foucault bu mücadelenin bireyin farklı olma hakkına ilişkin olduğunu belirtir. Bu durum bir nevi "kimlikleştirmeye" yöneliktir. Bu mücadele de "Kimiz biz?" soru etrafında gelişmektedir.[105]

Bu mücadeleler, bireyi özneler[106] haline getiren iktidar biçimine karşılık verilmektedir. Bu anlamda özne iki anlamda kullanılmaktadır. Özne, birilerine "tabi

---

[102] Ferda Keskin, "Foucault'da Şiddet ve İktidar", *Cogito*, S. Kış-Bahar 1996, ss. 117-122. Bu görüşlere ilaveten ilgili makalenin son cümlesi de bu ayrım için oldukça çarpıcı bir şekilde sona ermektedir: "Çıplak yaşamın kendisi artık politikanın tam merkezindedir ve ona yönelik şiddet karşısına iktidarı alır."

[103] Game, *Toplumsalın Sökümü Yapıbozumcu Bir Sosyolojiye Doğru*, s. 73.

[104] Foucault, *Özne ve İktidar*, s. 220.

[105] Game, *Toplumsalın Sökümü Yapıbozumcu Bir Sosyolojiye Doğru*, s. 71.

[106] "Bu iktidar biçimi bireyi kategorize ederek, bireyselliğiyle belirleyerek, kimliğine bağlayarak, ona hem kendisinin hem de başkalarının onda tanımak zorunda olduğu bir hakikat yasası dayatarak doğrudan gündelik yaşama müdahale eder. Bu, bireyleri özne yapan bir iktidar biçimidir. Özne sözcüğünün iki

olma" ve benliğe, kimliğe veya öz bilgiye bağlı olma noktasında ayrışmaktadır. [107] Bu tip bir mücadele Foucault düşüncesinde modern devletin varlığıyla ortaya çıkmaktadır. Mücadelenin esaslı karşı duruşu ise insanın varlığını/varoluşunu değil, neye çevrilmiş veya dönüştürülmüşse, onu reddetmesini gerektirmektedir. [108] Bu reddetme imkanını bireye tanıyan şey de esasında tabi kılan iktidarın varlığıdır. Bireyselleştirme stratejileri ile özne üretimini ele alan iktidar çeşitlilik, farklılık, tikellik istemlerini harekete geçirir ve bu mücadele dışsal nedenlerden oluşmaz. Öznenin üretimi noktasında dolayımlı ve direkt etkisi olan iktidarın deşifresi için özellikle hangi kaynaklardan beslenildiğine bakılması gerekmektedir. [109] İktidar ilişkisi, doğası gereği istikrarsızdır. Her iktidar ilişkisi, olanaklar halinde mücadele stratejisini tersine çevirme ihtimalini de kendinde barındırır ve bir gerilimle kendisini sürdürür. [110] Bu durum tanımladığımız iktidar

---

anlamı vardır: Denetim ve bağımlılık yoluyla başkasına tabi olan özne ve vicdan ya da öz bilgi yoluyla kendi kimliğine bağlanmış olan özne. Sözcüğün her iki anlamı da boyun eğdiren ve tabi kılan bir iktidar biçimi telkin ediyor." Foucault, *Özne ve İktidar*, s. 65.

[107] Foucault, *Özne ve İktidar*, s. 212.

[108] Foucault, *Özne ve İktidar*, s. 216.

[109] Foucault, *Özne ve İktidar*, ss. 216-218.

[110] Bu nokta itibariyle beden üzerinden yürüyen potansiyel direnişin tam olarak ne olduğuna yönelik Butler'ın düşüncesinin önemi şu şekildedir: "Açıkça bedenin bir işlevi olarak anlaşılmadığını zaten biliyoruz. Ama bedenin burada, daha önce özneye atfedilen faillik teorisini devralmanın bir yolu olarak tezahür ettiğini de gözden kaçırmamak gerekir. Beden bu failliği, kendine içkin birtakım kapasiteler veya işlevler yoluyla üstlenmez. Beden bu failliği, özneye ve bedene işaret eden gönderge muğlaklaştığı anda, Foucault'nun metinlerini yakın okumaya tabi tuttuğumuzda bile bu "onlar"ın kişilere mi yoksa iktidar ilişkilerine mi işaret ettiğini ayırt edemediğimiz anda üstlenir. Foucault'nun burada betimlemeye çalıştığı türden eylemler hangi koşullarda özne ve iktidar arasında belirli bir muğlaklığı şart koşar? Bu muğlaklığı nasıl anlamlandırmamız gerekir? Benimsenme ve sahiplenme üzerinden anlaşılan öznenin bertaraf edilmesinden sonra tezahür eden, bu "onlar"ın delalet ettiği yeni bir özne teorisi mi söz konusudur? Sahiplenme ve benimseme artık öznenin tanımlayıcı eylemleri sayılmıyorsa ve eylem daimî, gerilimli,

açısından bir risk olarak karşımıza çıkacaktır. Ancak iktidarın sabit oluşu demek de bir iktidar ilişkisinin yok olmasını gösterir.[111]

İktidar bu yönüyle stratejik oyunlardan meydana gelmektedir. İktidar ve iktidarın var olan ilişkisel ağı, öznelerin var olan davranış pratiğini veya gelecekte var olacak olan davranışsal yönlerini ve bu davranışlara binaen mevcut ilişkilerin etkilerini yönetmeye/yönlendirmeye çalışan stratejilerden meydana gelmektedir.[112] Bu açıdan değerlendirildiğinde iktidar, toplumsal ilişki ağlarının mikro seviyelerinin tamamına sızmaktadır. Mevcut değerlendirmeye göre iktidara ilişkin olarak, kötülük veya iyilik değerlerinin atfı da söz konusu olamayacaktır. Bu mekanizmanın etkileri sonsuzdur. Mevcut konuşlanmalarından dolayı iktidar varlığını her noktada ve temas alanında karşı direnişle birlikte var etmektedir.[113]

Foucault'ya karşı eleştirilerden bir tanesi de düşüncesinin temelini oluşturan özneyi temellendirirken, içkin olarak öznelliğin "iç yüzünün" değerlendirilip değerlendirilmediğine yöneliktir.[114] Foucault bu konuya ilişkin olarak net bir tanımlama ile "psike"ye dair bir nesneleştirme sürecinde aktif bir değerlendirmede bulunmaz. "Özne ve İktidar" kitabında, iktidarın özne üretimine dair teşviki sevki ve baştan

---

savunma durumuna geçmiş, değer dönüştürücü gibi niteliklerle tekrar tanımlanıyorsa, bunun nedeni Foucault'nun bize tanıtmaya çalıştığı yeni öznenin, eylemleri her durumda bedenlenen bir özne olması mıdır?" Judith Butler, "Bedenler ve İktidar, Tekrar", *Cogito*, S. 70-71, s. 277.

[111] Game, *Toplumsalın Sökümü Yapıbozumcu Bir Sosyolojiye Doğru*, s. 73.

[112] Michel Foucault, "Bir Özgürlük Pratiği Olarak Kendilik Kaygısı Etiği", *Özne ve İktidar*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2000, ss. 240-245.

[113] Remzi Orkun Güner, *İnsan Haklarına Eleştirel Yaklaşımlarda Özne Sorunu*, Yayımlanmış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2019, ss. 270-271.

[114] Game, *Toplumsalın Sökümü Yapıbozumcu Bir Sosyolojiye Doğru*, s.75.

çıkaran yönlerini vurgulamaktadır.[115] Ancak bu da tam anlamıyla psikoloji eksenli beden okumasının yerine geçmemektedir.

Makro iktidarın var oluşunu, mikro iktidar alanında kılcallaşmış gündelik ilişkilerden aldığı düşünüldüğünde öznenin kendisini aktif bir halde konuşlandırması ile iktidarın da bu direnişe/karşı koymaya ilişkin bir konuma, statik olmamasından dolayı geçmesi gerekmektedir. Bu nokta itibariyle tezin öncül olarak benimsemeyi amaçladığı sivil toplumun aktif olarak hukuk öznesi olmasına bu vesileyle erişilmeye çalışılmaktadır.

Bu aşamadan sonra, Foucault'da hukuki öznenin nasıl meydana geldiğine, hangi alanda konuşlandığına ve hukuk felsefesi alanında öznenin hangi kıstaslara göre ele alındığına yönelik olarak değerlendirmeler yapılacaktır.

B. Foucault ve Hukuk Öznesi

Foucault'nun özne kavramı çerçevesinde hukuk öznesinin düşünülmesi gerekmektedir. Sujet kelime itibariyle, hukuki bir metinde ele alındığında hem özne hem de "uyruk" manasında kullanılmaktadır.[116] İktidarın hukuksal-söylemsel olarak ele alınması noktasında, yani modern öncesi dönemde hukuki özne, uyruğun hükümran altında bağlı olduğu, hükümrana itaat ettiği bir konumlanışı göstermektedir. Fakat özne başka bir boyutuyla da hükümranlığın devamlılığını da sağlamaktadır.[117] Bu devamlılık esası yalnızca biat geleneğine değil, aynı zamanda toplum sözleşmesi esaslarına uygun

[115] Foucault, *Özne ve İktidar*, s. 220.

[116] Umut Koloş, "Mikro-İktidar İlişkileri ve Hukuk Öznesi", *VII. Ulusal Sosyoloji Kongresi Yeni Toplumsal Yapılanmalar: Geçişler, Kesişmeler, Sapmalar Bildiri Kitabı III*, s. 217.

[117] Koloş, "Mikro-İktidar İlişkileri ve Hukuk Öznesi", s. 218.

olarak iktidarını devam ettiren, hukukun devletin meşru kanallarını açmada rol oynadığı bir yönetimi işaret etmektedir. Bu açıdan hukuki özne iktidarın altında itaat etmekle kalmamakta, aynı zamanda onu doğal haklarıyla var etmektedir.[118]

Modern dönem sonrası hukuk öznesinin ele alınışında ise aynı okumayı gerçekleştirmek mümkün olmayacaktır. Çünkü dönem dinamikleri ve mevcut episteme farklılaşmıştır. Modern dönemin değerlendirilmesinde, biyo-iktidar hukukun varlığını sağlamaktadır. Bu dönem okumasında, daha çok yukarıdaki ilgili bölümlerde de üzerinde durduğumuz gibi, öznenin iktidar tarafından yaşatılması amaçlanarak, daha fazla özne üretimine ilişkin bir hukuki özne tasarımı yer almaktadır. Bu dönemde özneler, cezai sorumluluklarını çekmekle mükellef olsalar da iktidar dinamiklerinin kendi normalleştirici teknolojisi nedeniyle artık kendileri özne olmaktan çok, bir özne haline bürünmüş olarak hayatlarını sürdüreceklerdir.[119] Burada esaslı olarak karşımıza iktidarın "sorunsallaştırma" tercihini kullanması çıkmaktadır. İktidar, tarihsel süreç içerisinde sorun addedilmeyen şeylerin değişmesine ve nesne halinde süregelen olguların özneye çevrilmesinde etkili olmaktadır. Bu açıdan hukuk iktidar tarafından araçsal olarak kullanılmaktadır. Yukarıda farklı durumlara ilişkin olarak anlatıldığı gibi, örneğin mahkemelerde sanığın yargılanma açısından elverişliliğinin ölçülmesi bakımından hukuki olarak başka bir merciden görüş alınması gerekmektedir. Bu gereklilik (sorunsallaştırma) neticesinde sanığın akıl yetisinin ölçülmesi ile dava seyrini devam ettirmektedir. Hukuk bu ve buna benzer durumlarda özneyi çeşitli hukuksal pratiklerle farklı öznelik kipliklerine büründürmektedir.[120]

[118] Foucault, *Toplumu Savunmak Gerekir*, ss. 269-272.

[119] Foucault, *Cinselliğin Tarihi*, ss. 35-40.

[120] Koloş, "Mikro-İktidar İlişkileri ve Hukuk Öznesi", s. 218.

Foucault araştırmaların egemenlik veya hukukla sınırlandırılmış olan alanlara, devlete veya ideolojiler yerine iktidarın doğasına çevrilmesi gerektiğini işaret etmektedir. Ona göre hukukun sınırlı egemen olduğu ve "devlet" kurumlarından kaçınılması gerekmektedir. Bu vurgu esasında, yönelmemiz gereken yeri de bizlere göstermektedir. Bu durum Foucault'nun genel özne felsefesine ilişkin yukarıda anlattığımız bölümler de göz önünde tutulduğunda iktidarın doğası ve çatı olarak kapsadığı alan gereği tüm yapısal alana hükmetmesinden kaynaklanmaktadır. [121] İktidarın baskıcı bir tutumla hukuki alanı da domine ettiğini işaret eden Foucault, iktidarın, hayır diyerek yasayla özdeşleştiğini, yasaklama gücünü haiz olduğunu belirtir. İktidar temel olarak belirli bir yasanın, egemen altında var olmasıyla meydandadır. Yasa Foucault için kılıçla var olan bir şekilde zor kullanarak ve silahlanarak elde edilmektedir. [122] Hukuki özne, Foucault için kurgu olarak var olur. Bu kurgunun aşılması yapılar üzerinde oluşacak daha "materyalist" bir odaklanma ve bu odaklanmaların denetim halinin değiştirilmesi ile sorunun giderilebileceğini belirtir. [123]

III. FOUCAULT'NUN DÜŞÜNCELERİ DOĞRULTUSUNDA HUKUK ÖZNESİNİN GÖRÜNÜŞÜ

Foucault'nun özneye yaklaşımı tezin dayanak noktası ve kurguladığımız mekanizmanın ana ekseninde olacaktır. Mevcut öznenin ele alınışı ve algılanışı açısından verili bilgiler yerine, dönüşebilen ve iktidarın mikro-fiziği içerisinde konumlanışı değişen özne, hukuki özne için de geçerliliğini dönemsel farklılıklarla

[121] Foucault, *Özne ve İktidar*, s. 121.

[122] Foucault, *Özne ve İktidar*, s. 119.

[123] Foucault, *Hapishanenin Doğuşu*, s. 303.

göstermektedir. Bu bakışın farklı biçimlerde anlaşılması ve Foucault'da hukuki öznenin farklı şekillerde açıklanarak daha detaylı bir hale getirilmesi için öncelikle Marksist hukuk öznesi ele alınacaktır. Burada Marksist hukuk öznesinin toplumsal ilişkiler ve egemen devletin politik duruşu ile nasıl bağlantılı olduğuna değinilecektir. Ancak unutulmaması gereken temel nokta Foucault, özellikle "devlet" söylemi yerine iktidar olarak daha geniş bir perspektiften konunun okunmasını istemektedir.

Başka bir açıdansa, hukuki öznenin farklı bir politik ve hukuki görüşle değerlendirilebilmesi ve bu farklılıklarla da bağıntı kurarak hukuki özne anlayışlarının harmanlanması açısından Lon Fuller ve Jeremy Waldron'un hukuki özneye nasıl yaklaştıklarına değinilmesi faydalı olacaktır. Keza Waldron'un ortaya koyduğu analizle birlikte aktif bir öznenin varlığıyla nelerin hukuk sistematiği içerisinde dönüştürülebileceği savı dayanak olarak ele alınacak ve Foucault'nun potansiyel direnişle iktidarın konumlanışı açısından kullanılacaktır.

A. Marksist Görüşteki Hukuk Öznesi

Evgeny Pashukanis, *Genel Hukuk Teorisi ve Marksizm* kitabının *"Meta ve Özne"* bölümünde ele aldığı üzere, her türlü hukuki ilişkiyi özneler arası kurulan bir ilişki olarak tanımlamaktadır. Hukuk kuramının en küçük birimi olarak ise özneyi görür ve öznenin bölünemez, parçalanamaz olduğunu işaret eder.[124] Özne var oluşunu meta mübadeleleri aracılığıyla tamamlar. Bu açıdan hukuk özneleri olarak değerlendirilenler, meta mübadelesini gerçekleştirenlerdir. Böylece hukuk öznesi tanımı da kapitalist

[124] Pashukanis, *Genel Hukuk Teorisi ve Marksizm*, s. 109-110.

toplumun ürünüdür.[125] Çünkü metalar kendilerini var eden öznenin iradesi dışında bir değer kazanmaktadır. Mübadele süreci içerisinde kullanımı, iradi olarak metayı zilyetliğinde bulunduranın seçimleri neticesinde şekillenmektedir. Metayı zilyetliğinde bulunduran hak sahibi de hukuksal özne haline gelmektedir. Bu değerlendirmenin özetle nihai varacağı yer olarak ise, "iradesi" belirleyici olarak kabul gören insan, hukuk öznesi olacaktır.[126]

Emeğin meta olarak kullanılmaya başlanması, artık değer oluşu, metaların dolaşımı her zaman mübadele şeklinde meydana gelmektedir. Bu üretim temelinde yer alan ilişki ağının meydana gelmesi de hukuka ilişkindir. İnsanın hukuk öznesine dönüşmesi, kapitalist toplumda bu ilişki ağı ve sözleşme ile meydana gelmektedir.[127] İradi olarak hukuk öznesi, hukuksal ilişkilere girerek diğer öznelerle meta mübadelesi gerçekleştirmektedir. Ancak burada aranan şartlardan bir diğeri ise hak ve fiil ehliyetinin varlığıdır. Mülkiyet noktasında, egemenlik ilişkilerinin mistifiye edilerek sunulması da hukukun aracı olarak kullanılması yoluyla ortaya çıkmaktadır. Mülkiyet hakkı, mülksüzler için de vardır ve bu durum mülkiyete tüm insanların eşit biçimde malik olmasıyla mümkündür.[128] Hukuk öznelerinin birbirleri ile mübadele ilişkileri de "sözleşme"ler vasıtasıyla gerçekleşmektedir. Bu açıdan düşünüldüğü takdirde, sözleşmeler kapitalist hukuk fikrinin kurucu unsuru olarak karşımıza çıkmaktadır. Hukuki öznelik ve hak gibi kavramlar esasında soyutlamalardan meydana gelmektedir. Bu kavramların varlığı sözleşmeye bağlıdır ve onları hayatta tutan şey bu akitlerdir.[129] Ancak atlanılmaması gereken noktada, hukuk sadece kapitalizme özgü bir biçim olarak

[125] Pashukanis, *Genel Hukuk Teorisi ve Marksizm*, s. 110.

[126] Pashukanis, *Genel Hukuk Teorisi ve Marksizm*, s. 110-111.

[127] Karahanoğulları, *Marksizm ve Hukuk*, ss. 211-212.

[128] Karahanoğulları, *Marksizm ve Hukuk* s. 213.

[129] Pashukanis, *Genel Hukuk Teorisi ve Marksizm*, s. 122.

karşımıza çıkmamaktadır. Elbette kapitalist dönem öncesinde mübadele ilişkilerinde de belirli kurallar sistematiği ve hukuk işlemekteydi. Lakin burada ayırdına varılması gereken esaslı nokta, herkes için "ortak" kuralların varlığıdır. Hukuk en gelişkin ve çevreleyici/kapsayıcı halini meta mübadelesi ilişkisi ile kapitalizmle kazanmaktadır.[130]

Pashukanis'in hukuki özneyi okumasında Marksist terminolojinin getirirlerinden faydalandığı gibi, Bernard Edelman da Marksizm üzerinden hukuk okumasını gerçekleştirir. Hukuki söylemin, ideolojinin konumlanışı ile "büyük özne" ve "küçük özne" olarak bir ayrıma gittiğini belirtir.[131] Büyük özne ile küçük özne arasında, söylemsel olarak birbirini etkileme ve emir-komuta ilişkisi gibi bir ağ bulunmaktadır. Bu noktada ideolojinin hukuk bağlamında konumlanışı iki katmanlı bir yansıtıcı[132] olarak belirtilmektedir.[133] Kısaca özetlemek gerekirse birbirini besleyen ve birbiriyle bağlantı içerisinde olan bir anlam ifade edilmeye çalışılmaktadır. Büyük özneyle anlatılmak istenen şey kısaca hukuki ideolojidir, küçük özne ise hukuk öznesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu açıdan değerlendirildiğinde, büyük öznenin buyruğuyla hareket eden bir hukuki özne yapısı mevcuttur. Ancak hukuk ideolojisi, direkt olarak bir özne tanımı gerçekleştirmez. Özneyi, sahip olan/mülkiyeti haiz bir şey olarak inşa eder.[134] Bu noktada hukukun kendisini var etme mekanizması yukarıda anlatmış olduğumuz Pashukanis düşüncesinde olduğu gibi meta mübadelesi ve kapitalizm ekseninde anlatılır. Ancak Edelman'ın Pashukanis'ten özne itibariyle ayrıldığı nokta,

---

[130] Karahanoğulları, *Marksizm ve Hukuk*, s. 215.

[131] Ali Murat Özdemir, "Hukukun Krizi: Günümüz Türkiye'sinde İktidar ve Şiddet", *Çalışma ve Toplum Dergisi*, 2010, S. 3, s. 53.

[132] Orijinal metinde "Doubly Speculary" olarak ele alınan kavram bu şekilde çevrilmiştir.

[133] Bernard Edelman, *Ownership of the Image Elements for a Marxist Theory of Law*, Routledge & Kegan Paul; First Edition, 1979, s. 32.

[134] Ali Murat Özdemir, "Hukukun Krizi", s. 54.

mevcut meta mübadelesi ilişkilerine göre hukuki ilişkilerin gerçeğin çarpıtılmasından ziyade daha çok mevcut hukuk, özneleri ve deneyimleri inşa eden bir toplumsal ilişkiler ağının parçası olarak karşımıza çıkmaktadır.[135] Böylece hukuki özne de inşa edilen bu ağ içerisinde kendisine yer bulmaktadır.

Marksist hukuk öznesi anlayışı ile hukuki öznenin mevcut toplumsal yapı gereği şekillenebildiği ve üzeri örtülmüş (mistifiye) halde farklı unsurlar (ticari ilişkiler, meta mübadelesi, ideoloji) etkisi ile değerlendirilebileceği ihtimali görülmektedir. Edelman'da gördüğümüz büyük özne ve küçük özne ayrımı da öznenin nasıl şekillendiğini göstermesi bakımından etkilidir. Ancak burada Foucault'nun iktidar analiziyle çok yakın bir ilişkide olan özne anlayışı tek başına bu düşüncenin mevcudiyetini anlamamız açısından yeterli olmayacaktır. Bu nedenle farklı, hukuki-politik özne dönüşümünün ele alınması için Fuller ve Waldron'un görüşlerine değinilecektir.

B. Lon L. Fuller

Lon Fuller, hukukun amacını yerine getirmesi ve hukukun iç ahlâkı ile tutarlı bir şekilde var olabilmesi için sekiz ilke benimseyerek bu ilkeler doğrultusunda hukuk-ahlâk ilişkisini kurmaktadır. Ayrıca Fuller'ın belirli bir yere angajmanı olduğunu söylemek yanlış olacaktır. Fuller ilkelerini belirlerken gerek hukuki pozitivizme gerekse de doğal hukuk anlayışına yönelik eleştirilerde bulunmaktan kaçınmamaktadır. [136]

[135] Ali Murat Özdemir, "Hukukun Krizi", s. 54

[136] Lon Fuller, *The Morality of Law*, Revisiod Edition, New Haven and London, Yale University Press, s. 33-35; Emine İrem Akı, "Hukukun İç Ahlâkı: Lon L. Fuller'ın görüşleri Çerçevesinde Bir İnceleme",

Fuller'a göre kurallar, genel, yayımlanmış, geçmişe yürür, açık olmalıdır. Ayrıca kurallar çelişmemeli, imkansızı talep etmemeli ve zaman içinde de tutarlı olmalıdır. Son olarak ise yetkililerin eylemi ve yayımlanmış kurallar arasında uyum da aranacak olan ilkelerden bir tanesidir. [137] Bu tip formel gerekliliklerin varlığı hem özgürlük hem de "insan onuru" kavramları ile sıkı ilişki içerisindedir.[138]

Fuller, hukuk sisteminin varlık süreci içerisinde öznenin ele alınışını fazlasıyla önemsemektedir. Örneğin hukuki pozitivizmi eleştirirken, hukuk öznesinin, hukuk felsefelerinin ele alınışında yeterince öne çıkarılmadığını ifade etmektedir.[139] Hukukun kaynaklandığı otorite bakımından müeyyide/cezalandırma sistematiğini ele alan hukuki pozitivistlerin görüşlerine ise bu durumun yeterli ve açıklayıcı bir bağlantı sunmadığı görüşünü paylaşmaktadır.[140]

Fuller, Rex'in hikayesini konu alarak belirlediği sekiz ilkenin analizini gerçekleştirirken, bu sekiz ilkenin başarısızlığına ilişkin olarak da hukuki öznenin, hukukla olan bağlılığına işaret etmektedir. [141] Bu bağlılıktan kasıt esasında kanun

---

AÜHFD, C. 64 S.1, 2015, s. 5; Gürkan Çapar, "Dostane Bir Çözüm Yolu Olarak Hukuk Devleti" çalışması, s. 3; Ali Rıza Çoban—Bilal Canatan—Adnan Küçük, *Hukuk Devleti Hukuki Bir İlke Siyasi Bir İdeal*, Adres Yayınları, 2008, ss. 161-163.

[137] Fuller, The Morality of Law, s. 34-93.

[138] Gülriz Uygur, "The Rule of Law: On The Boderline of Jurisprudence and Moral-Political Theory", *The Law, Liberty, and the Rule of Law*, Eds. K. E. Himma-I. Flores, Springer 2012, s. 106.

[139] Emine İrem Akı, *Lon L. Fuller'da Hukukun İç Ahlâkı*, Yayımlanmış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2014, s. 55.

[140] Kristen Rundle, *Forms Liberate: Reclaiming the Jurisprudence of Lon L. Fuller*, Hart Publishing, 2012, ss. 61-62.

[141] Akı, *Lon L. Fuller'da Hukukun İç Ahlâkı*, ss. 99-100.

koyucunun, hukuki özneyi düşünerek hareket etmesini imlemektedir.[142] Aksi takdirde hukuki öznenin mevcut hukukla olan bağı azalacaktır. İrem E. Akı'nın ilgili çalışmasında ele aldığı üzere Rex hikayesindeki konumuza ilişkin önemli olan husus hukuki özne, yetkililerin sekiz ilkeye uyması ile karşılıklı bir ilişki yer almaktadır. Hukuki öznenin burada konumlanışı ise itaat şeklinde meydana gelecektir.[143] Ancak hukuki öznenin, ahlâki olarak hukuka uyma yükümlülüğü, hukuku yapan merciinin etkili ve işleyen bir hukuk oluşturmasıyla karşılıklı da bir ilişki içerisinde olmaktadır. Sonuçta tarafların bir güven ilişkisi içerisinde hareket etmesi gerekmektedir.[144] Sekiz ilke ekseninde şekillenen ve hukukun iç ahlâkını esas alan hukuk sistematiği, gerekli ilkeleri özenli bir şekilde dikkate almadığında, bireyin özerkliğinin de önüne geçilmektedir. Özerk olmayan birey, tarif edileceği üzere onurlu olma haline de erişemeyecektir.[145]

Akı'nın çevirisini sunduğu ve Rundle'ın işaret ettiği üzere, "The Morality of Law" eserinde Fuller'ın ele aldığı ilgili bölüme[146] dair hukuki öznenin ele alınış

[142] "Bunlar senden uymanı beklediğimiz kurallardır. Eğer bu kurallara uyarsan, bu kuralların davranışına uygulanacak olan kurallar olacağını garanti ediyoruz." Fuller, *The Morality of Law*, s. 40.

[143] Akı, *Lon L. Fuller'da Hukukun İç Ahlâkı*, s. 100.

[144] Fuller, *The Morality of Law*, ss. 220-222.

[145] Zeynep İspir, *İnsan Haklarının Temeli Olarak İnsan Onuru Kavramı*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2017, ss. 264-265.

[146] "Şimdi en önemli noktaya gelmiş bulunuyorum ki bu da hukuki ahlâkın taleplerine riayet edilmesinin genel olarak insan hayatının daha büyük amaçlarına hizmet edebileceğidir. Bu durum hukukun iç ahlâkında saklı insan görüşünde yatar. Defalarca söylediğim gibi hukuki ahlâk etik konuların geniş çeşitliliğine karşı nötr olabilir. Kendi insan görüşüne karşı nötr olamaz. İnsan davranışını kuralların yönetimine tabi kılma girişimine kalkışmak insanın sorumlu bir eyleyen olduğu, kuralları anlayabilen, takip edebilen ve hatalarına karşı cevap verebildiği veya verebileceği görüşüne bağlılık gerektirir.

biçimini iki şekilde belirttiği görülmektedir. Rundle bu bölümü ele anlatırken[147], hukuki öznenin ilk olarak, hukuka tabi bir şekilde eylemesi ve bu eyleme halini de otonom/özerk bir şekilde gerçekleştirmesi gerektirmektedir. İkinci olarak ise, hukukun öznenin eyleme haline de saygı göstermesi gerekmektedir. Eğer bu tip bir saygı eşiği karşılanamazsa, hukuk kendisini meşru olarak konumlandırdığı alanda da başarısız olacaktır. Bu husus da başka bir yönetim biçimi veyahut da düzenini hukukun sahasına alabilme ihtimalini doğurmaktadır.[148] Akı, Fuller'ın verdiği "idari emir"[149] yönetimini örneği üzerinde durmaktadır.[150] Zaten idari emirler ve buna benzer uygulamalar paralelinde hareket edildiğinde hukuki özneye saygının ortadan kalkmasına ilişkin olarak da bu tip bir yönetimin hukuki olmadığı Fuller tarafından ileri sürülmektedir.

Hukukun varlığı yukarıda da ifade edildiği üzere, hem eylediği fiillerin neticelerini bilen ve buna göre hareket eden hem de onurlu ve saygın konumda bulunan hukuki öznenin davranışlarını yönlendirmek ve sekiz ilke etrafında şekillenecek hukuk aracılığıyla onu bu eksende eylemeye itmek amaçlanmaktadır. Ancak hiçbir şekilde bu uygulama zorla yaptırma veyahut da köleliğe varabilecek unsurları kendisinde

---

Hukukun iç ahlâkından her bir ayrılış, sorumlu bir eyleyen olarak insanın onuruna hakaret etmektir. Onun davranışlarını yayımlanmamış veya geçmişe yürür kurallarla yargılamak ya da ona yerine getiremeyeceği emirler vermek onun özerkliğine karşı kayıtsızlık ortaya koymaktır. Bunun aksine, insanın sorumlu eylem yetisi olmadığı kabul edildiğinde, hukuki ahlâk var olmak konusundaki nedenini kaybedecektir.

Onun davranışlarını, yayımlanmamış veya geçmişe yürür kurallarla yargılamak artık bir hakaret olmayacaktır, çünkü artık bir hakaret yoktur – hatta bu bağlamda yargılamak sözü de yersiz olacaktır; biz artık bir insanı yargılamıyoruz, onu kontrol (act upon) ediyoruz." Fuller, *The Morality of Law*, s. 162; Akı, *Lon L. Fuller'da Hukukun İç Ahlâkı*, ss. 119-120.

[147] Rundle, *Forms Liberate: Reclaiming the Jurisprudence of Lon L. Fuller*, ss. 87-88.

[148] Rundle, *Forms Liberate: Reclaiming the Jurisprudence of Lon L. Fuller*, ss. 98-100.

[149] İdari Emir ve Hukuk arasındaki ayrım için Bkz. Akı, *Lon L. Fuller'da Hukukun İç Ahlâkı*, ss. 119-121.

[150] Akı, *Lon L. Fuller'da Hukukun İç Ahlâkı*, s. 120.

barındırmamalıdır. Önemli olan şey, hukuki öznenin, hukuk tarafından çizmiş olduğu çerçeve içerisinde davranışlarını şekillendirmesidir.[151]

Fuller'ın çizmiş olduğu hukuki özne, amaçsal eylemi gerçekleştirme[152] yetisine ve yapabilirliğini haiz bir kişidir. Ayrıca bu özne, yalnızca hukuk yaratıcısının, doğrudan emirleri karşısında boyun eğerek hareket eden kişi değil, onurlu ve kendi karar verme mekanizmasıyla birlikte yaşantısını yine verebileceği kararlar ekseninde şekillendirebilen bir kişidir.[153] Ancak bunu gerçekleştirirken de sadece bu unsurla hareket etmemektedir. Hukuki özne Fuller'da, yalnız kendi bencil haline uygun hareket eden kişi değil aynı zamanda gerçekleştirdiği seçimlerini de toplumun diğer kalan insanları için de ne ifade ettiğine göre hareket eden kişidir. Bu haliyle değerlendirildiğinde Akı'nın da Rundle'dan aldığı düşünce ile esasında Fuller, aktif olarak hukuk düzenine katılan bir kişiyi işaret ettiğini belirtmektedir. Bu düşünce de bizlere "Antik Yunan" vatandaşlık tanımını getirmektedir.[154] Rundle'a göre, hukuk insan karşısında nötr bir şekilde durmayacaktır. Bu açıdan hukuki özne değerlendirilirken kuralları anlayabilen, takip eden, yanlışların farkında olan, "sorumlu bir varlık olan" insan anlayışı zorunlu tutulmaktadır. Bu açıdan Fuller'da hukukun iç

[151] Rundle, *Forms Liberate: Reclaiming the Jurisprudence of Lon L. Fuller,* s. 191-193.

[152] Bu amaçsal eylemden kasıt, Fuller'ın belirttiği üzere, "hukukun fonksiyonu insanların birbirleriyle etkileşim, iletişim kurabileceği öngörülebilir ve anlaşılabilir bir çerçeve yaratmaktır." Ayrıntılı bilgilendirme için Bkz. Akı, *Lon F. Fuller'da Hukukun İç ahlâkı*, s. 121.

[153] Rundle, *Forms Liberate: Reclaiming the Jurisprudence of Lon L. Fuller,* s. 99; Akı, *Lon L. Fuller'da Hukukun İç Ahlâkı*, s. 120.

[154] Rundle, *Forms Liberate: Reclaiming the Jurisprudence of Lon L. Fuller,* s. 100; Akı, *Lon L. Fuller'da Hukukun İç Ahlâkı*, s. 121.

ahlâklılığını ilgilendiren kurallar sistematiğinden uzaklaşmak bir nevi insan onurundan uzaklaşma anlamına gelecektir.[155]

C. Jeremy Waldron

Jeremy Waldron, Fuller'ın çizmiş olduğu hukuki özne tanımı ile yetinmeyerek daha aktif bir hukuki özne tasarımında bulunmaktadır. Waldron düşüncesinde hukuk yalnızca belirli normlar sistematiği içerisinde ilerlemez, aynı zamanda belirli standartlar[156] ve ilkelerle[157] de bir haldedir.

Fuller'ın hukuk anlayışında, hukuki öznenin emir komuta şeklinde belirli bir zorlamaya tabi tutulamayacağı ifade edilmekteydi. Ancak Waldron düşüncesinde özne, belirli bir zorlama (sınırlı da olsa) altında kalabilir. Yani hukuk bir zorlama aracı olarak da ayrılabilir fakat öznelerin özgürlük alanları içerisinde iradeleri çerçevesinde seçimler yapmasının önüne geçmez. Sonuçta özne kendisini bu özgürlük alanlarında hukukun kendisine bıraktığı marj ekseninde şekillenecek ve dönüşecektir. Waldron hukukta zorlamayı kabul etse dahi yalnızca korkutmaya yönelen veya onurlu öznelerin iradelerini sakatlamaya yönelik olduğunu da kabul etmez.[158] Hukuk bir noktada, insana zarar verebilir, öldürebilir, cezalandırır, iflas ettirebilir ancak hukuk her zaman insana kendi yaşantısı için bir marj bırakmayı da seçmektedir ve bunu onurlu öznelere tanımaktadır.[159]

---

[155] Rundle, *Forms Liberate: Reclaiming the Jurisprudence of Lon L. Fuller*, s. 89-91.

[156] Jeremy Waldron, "How Law Protects Dignity", *The Cambridge Law Journal*, 2012, ss. 208-209.

[157] Jeremy Waldron, "The Concept and the Rule of Law", *Sibley Lecture Series 29*, 2008, ss. 8-10.

[158] Jeremy Waldron, "Torture and Positive Law: Jurisprudence for The White House", *Columbia Law Rev*, 2005, s. 1726.

[159] Waldron, "How Law Protects Dignity", ss. 216-217.

Prosedürel anlayışın takipçisi olan Waldron, kuralların varlığının tek başına yeterli olmayacağı görüşündedir. Elbette kuralların belirli ilkeler ekseninde Fuller anlayışında olduğu gibi çizilmesi gerekmektedir ancak bu haliyle de yetersizdir. Onun aktif olarak öznenin ve uygulayıcının konumlanışını ele alacağımız savı da tam olarak burada kendisine vücut bulmaktadır. Hukuk Devletinin varlığı aynı zamanda, hukukun prosedürel ve argümantasyona dayalı bir şekilde ilerlemesi ile mümkün olabilir.[160] Uygulayıcılar görevlerini ifa ederken yalnızca sistematik olarak doğruyu aramamalı, aynı zamanda bu eylemi gerçekleştirirlerken adalet ve hakkaniyete de uygun şekilde hareket etmelidirler.[161] Bu yönüyle prosedürel tarafı ele alan Waldron, duruşma esnasında tarafların delilleri ortaya sürmek, argümanları detaylandırarak bir sistematiğe erişmek ve buna benzer usule ilişkin işlemlerde daha aktif bir prosedürelliğe de uygun hareket edilmesini Hukuk Devleti anlayışına bağlamaktadır.[162] Prosedürlerin aktif katılımlarla içtihada ilişkin veriler oluşturulması ve savunma hakkı bağlamında hukuki özne, hukuk ile bir gerilime girmektedir. Bu durum esasında, hukuki öznelerin duruşmalarda beyanlarda bulunma, ilgili kurallara karşı çıkma yahut da mevcut görülmekte olan davalarda sav/argüman ileri sürmeleri ile mümkün olmaktadır.[163] Bu yönüyle, içtihatlar ekseninde yoğunlaşan ve belirli beklentilerle dolu hale gelen/öngörülebilirlik hukuk anlayışında, şaşırtıcı sonuçlar meydana gelebilmektedir. Normların, tarafların aktif katılımları ile değişmesi/dönüşmesi de bu vesileyle mümkün olabilmektedir.[164]

[160] Waldron, "The Concept and the Rule of Law", ss. 5-6.

[161] Waldron, "The Concept and the Rule of Law", s. 7

[162] Waldron, "The Concept and the Rule of Law", s. 8.

[163] Waldron, "The Concept and the Rule of Law", ss. 8-9.

[164] Waldron, "The Concept and the Rule of Law", ss. 9-10.

Uygur, "Hukuk Devletinde Hukukun Önünde Olmanın Anlamı" makalesinde, Franz Kafka'nın Dava adlı kitabından alıntıladığı hikayesiyle gerçekleştirdiği analizinde, taşradan seyahat etmek isteyen bir adamın, sınır kapısındaki bekçi tarafından formel kurallar gereği geçirilmemesi ve bekletilmesine ilişkin durumu anlatır.[165] Hikâyede bekçinin taşralı adamın içeri alınmamasına ilişkin olarak Fuller'ın sekiz ilkesi ekseninde değerlendirilmelerde bulunulur. Açıklık ve belirginlik özelinde düşünüldüğünde, kuralların açık olmasına binaen hukuk normlarının insan davranışlarının değişimi ve dönüşümüne araçsallık yapması amaçlanmaktadır. Genellik ilkesi ekseninde düşünüldüğünde ise kuralların genel olması ile hukuki öznelerin normlar ekseninde kendilerini somut duruma göre ayarlamaları ve "özerk bireyler" gibi karar vermelerini hedeflenmektedir.[166] Uygur, Waldron'a ilişkin bir analizde bulunarak, prosedürel anlayışın hakim olarak görüldüğü hukuk devletindeki hukuk öznelerinin, hukukun önünde bulundukları kertede aktif yargılamalara katılmaları ve argümanlarını ileri sürmeleri, hukuk devleti anlayışının prosedürelliğini sağladığını belirtmektedir.

Waldron'un hukuk devletine ilişkin, prosedürel gerekliliklerinin kaynağı hukukun argümantasyona açık olmasıyla ilişkilidir. Bu ilişki, esasında hukuk kurallarının belirsizliği ve birbirinden farklı anlamlar içermesi ile meydana gelmektedir. Mevcut bir davada belirli hukuk kurallarından çıkan sonucun her iki taraf için başka anlamlara gelmesi de hukukun argümanlara dayanmasının bir konusu olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu açıdan değerlendirildiğinde, hukukun argümanlara dayanabilir olması durumu, hukuki öznelerin de "akıl sahibi" olmasıyla mümkün olabilmektedir. Bu durum aynı zamanda insanın onurlu bir varlık olarak değerlendirilmesi görüşünü de

[165] Gülriz Uygur, "Hukuk Devletinde Hukukun Önünde Olmanın Anlamı", *Prof. Dr. Erdal Onar'a Armağan Cilt-II*, Ankara, 2013, ss. 1153-1156.

[166] Uygur, "Hukuk Devletinde Hukukun Önünde Olmanın Anlamı", s. 1159.

beraberinde getirmektedir ve bu bağlantı da Fuller'ın iç ahlâkiliğe ilişkin sekiz kuralına dayandırılmaktadır.[167] Ancak Waldron formel anlayış yerine, prosedürel olarak işleyen düşüncesinin çok daha fonksiyonel olduğu görüşündedir ve uyuşmazlıklara uygulaması bakımından da her birine ayrı ayrı uygulanabilir olduğunu işaret etmektedir. Keza anlatısında mahkemelerin işleyişi açısından da prosedürelliğin ön planda tutulduğunu ifade etmektedir. Waldron, genellikle hukuk akademisyenlerinde mevcut normatif düzene ilişkin bir düşkünlük olduğunu ve üzücü de olsa hukukun sadece bu tip normatif önermeler açısından tutarlılığına dair akademisyenlerde bir arayış olduğunu belirtmektedir. [168] Ancak Waldron'a göre hukuk kurumlarda hayat bulmaktadır. Mahkeme salonlarındaki yoğun tartışmalar ve argümantasyonlar, modern hukuk anlayışı açısından, politik argümanların temsili yerleri de var olan hukukun anlaşılması bakımından büyük bir zenginlik olarak değerlendirilmelidir.[169]

Sonuçta mahkemelerde insanların iddialar karşısında farklı argümanlar oluşturmaları ve hemen/derhal/anında tepkiler ve cevaplarla karşılaşılması hukukun bu prosedürelliğinin de bir göstergesi olarak karşımıza çıkar. Fakat onur ve davranışlarının ve sorumluluklarının farkında olarak hareket eden bir hukuki özne olarak insan, yasa karşısında da belirli bir saygınlıkla bu eylemleri gerçekleştirmektedir. Hayvanların insanlardan ayrılan bir noktası da budur. İradi olarak mahkeme sırasında insanların kendilerine isnat edilen şeylere karşı bir argüman sunmalarıdır. Waldron, Pozitivist görüşlerin kaçırdığı noktalardan bir başkasının da bu olduğunu vurgulamaktadır. [170]

---

[167] Uygur, "Hukuk Devletinde Hukukun Önünde Olmanın Anlamı", s. 1160.

[168] Jeremy Waldron, "The Rule of Law and The Importance of Procedure", *American Society for Political and Legal Philosophy*, Vol. 50, 2011, s. 14.

[169] Waldron, "The Rule of Law and The Importance of Procedure", s. 14.

[170] Waldron, "The Rule of Law and The Importance of Procedure", ss. 14-16.

Hukuki özne burada aktif olarak işlemeye devam etmektedir ve neticede insan onuruna ilişkin bir bağlam da içermektedir.

Bu düşünceyi Uygur, ilgili makalesinde şu şekilde aktarmaktadır. *"Hukuk devletinde hukukun önünde olmak, onur sahibi varlık düşüncesine uygun olarak şartları oluşturulan hukukun önünde olmak ve onur sahibi varlık olarak hareket etmek anlamına gelmektedir."*[171] Görüldüğü üzere hukuki öznenin konumlanışı ve bulunduğu bağlam açısından olmazsa olmaz belirli şartlara bağlı bir şekilde donatılmıştır. Taşradan gelen adamın öyküsü düşünüldüğünde yine temelde hukukun irrasyonel/rasyonelliği tartışması yerine modern özne ve hukuk arasındaki ilişkinin okunması gerekmektedir. Uygur'un Costas Douzinas ve Gearey'den alıntıladığı üzere, taşradan gelen adamın öyküsünde, adam esasında hukukun konumlanışı ve sırrına vakıf olmayı istemektedir. *"Hukuk, Tanrının yasası, ahlâki yasa, devletin hukuku veya diğer hukuk turu olarak belirtilmemektedir. İnsan bütün hukukların arkasındaki hukuku, hukukun hukukunu, hukukiliğin özünü görmek istemektedir."* [172] Hikâyenin sonunda, hukukun belirleyicisinin taşralının kendisi olduğu anlaşılır. Hukukun sırrı yine hukukun ta kendisi ve esasında hiçbir sırrın olmayışıdır.[173]

Ele aldığımız görüşlerden Fuller ve Waldron'un görüşleri düşünüldüğünde aslında, hukuk yasaya uygun olduğu takdirde hukuk olmaktadır. Yani hukuk devleti anlayışının mevcudiyeti, insanların/hukuk öznelerinin amaçsal olarak dönüşümleri ve özgürlük marjlarına ilişkin olarak özerk seçimlerini kendilerinin gerçekleştirmesi koşuluysa; bu hikâyede taşralı adamın gerçekleştiremediği esaslı mesele de buradadır. Elbette Uygur'un da belirttiği üzere, kişi Kant'ın kategorik emperatifine göre, modern

[171] Uygur, "Hukuk Devletinde Hukukun Önünde Olmanın Anlamı", s. 1162.

[172] Uygur, "Hukuk Devletinde Hukukun Önünde Olmanın Anlamı", s. 1163.

[173] Uygur, "Hukuk Devletinde Hukukun Önünde Olmanın Anlamı", s. 1164.

öznede rasyonel oluş, kendi kural sistematiğine uygun olarak gerçekleşecektir. Fakat esaslı olarak da öznenin kendisine tanınmış alanında rasyonel ve özerk bir varlık olarak da hareket etmesi gerekmektedir.[174] Bu değerlendirmeden çıkarabileceğimiz esaslı sonuç taşradan gelen adamın, Fuller'ın çizmiş olduğu özne anlayışına göre eylemediğidir. Keza aynı şekilde Waldron'un prosedürelliğinde işaret ettiği onur sahibi varlık olarak insanın değerlendirilmesi de mümkün gözükmemektedir. Bu haliyle hukuk devletinin özneye karşı çizeceği çerçeve de yetersiz görünmektedir.[175] Hukuki öznenin belirli marjlarda, kendisinden beklenen amaçları yerine getirebilmesi için makul olanakların sağlanması gerekmektedir. Ayrıca, mevcut prosedürelliğin argümantatif yönünün de ortaya çıkması bakımından taraf olarak addedilen hukuki öznelerin, kendilerini duruşmalar veya kurumlarda daha aktif olarak savunabilmeleri veya ifadelerinde gerekçeler ortaya sunabilmeleri için hukuki bilgiye erişme ve elde etme yolları bakımından da hukuk devletinin belirli sorumlulukları bulunmaktadır. Çünkü belirli bir ayrımı mümkün deneyimde kavrayabilmek için temel birtakım bilgilerle de donanmış olmak gerekmektedir.[176]

D. Foucault'nun Mikro İktidar Görüşü Çerçevesinde Değerlendirme

Başka bir boyut ekseninde düşünüldüğünde, Waldron'da mahkemede aktif olarak katılan süjelerin ve öznelerin yukarıda anlatıldığı şekilde prosedürel ve argümantasyona dayalı duruşları, hukuki öznenin yine hukuku dönüştürebileceğini

[174] Uygur, "Hukuk Devletinde Hukukun Önünde Olmanın Anlamı", ss. 1164-1166.

[175] Uygur, "Hukuk Devletinde Hukukun Önünde Olmanın Anlamı", ss. 1168-1169.

[176] Uygur, "Hukuk Devletinde Hukukun Önünde Olmanın Anlamı", s. 1169.

bizlere göstermektedir. Buradaki dönüşüm salt hukukun esnekliği değil, tarafların veya hukuki öznenin konumlanışına göre hukuk normunun dönüşüm potansiyeline sahip olduğu şeklinde de değerlendirilebilir. Bu değişim Waldron'da temas edilebilir ve etkili bir şekilde savunma araçlarının kurumlarda/mahkeme salonlarında kullanılması ile mümkün olabilmektedir. Bu düşünce esasında tez için de ortaya konulmaya çalışılan Foucault'nun hukuki özne yaklaşımını akla getirmektedir.[177] Foucault düşüncesinde de motamot bir uyum olmasa da makro iktidar karşısında öznenin direniş odakları/şebekeleri vasıtasıyla makro iktidarın konumlanışının dönüşebileceğini açıklamıştık. Burada Waldron'un prosedürel hukuk anlayışının, mahkeme salonlarında mikro iktidarı temsilen hâkimle girilen ilişkide de benzer bir değişime ön ayak olabileceği düşünülebilir. Makro iktidarın, hukuka da kanalize olduğu düşünüldüğünde ve analizi gerçekleştirildiğinde esaslı olarak yine hukukun dönüşümü aktif öznelerin konumlanışıyla karşılıklı bir hale bürünecektir.

Şüphesiz Waldron düşüncesinde yer alan muhakeme usullerine ilişkin olarak mikro iktidar kendisini mahkemelerdeki yargıçla var ederken, mahkemenin süjeleri olan taraflar ve sanık veya mağdur olarak hukukun karşısında olan hukuk özneleri karşı-iktidarı oluşturarak yine mekanizmanın beslenmesine ve içtihatların oluşumu ile hukukun yani makro alanın etkilenmesine vesile olmaktadırlar. Bu etkileme hali direniş odakları olarak aktardığımız alana doğrudan uygun olmasa da nihai varacağı erek yine aynıdır. Waldron'un, hukuk devleti anlayışı için öngördüğü standartlar ve ilkeleri esasında Fuller'da görmüş olduğumuz statik ilke odaklı anlayışı, dönüşüm ve çözüm odaklı dinamik bir alana çekmektedir.

Hukuki özne anlatımızın varacağı erek olan sivil toplumun konuşlandırılacağı yer de tam olarak buna benzer bir yeri işaret etmektedir. Çünkü mevcut pratikler ve

[177] Bkz. Tez içerisinde Foucault Düşüncesinde Makro-Mikro iktidar analizi. Birinci Bölüm, II. 2/c.

hukuk alanı gözlendiğinde, öznenin konumlanışı itibariyle yalnızca statik bir alanda, hareketsiz ve hukuku var eden mekanizmanın yalnızca "görünürde" partneri veya danışmanı olarak hareket ettiği anlaşılmaktadır. Mevcut yasaların yapımında veya çeşitli ilkelerin ortaya konulmasında danışma görevi olan sivil toplum ve sivil toplum örgütleri, esasında içinde barındırdıkları gerek veri birikimi gerekse de ilgili konuya ilişkin uzmanlıkları açısından hukukun yaklaşması ve esnek bir şekilde adalete doğru yönelmesi bakımından oldukça önemli bir yerdedir. Bunun daha aktif bir şekilde gerçekleşmesi bakımından Foucault söyleminden hareketle direniş odakları olarak algılayabileceğimiz mücadele alanının kullanılması veya Waldron'dan alıntıladığımız argümantasyona dayalı (argümantatif) aktif hukuk öznelerinin varlığı, bizlere hukuk yaratıcısı makro alanın da değişimi/dönüşümü ihtimalini vermektedir. Aktif hukuki özneliğin oluşabilmesi açısından Foucault'nun iktidar analizi göz önünde bulundurularak hareket edilmelidir. Foucault'nun belirttiği iktidar-özne gerilimi ve çeşitli iktidar teknolojisi ve pratikleri değerlendirilmeye tabi tutulmadan Waldron'un öznesi tam anlamıyla aktif bir özneliğe erişemeyecektir.

Bunun nasıl mümkün olabileceği diğer bölümlerde daha derin bir şekilde ele alınacak olsa da mevcut davaların seyrinde katılan sıfatıyla davalara müdahil olacak/olma ihtimali olan sivil toplum örgütlerinin veya yasaların yapım aşamasında ilgili komisyonlarda görev almalarına binaen gerek hukukun uygulanmasında gerekse de aktif olarak savunma ve hak kaybının önüne geçilmesinde yasaların yeniden yorumlanmasında hukuku dönüştürebileceği ihtimali gözden kaçmamalıdır.

İKİNCİ BÖLÜM

ÖZNE OLARAK SİVİL TOPLUM

I. SİVİL TOPLUMUN ÖZNE OLARAK AÇIKLANMASININ ARKA PLANI

A. Hegel ve Sivil Toplum

Sivil toplum kavramının tarihsel gelişiminin ele alınması, kavramın günümüzde hukuki olarak nasıl bir perspektife sahip olduğunu görmek ve tarihsel olarak kavramın dönüşümünde düşünürlerin hangi noktalarda etkili olduğunu bilmek bakımından önemlidir. Sivil toplum kavramı etrafında birleşen ve bu kavramı ele almakta faydalanılan tarihi ve felsefi tanımlamalar Hegel orijininde değerlendirilmesi gereken görüşlerdir. Sivil topluma yaklaşımda medenilik kriteri, Batı Avrupa'da sosyal geçmiş ve tarihsel perspektif değerlendirildiğinde önemli bir aşamadır. Aynı zamanda tarih felsefesi alanında düşünürlerin sivil toplum argümanlarını ileri sürerek teorilerinde kullandıkları bir kavram olduğu görülmektedir.[178]

Bu nedenle çalışmada sivil topluma ilişkin orijin olarak devlet-sivil toplum ikiliğini net bir şekilde ilk kez ortaya koyan ve sivil toplum anlayışını başka bir evreye taşıyan Hegel anlayışı seçilmiştir. Hegel'in sivil toplum anlayışının nasıl geliştiği ve kuramsal olarak etkilendiği alanlar ele alınmıştır. Hegel'in sivil toplum yaklaşımını

[178] Şerif Mardin, *Türkiye'de Toplum ve Siyaset*, İletişim Yayınları, Ankara, 2008, ss. 9-10.

değerlendirişini takip eden süreçte ise bu çalışmanın daha çok üzerinde duracağı alan olarak Gramsci'nin kavrama kazandırdıkları üzerinde durularak argüman genişletilmeye çalışılacaktır. Ancak Hegel'in sivil toplum anlayışına getirdiği eleştiriler ve Gramsci'nin teorisinde de önemli bir yere sahip olan Marx'ın sivil toplum görüşleri de kısaca belirtilmiştir.

1. Hegel'in Sivil Toplum Anlayışı

Devlet-sivil toplum ikiliğinin net olarak ayrımı ilk Hegel'de görülmektedir. Ancak Hegel elbette bu ayrıma giderken, önceki düşünürlerden ve o güne kadar oluşan bilgi birikiminden tamamen farklı bir diyalektik kurmamıştır. İskoç Aydınlanma düşüncesinden Adam Ferguson ve Adam Smith'in sivil toplum kavramının oluşmasında etkileri büyüktür.[179] İskoç aydınlanmacıları[180] ve Kıta Avrupası aydınlanma döneminde sivil toplum alanının devletle olan ilişkisi göz önünde tutularak hareket edilmiştir. Ticari ilişkilerin ve egemen yapının nasıl işlediğinin analizini gerçekleştiren Ferguson, bir sivil toplum tarihçisi olarak, sivil toplum kavramlaştırmasının temel taşı mahiyetinde, medenileşme/medeniyet kıstasını ortaya koymaktadır.[181] Bu durum insanlığın, ilkel dönemlerinden modernleşmeye/medeniye doğru geçişin sinyalleri olması açısından önem arz etmektedir. Aynı zamanda sivil toplumu devletle özdeş

[179] Norberto Bobbio—Jacques Texier, *Gramsci ve Sivil Toplum Kavramı*, çev: Arda İpek-Kenan Somer, Ankara, 1982, ss. 13-14.

[180] 18. Yüzyıl aydınlanmacılarından Adam Smith, Adam Ferguson, John Millar vd. teorisyenler kastedilmektedir.

[181] Ayşenur Akpınar Gönenç, *Sivil Toplum Düşünsel Temelleri ve Türkiye Perspektifi*, Alt Kitap, 2001, s. 17.

tanımlayan sosyal sözleşmecilere nazaran kavramın ayrılıklarını daha detaylı bir şekilde ele almaktadır.[182]

O döneme kadar devlet ve sivil topluma dair ilk ayrımın Ferguson tarafından gerçekleştirildiği söylenebilir. Medeni olan sivil toplumun, aktif vatandaşlıkla birlikte insanın ilkel hallerinden ayrılması, yani devlet içerisinde bir kriter olarak medenileşme hali aranmaktadır.[183] Doğa durumunu izleyen bir sivil toplum okuması gerçekleştirmek yerinde olmayacaktır. Sivil toplumun varlığı tarihsel olarak zaten vardır. Tasviri bir doğa hali üzerinden okuma gerçekleştirmek yanlış olacaktır.[184] Kavramın kullanışı, direkt olarak devlete karşı çıkmaktan daha çok, despotça ve mutlak bir egemenlikle hükmünü sürdüren egemenin gücünü "denge" unsurlarını göz önünde tutarak yönetmesi noktasında ele alınmaktadır.[185] Ayrıca sivil toplum, Ferguson ve Smith'in görüşlerinde ahlâkın kaynağı işlevini de görmektedir. Ahlâka dayanan değerlerin, dönem düşünürlerince kilise ve yönetimin dışarısında sivil toplum tarafından şekillendirildiği görüşünü savunmuşlardır.[186]

Ferguson kavramsal açıdan "sivil toplum" başlığını ilk kullanan düşünür olarak politik toplum olarak addettiği devletin despotça hareket ettiğini ve bireyleri pasiftleştirdiği analizini gerçekleştirir. Bu ilişki içerisinde despotizmle hareket eden

---

[182] John Keane, *Demokrasi ve Sivil Toplum*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1994, s. 54.

[183] David Kettler, "History and Theory In Ferguson's Essay on the History of Civil Society", *Political Theory*, vol. 5 No. 4, November 1977, ss. 439-440.

[184] Adam Ferguson, *An Essay on The History of Modern State*, Cambridge University Press, Cambridge, 1995, ss. 10-11.

[185] Carolyn M. Hendriks, "Integrated Deliberation: Reconciling Civil Socierty's Dual Role in Deliberative Democract", *Political Studies*, Vol 54, ss. 485-488.

[186] Hendriks, "Integrated Deliberation: Reconciling Civil Socierty's Dual Role in Deliberative Democract", s. 488.

devlet, bireyleri kendisine mahkûm eder. Bunun sağlanması açısından da geniş bir bürokrasi ağı oluşturur. Egemenliğini, korku, dikte etme ve askeri yetkilerle şekillendiren politik toplum/devlet kamusal alandaki her tartışmanın önüne geçerek "tekil kamusal" bir alan meydana getirir. Dönem okumasını gerçekleştiren Ferguson, iktidar ve onun ürettiği zenginliğin yozlaştırıcı etkilerine karşı direnmenin ve kamusal alandaki kolektif ruhun korunmasının vatandaşlar arasında birlikler ve örgütlerin kurularak teşvik edilmesi gerekliliğinin altını çizer. Ancak okumasını, nihai anlamda bir siyasal toplum-sivil toplum ayrımına götürmez. Bu ayrımın tehlikeli ve devleti ortadan kaldıracak bir etkiye sahip olduğu kanaatini paylaşır.[187]

Kavramın oluşması açısından sivil kelimesi, "uygar toplum" biçiminde değerlendirilmiştir.[188] Hegel tarihsel olarak, sivil toplum ve devlet ayrımının belirli gelişmelerle ortaya çıktığını savunmaktadır. İlk olarak özellikle Fransız Devrimi neticesinde devrim öncesi kurumlar karşısında özgürlük alanının siyasi bağlamda bir sorun oluşturduğunu belirlemektedir. İkinci noktada üretim ilişkileri ve sanayileşmenin etkisiyle radikal bir şekilde fakirleşen ve sefalete düşen bir sınıfın varlığını gözlemler. Son olarak ise vatandaşların/bireyin aile ve devlet arasında bir şekilde örgütlenebilecekleri ve siyasi olmayan, uzlaşı alanları arayışı sivil toplumun tarihsel

[187] Seyfettin Aslan, "Sivil Toplum: Kavramsal Değişim ve Dönüşüm", *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, Yaz-2010, Sayı: 33, ss. 195-196.

[188] İlkel topluluğun antitezi şeklinde değerlendirilebilir. Uygarlaşmış toplum yani "Civilized Society" kavramı ile bu tanım kavramsallaştırılmıştır. Sivil kelimesi İngilizce, Fransızca ve İtalyanca'da "barbar olmayan" yani "uygar" biçimiyle kullanılmaktadır. Almanca'da 'sivil' kelimesi "Bürgerliche= civil"dir ancak civiziled olarak değerlendirilemez. Almancadaki bu kullanımı ile barbar olmayan ve devlet olmayan anlamları arasındaki farklılık giderilmeye çalışılmıştır. Detaylı bilgi için Bkz. Bobbio—Texier, *Gramsci ve Sivil Toplum*, s. 14.

olarak Hegel düşüncesinde ortaya çıkma nedenlerindendir.[189] Sivil toplum anlayışını da bu nedenler üzerinde kurgulamaktadır.

Hegel sivil toplumu, dönem Almanya'sındaki (Prusya) siyasal bölünmüşlük ve tikel-evrensel arasındaki diyalektiğin kurulamaması bağlamında ele almaktadır. Sivil toplumu kavramsallaştırırken de özellikle, "bürgerliche Gesellschaft" [190] terimini kullanmaktadır. Burada sivil toplumla, burjuvazi eş anlamlı olarak ele alınmaktadır. Esasında bu durum tarihsel bir olguya ve gerçekliğe işaret etmektedir. Dönem şartlarının düşünülmesi ve Hegel diyalektiği birlikte değerlendirildiğinde mevcut sistem içerisindeki parçalı yapılar sivil toplum unsurunun oluşturulması bakımından etkilidir.[191] Alman sosyolojisi, daha çok korporasyonlar(loncalar), zümreler, sınıf, dernek ve buna benzer toplulukların varlığıyla dikkat çekmektedir. Hegel de analizini gerçekleştirirken bu ayrılıkların nasıl bir çözümlemeye tabi tutulacağı üzerinde çalışmasını yürütmüştür. Özellikle aile ile devlet arasında bir uğrak alanı olarak sivil topluma verdiği değer de burada karşımıza çıkmaktadır.[192] Hegel'in siyasi olmayan, "sosyoekonomik" olarak değerlendirdiği bu alan özünde burjuvazinin etkili olduğu hem bireycilik hem de "bencil" bireyin varlığını devam ettirdiği alandır.

---

[189] Mark Neocleous, *Administering Civil Society: Towards a Theory of State Power*, Palgrave Macmillan, 1996, s. 2.

[190] Bu kavram içerisinde yer alan "bürger" kelimesi, Hegel düşüncesinde iki farklı anlam içermektedir. Bu sözcükleriyle hem devletin yurttaşı ifadesi anlatılmaktadır hem de bu kelimeyle burjuva bireyi ifade etmektedir. Sivil toplum Hegel felsefesinde, yurttaşların karşılıklı birbirine bağımlı olduğu bir sistematiği de içermektedir. Bu nedenle esasında dışsal bir devletin varlığı olarak da okuması gerçekleştirilebilir. Bu iki farklı anlam "bürger" olarak bireyin bu iki farklı anlamdaki yerlerini de birlikte içermektedir. Detaylı bilgi için Bkz. G.W.F. Hegel, *Tüze Felsefesi*, İdea Yayınevi, 2013, ss. 219-225.

[191] Neocleous, *Administering Civil Society: Towards a Theory of State Power*, ss. 15-16.

[192] Robert Fine, "Civil Society Theory, Enlightenment and Critique", *Democratization*, S. 4 c. 1, ss.14-15.

Hegel, sivil toplum görüşünü 1821 yılında yazmış olduğu *Philosophy of Right* isimli kitabında detaylı bir şekilde açıklamaktadır. Hegel iki farklı alandan sivil toplumu ele almaktadır. Öncelikli olarak bireyin hayatını idame ettirdiği alan içerisinde yer alan topluluklar ve ekonomik kuruluşlarla olan ilişkisi ve ikinci olarak ise var olan bu kuruluşlar ile devlet arasındaki ilişki önemli bir yer tutmaktadır.[193] Hegel'in devlet anlayışı, gündelik yaşantının doğrudan bağlantısı olan sivil toplumun dışında kalan ve onu biçimlendiren bir çerçeve biçiminde tasvir edilmektedir.[194]

Sivil toplum, Hegel'in görüşlerinde aile (doğal etik topluluk/devletin ilk ahlâki nüvesi) ve devlet arasında *"tarihsel süreç içerisinde üretilmiş olan etik yaşam alanı"*[195] olarak tarif edilen yerde konuşlanmaktadır.[196] Yani bir nevi tabaka olarak düşünüldüğü takdirde üstten görünüşte devletle, alttan bakıldığında ise aile ile olan bir farklılığı/zıtlığı ortalamaktadır. Bu da Hegel'in diyalektik okumasındaki sivil toplumun yerini belirlemekte yarar sağlamaktadır. Çünkü kişi varlığını idame ettirirken topluluk içerisinde bir "evrensele" ulaşma amacındadır. Bu evrensel de bireyin bir bütünlüğün parçası olarak parçanın gerektirdiği davranışları yerine getirmesidir. Burada başka bir husus olarak kişi yapıp etmeleri ile evrensele olan bağlılığını da ortaya koymuş olur. Tikel ve evrensel karşılıklı biçimde birbirine dönüşme özelliği barındırmaktadır ancak bu nokta itibariyle bireyin kendi ereğini nereye nasıl konumlandırdığı da önemlidir.

---

[193] Akpınar Gönenç, Sivil Toplum…, s. 21.

[194] Mardin, *Türkiye'de Toplum ve Siyaset*, s. 14.

[195] Keane, *Demokrasi ve Sivil Toplum*, s. 76.

[196] "Yine evrensellik biçimi altında yer alan tikellik biçimi altında, her biri diğerinin karşısında konumlandırılmalıdır." Kavram ve sezgi kendi aralarında 'tam bir yeterlilik' oluşturduklarında, birey, 'mutlak etik düzenin ideasının bilgisine' ulaşır ve böylece tamamen rasyonelleşir. Bkz. G.W.F. Hegel, *System of Ethical Life and First Philosophy of Spirit*, Edited and translated by T.M. Knox, State University of New York Press, Albany, 1979, ss. 99-100.

Çünkü Hegel düşüncesinde sivil toplum alanında etkili olan ilke "tikellik"tir. Birey, tanımı gereği sivil toplum içerisinde kendi özel gereksinimi çerçevesinde hareket etmektedir. Bu noktada bireyin kendi çıkarları doğrultusunda hareketi "evrensellik" unsurunu barındırmaz. Esaslı olarak bu alandaki evrensellik beklentisi soyut kalır.[197] Bu soyutluk da ucu açık bir şekilde evrenselin beklenişini gerektirir.

Hegel'de "kişi" tanımlanışı için "bilinç sahibi" bir varlık gereksinimi vardır. Bu bilinçli varlık, "öz-bilinçli" bir özne olarak varlığını ancak diğer "ben" olana ve "nesneye" dair bilgisi ve başka bir özne tarafından tanınması ile mümkün olacaktır. Sivil toplumun yapısını oluşturan öznelerin birbirlerini tanımaları ve birbirlerine bağlı olarak "tanıma" yolu ile ortaya çıkan "kurucu özneler"in varlığından bu yönüyle bahsedebiliriz.[198] Toplulukların bireyin gereksinimlerini karşılamak için var olduğu düşünüldüğünde, ilk etapta birey-aile ilişkisi düşünülmelidir. Bireyin aile içerisinde *"ahlâki töz"*[199] gereği gereksinimlerini karşılaması gerekmektedir. Bu da ancak, belirli beceri ve yapılabilirliklerin aile tarafından bireye kazandırılması yoluyla mümkün olmaktadır. Ancak bireyin, sivil toplumda daha çok özneleşmesi/ön plana çıkması durumundaysa, birey aile bağlarına yabancı bir hale bürünecektir (Elbette farklı neticeler sebebiyle aile bağlarının kopması da mümkün olabilmektedir). Birey geçmişte, aileden kalan yapabilirliklerini, kendi sorumlulukları altına alır ve bu sorumluluğuyla öz

[197] Gülnur Acar Savran, *Sivil Toplum ve Ötesi Rousseau Hegel Marx*, Dipnot Yayınları, 2013, s. 201.

[198] Ayrıca bu konuda öz-bilinç karşılıklı sonsuz ve döngüsel bir kuruluşa sahiptir. Bu yapı itibariyle de özneler arası bir kuruluş gerçekleşmektedir. G.F.W. Hegel, *Tinin Görüngübilimi*, İdea Yayınları, İstanbul, 2011, s. 120-125.

[199] "Özne için, bu ahlâki töz, bunun kanunları ve güçleri birer nesnedirler… var olmak, bağımsız bir varlık olarak var olmak hassasına sahiptirler, tabiat varlığının kudretinden daha sağlam bir kudret ve otorite oluştururlar." Bkz. G.W.F Hegel, *Hukuk Felsefesinin Prensipleri*, Sosyal Yayınları, çev: Cevap Karakaya, 1991, İstanbul, s. 146.

kaynakları yardımıyla geçimini sürdürür.[200] Bu bahisle gereksinimleri için *Hukuk Felsefesinin Prensiplerinde* öz kaynak olarak toprağın işlenmesi örneğini veren Hegel, mülkiyet ilişkisinin sivil toplumdaki yerini de işaret etmiş olur. Ancak elbette özel mülkiyete ilişkin görüşü, sivil toplum kavramının tamamını kapsamamaktadır. Çünkü yukarıda da bahsedildiği gibi sivil toplum aynı zamanda gerek ihtiyaçlara dayalı, dini, iş geliştirme vb. alanlardaki "korporasyonları" ve çeşitli ekonomik sınıfları da içerisinde barındıran bir özellik taşımaktadır. Korporasyonlar şüphesiz tek bir girişimciliğe ya da örgütlenmeye özgü değildir, aynı zamanda günümüz dünyasında var olan dernekler, vakıflar ve çeşitli kar odaklı olmayan işletmeleri de içinde barındırdığı için bir yönüyle "ekonomi" ekseninde de düşünülebilir. Bu ekonomi ekseni düşünüldüğünde de doğal olarak üretim ilişkileri ve üretim ilişkileri neticesinde ortaya çıkacak bir genel topluluk meydana gelmektedir. Bu topluluk da bütüne ilişkin, çeşitli bilgi türlerini birbirlerine aktarırlar ve bireyler de sivil toplum alanında, üyelikleri/bağlılıkları ile hayatlarını idame ettirirler.[201] Bireyin bu tip topluluğun içerisinde olması, esasında ortak gereksinimleri karşılamaya yönelik bir insancıl hareketi bizlere göstermektedir. Çünkü birey, toplulukla girdiği ilişkiden gerek bilgi gerekse de işine yarayan "şey"leri alarak çıkar. Hegel'in çizdiği bu tabloda, korporasyonların gereksinimleri karşılayan yönü bir geçiş aşaması olarak görülmektedir ve devlet de esaslı olarak korporasyonların bu işlevselliğinden beslenmektedir.[202] Buradaki beslenme mekanizması içerisinde, evrensel olan amaca ulaşmak için korporasyonların varlığı koşuldur. Bu saiklerle hareket eden korporasyonlar, sivil toplumun, siyasal devletle yani sivil toplum içerisinde siyasal

[200] Hegel, *Hukuk Felsefesinin Prensipleri*, s. 190.

[201] Hegel, *Hukuk Felsefesinin Prensipleri*, ss. 169-170.

[202] Hegel, *Hukuk Felsefesinin Prensipleri*, ss. 237-238.

olanın temsil edilmesine neden olmaktadır.[203] Burada esasında, devlete erişme amacı güden Hegel'in sivil toplumu araç olarak kullanıldığı da görülmektedir.

Korporasyonlar da kendi içinde çeşitli sınıfları barındırmaktadır. Hegel'in Marx'ı etkileyecek olan görüşlerinden bir tanesi de burada, sınıflandırma aracılığıyla, ortaya çıkmaktadır. Hegel'e göre korporasyonlara üyelik noktasında en avantajlı grup işçi/sanayici sınıftan meydana gelmektedir.[204] Korporasyonlar her ne kadar üretime dayalı, ekonomik bir nedenselliğe bağlı olsa da Hegel düşüncesinde çeşitli geliştirici özellikleri kendisinde barındırmaktadır. Korporasyonlar, Hegel'in "ikinci aile" olarak tanımladığı ve sivil toplumun vazgeçilmez bir özelliği olarak bu sistem içerisinde yer almaktadır.[205] Aileleri dışında, bireyler sivil toplum içerisinde rol almaları vesilesiyle farklı sınıf tiplerinin oluşmasına neden olmaktadırlar. Bunlar, "çiftçi sınıfı"[206], "sanayici sınıf"[207], "evrensel sınıf"[208] olarak isimlendirilmektedir.

---

[203] Jean Cohen—Andrew Arato, *Civil Society and Political Theory*, MIT Press, 1994, s. 108-110.

[204] Burada ayrıca, bireyin dönüşümü noktasında korporasyonların çeşitli hakları da bulunmaktadır. Hegel, bunları, korporasyonların kendi menfaatleri yönünde hareket etmeleri, buna binaen belirli kıstaslar karşısında üye almaları, üyelere ayrıcalıklar tanımak ve üyelerin mevcut eğitsel gelişmişliklerini arttırmak için üye seçimlerini belirli kıstaslarla sınırlamak gibi geliştirici unsurlarla açıklamaktadır. Bkz. *Hegel, Hukuk Felsefesinin Prensipleri*, ss. 237-250.

[205] Hegel, *Hukuk Felsefesinin Prensipleri*, s. 196.

[206] Kaynakları itibariyle işlediği topraklara sahip olan ve doğal ürünler elde eden sınıf için Hegel bu tanımlamayı kullanmaktadır. Ancak Hegel toprağın maliki olunmasını da şart koşmaktadır ve toprağı dışarıdan kira veya boş bulunan arazide ürün elde edenleri bu sınıfa dâhil etmemektedir. Yılın belirli dönemlerinde hasat almaktadırlar. Emek ve kazanımları da buna göre değişim göstermektedir. Bu sınıf daha çok aile yapılanmasına yakın "objektif ahlâklılık" özelliği göstermektedir. Bkz. Hegel, *Hukuk Felsefesinin Prensipleri*, ss. 169.170.

[207] Hammaddenin işlenmesi neticesinde emeğini geçim vasıtası olarak kullanır. Bu nokta itibariyle emeği, başkalarının ihtiyaçlarına göre şekillenmektedir. Esasında sanayici sınıf üretme ve tüketmeye ilişkin

Hegel'in devlet teorisine bakıldığında bir üçleme olarak aile-sivil toplum-devlet karşımıza çıkmaktadır. Birbiri ile diyalektik bir okuma içerisine giren bu üçlemede, korporasyonlar sivil toplum alanında bireyleri daha sıkı ilişkilere girmeleri noktasında kolaylıklar sağlamaktadır. Bu ilişkisel ağ neticesinde devlet sivil toplumda açığa çıkma ihtimali olan sorunların çözümünde bir hami işlevi görmektedir. Bu nokta itibariyle sivil toplum alanında sınırsız bir özgürlükten[209] de söz edilemez, bir üst otorite olarak devletin varlığı burada özgürlüğü kısıtlayıcı bir özellik göstermektedir.[210] Sivil toplum, bireylerin gereksinimleri/ihtiyaçlar sistemi gereği kendi öz çıkarlarını korumaları için bir mücadele alanına döner. Bu durum sivil toplum yapısının kırılganlığından kaynaklanmaktadır. Burada aynı zamanda toplumsal olarak karşılıklı bir "bağımlılık" da söz konusudur. Evrensele ulaşma amacı güdülen (devlet) ve ihtiyaçları gereği bu bağlılık ekseninde konumlanan sivil toplumda herkes karşılıklı olarak birbirlerine ve tüketim ilişkileri açısından üretim/değişim mübadeleleri ilişkisine bağımlı bir halde bulunmaktadır. Bu bağımlı hal, iş bölümünün açığa çıkmasına neden olur. İş bölümünün mekanizma içerisine dâhil olmasıyla üretimin makineleşmeyle, üretim alanı

---

yaptığı işlemlerinin tümünü yine kendi emeğinin bir parçası olarak görmektedir. Tipleşmiş bazı kategorilerde çalışmalarını sürdürmektedirler. Bunlar da zanaatkarlık, fabrika işçiliği ve emekleri neticesinde özel üretimle ortaya çıkan meta mübadelesi aracılığıyla ticaret faaliyetleri. Bkz. Hegel, *Hukuk Felsefesinin Prensipleri,* ss. 170-171.

[208] Toplumun genel çıkarları bu alanda gözetilir. Evrensel sınıf içerisindeki kişiler, kişisel birikimleri veya devletin sağlamış olduğu fonlar yardımıyla, emeklerini ortaya koyarak topluluğun menfaatleri lehine hareket ederler. Bu sınıf özel olarak eğitilmiş, yöneticilerden meydana gelmektedir. Bkz. Hegel, *Hukuk Felsefesinin Prensipleri* s. 171.

[209] "Özgür olmak insanın doğasından gelen yazgısıdır." G.W.F. Hegel, *Tarih Felsefesi*, İdea Yayınları, çev: Aziz Yardımlı, 2016, s. 96.

[210] Z. A. Pelczynski, *Hegel's Political Philosophy Problems and Perspectives*, Cambridge Unviersity Press, 1971, ss. 9-12.

kâr maksimizasyonunun önemsendiği bir ilişki ağı yaratır. Ayrıca mevcut sivil toplum anlayışı da kendiliğinden böyle bir sistem içerisinde "bilinçli" yeni isteklerin oluşmasına neden olur. Bu şekilde daha fazla tüketim haliyle üretim ve talebi artırırken de ihtiyaç sisteminin sınırsız bir döngü içerisinde işlemeye başlamasına neden olur. Bu tip yeni istemler ve arzuların sivil toplum içerisinde aşılmaya çalışılmasıyla da ahlâki olarak yozlaşmanın ve sivil toplum alanına karşı yabancılaşmanın önü açılır. [211] Bu okuma esasında evrensele ulaşamaya çalışan etik alandan, kendi kolektif yapısını "felce uğratma" tehlikesi olan bir yapıya dönüşmektedir. Hegel'in tedirginliği bu noktada ortaya çıkar. Böyle düşünüldüğünde, siyasi olarak sivil toplumu yöneten ve yönlendiren bir yapının olmaması durumunda devletin kendi kendisini imha etmesi kaçınılmaz olacaktır.[212]

Hegel'in düşüncesinde devletin varlığı yalnız sivil toplumun sorunları veya onun yönetimi için gerekli değildir. Devlet aynı zamanda kendi içerisinde bir gerçekliğe sahiptir. Bu gerçeklik de "akıl" sahibi insanın rasyonel olarak varlığını ve yaşantısını yalnızca devlet yapısı içerisinde idame ettireceğine yönelik görüşleriyle perçinlenir. Güvenlik, barınma gibi üst yapının işlevi olarak görülen atıfların çoğu da Hegel'in görüşünde esasında sivil toplumun üzerinde durması gereken bir yerdedir. Ayrıca devletin tözü "etik" yaşam sürmektir.[213] Sosyal sözleşmecilerde karşımıza çıkan doğa durumunu sürekli bir savaş gibi okumak yerine, devletin varlığı şüphesiz tek başına sivil toplum alanını kontrol veya kollama amacı da içermemektedir. [214] Hegel devleti, kutsallaştıran bir idealize formda sunar. Bu form, sivil toplumun kanalize olamadığı

[211] Hegel, *Tüze Felsefesi*, s. 185.

[212] Keane, *Demokrasi ve Sivil Toplum*, s. 77.

[213] Hegel, *Hukuk Felsefesinin Prensipleri*, ss. 200-225.

[214] Keane, *Demokrasi ve Sivil Toplum*, s. 70-71.

alanlarda devletin onu yönlendirmesi/yönetmesi marifetiyle gerçekleşir. Sonuçta yukarıda anlatıldığı gibi sivil toplumun üyelerine karşı farklı sorumlulukları da bulunmaktadır, onların gelişimi ve dönüşümü için çeşitli unsurları sağlamakla yükümlüdür. Hegel, gereksinimler üzerine ortaya çıkan sivil toplum kavramının bir uğrak olduğunu işaret eder. Zaten mevcut felsefe anlayışı da sürece ilişkin olan Hegel, bu uğrak noktasının varılacağı alan olaraksa devleti konumlandırır. Nesnel ahlâklılık olarak yukarıda da anıldığı gibi, aile ve sivil toplum kavramlarına nazaran devleti tanımlayışı ve yaklaşımı daha önemli ve önceliklidir. Böyle düşünüldüğünde süreci aile-sivil toplum-devlet üçlemesinde devlete uzanan bir sistem modeli inşası söz konusudur ve sivil toplum da bir uğraktır.[215]

Devletin siyasal yapısı düşünüldüğünde, Hegel'in tanımladığı model "meşruti monarşiye" daha yakın gözükmektedir. Yasama, yürütme ve hükümdarlık erki olarak tasnifliediği alanda ayrıca yasama ve yürütme ile danışma meclisi gibi işlev gören *"stände (zümre) meclisleri"* varlığını göstermektedir.[216] *Stände meclisi*, işlevleri itibariyle sivil toplumun araçsallaştırdığı kişisel çıkarların korunması bakımından bir özgürlük alanı yaratmaktadır. Başka bir açıdan, sivil toplum-devlet arasında

[215] Mehmet Yetiş, "Marx ve Sivil Toplum", *Praksis Dergisi*, S. 10, 2003, s. 36.

[216] "Bir mediasyon organı olarak ele alındığında standlar(stande) bir yanda genel olarak hükümet [yürütme gücü], öbür yanda özel bireyler ve kuruluşlar halinde dağılmış halk arasında yer alırlar. Fonksiyonları gereği olarak, bunlar, hem devlet anlayışına ve devlete sadakat duygusuna, hem de özel gruplara ve bireylere has menfaat duygusuna sahiptirler. Bu durum, aynı zamanda, standların, organize yürütme gücüyle birlikte, bir mediasyon oluşturdukları anlamına gelir.

Öyle ki, bu mediasyon sayesinde hükümdarlık gücünün bir ekstrem uç halinde izolasyona uğraması önlendiği gibi (yoksa bu güç, salt keyfî bir otorite, bir zorbalık görüntüsü alabilir), komün, korporasyon ve bireylerin özel menfaatleri de izolasyondan korunmuş olur. Ayrıca, daha önemlisi, standlar, bireyleri devlet karşısında bir yığın, bir agregat oluşturmaktan ve böylece inorganize bir kanı ve irade olarak organize devletin karşısında yer, almaktan alıkoyar." Hegel, *Hukuk Felsefesinin Prensipleri*, s. 245.

oluşabilecek kopuklukların giderilmesinde rol oynamaktadır.[217] Aynı zamanda *stände meclisinin* farklı kollarından oluşan sınıf üyelerinin siyasallaşarak, siyasal iktidarın kararlarını almalarında etkili oldukları da söylenebilir. Sınıf üyelerinin bir zümrenin sesi olmaları ve örgütlü şekilde mecliste ya da dışarıdan danışan olarak yer almaları da önemlidir. Aynı zaman Hegel düşüncesinde kendi ideasının oluşmasında dışsal evrenselliğin tamamlayıcı unsuru olarak da karşımıza bu zümre yapısı çıkmaktadır.[218] Çünkü Hegel sınıfsal açıdan farklı tiplerdeki ayrımları gerçekleştirmiştir. Ancak burada atlanmaması gereken nokta, sivil toplum ve devlet arasında köprü vazifesi oluşturacağının ihtimali üzerinde duran Hegel, bunu gerçekleştirirken de sivil toplum alanında bahsi geçen "meslek örgütlerinin" devleti etkilemesine karşı çıkmaktadır.[219] Yani "dolayım-organ" olarak ifade edilebilecek bu alanda meslekler birliği devlete ulaşma açısından rol oynayabilecekken kendi içerisinde özel çıkarların mücadelesi nedeniyle sivil toplum-devlet düalizmini yeniden kendi içinde üretmektedir.[220] Sivil toplum, bu zümre aracılığı ile devlete nüfuz eden bir işleve sahip hale gelir. Mekanizma içerisindeki siyasal önem ve işlevi ile egemenin gücü de nispeten sınırlanır. Sivil toplum lehine hareket edecek olan *stände meclisleri* korporasyonun ve özgeci bireylerin haklarının yadsınmasının da önüne geçecektir.[221]

Gelinen yer itibariyle Hegel'in sivil toplum kavramsallaştırması üzerinde durulmuştur. Ancak Hegel'in *stände* meclislerine dair analizleri bu çalışmada, iktidarı konumlandırması açısından Foucault'nun direniş birlikteliğine tabi tutulacaktır. Aynı

[217] Acar Savran, *Sivil Toplum ve Ötesi…*, s. 158.

[218] Acar Savran, *Sivil Toplum ve Ötesi…*, s. 222.

[219] Hegel, *Hukuk Felsefesinin Prensipleri*, ss. 243-266.

[220] Acar Savran, *Sivil Toplum ve Ötesi…*, s. 224.

[221] Neocleous, *Administering Civil Society…*, ss. 4-5.

zamanda Hegel'in eleştirileri ekseninde Marx'ın görüşleri kısaca değerlendirilecek ve Gramsci'nin dayanağı olan düşüncelerine yer verilecektir.

2. Hegel'e Foucaultcu Yaklaşım ve Marx'ın Sivil Toplum Eleştirisi

Hegel'in *stände* meclislerini yerleştirdiği alan hem denetleme hem iktidarın egemenlik alanını kısıtlaması açısından ilk bölümde ele alınan Foucault düşüncesinde öznenin konumlanışına göre iktidara karşı geliştirilen potansiyel direnişle benzerlik göstermektedir. Ancak bu noktada, meslek birlikleri ve *stände* gibi zümreler vasıtasıyla sivil toplum/devlet kopukluğunu aşma açısından mantıksal soyut çıkarımlarda bulunan ve köprüler oluşturmayı amaçlayan Hegel, bu ikiliğini bu tip dolayımlı organlar vasıtasıyla kendiliğinden tekrar üretmektedir.[222] Konuya ilişkin olarak benzer bir düşüncesini *The German Constitution'*da belirttiği üzere, iradelerin ortaklaşması ve uygun bir iradenin oluşması (bu nokta da esasında karşılıklı bir direnişle mümkün olmaktadır) ikiliklerin çözümlenişinde önemli bir yerde bulunacaktır.[223]

Yani temel anlamda *stände* kendi iç örgütlenmesindeki üyelerin hakları bakımından önemli bir danışma görevi üstlenirken, ilişki ağları ve etkileme alanı gereği Hegel'in devlet sistemi içerisinde "direnme" unsuru olarak da varlık göstermektedir. Bu bir nevi günümüz sivil toplum örgütlerine benzerlik gösterse de STÖ'lerden farkı

[222] Marx, zümreleri gerçek sürecin teorik mistifikasyonu olarak görmektedir. Bu birlikler yalnızca görünürde birlik olarak görüleceklerdir fakat tam anlamıyla bir bütünlük arz etmezler. Birlik ve uyum imajları sunulduğu için yalnızca siyasal devletin ve siyasal kuramın romantizmini sunarlar. Detaylı bilgi için Bkz. Neocleous, *Administering Civil Society…*, s. 5.

[223] Acar Savran, *Sivil Toplum ve Ötesi…*, s. 230.

yönetim alanında daha fazla hak ve iddia sahibi olmalarıdır. Hegel'in nihai erek olarak devleti güçlendirme ve diğer alt unsurların ona hizmet ettiği bir alanda *stände* meclisi Foucaultcu anlamda risk unsurlarıdır. Direkt olarak devlete hizmet veya onun otoriter yanını besleyen bir köprü olmaktansa hem kendi üyelerinin hem de egemenlikten kotarabileceği bir erkin mevcudiyetiyle hareket etmesi Foucaultcu anlamda "potansiyel direniş" ihtimalini ortaya çıkarmaktadır. Böyle bir konumlanışta, direnişle iktidarın egemenlik alanını daha fazla kısıtlayacağı ve üstyapıyı kendi öz çıkarları şeklinde dönüştürebileceği ihtimali her zaman söz konusudur. Bu analizin devam niteliği olarak detaylı analiz Gramsci düşüncesinde ele alınacaktır.

Hegel'in çizmiş olduğu sivil toplumda, iktisadi bir okuma gerçekleştirildiğinde, bireyin kendi öz çıkarları/bencilliği ekseninde hareket etmesi temele alınmaktadır. Ancak başka bireylerin de kendi bencil alanlarını korumak için hareket etmesi Hegel'de bireylerin sefaleti ve yabancılığın meydana gelmesine neden olur. Bu analiz Hegel'in İskoç aydınlanmacılardan olan A. Smith'in iktisat teorisinden etkilendiğini de göstermektedir. Günümüz terminolojisinde kapitalizm olarak okuyabileceğimiz üretim fazlalığı, kendi çıkarları doğrultusunda hareketle birlikte meta mübadelesinin oluşumu, Hegel'in sivil toplum alanında kendisine farklı anlamlarla yer bulmaktadır (görünmez el teorisi). [224] Hegel'de sivil toplum, aslında bir ekonomik ilişkiler sistemidir. Ayrıca bir "burjuva toplumu" ve "burjuva devleti" olarak karşımıza çıkmaktadır. [225]

Hegel, hem İskoç Aydınlanmacıların düşüncelerinde yer alan sivil topluma ilişkin mevcut görüşlere ilişkin ayrılıkları kendi sistemi içerisinde kullanmış hem de kendi sistemi içerisinde "idea" olarak tanımlayabileceğimiz ve süreç içerisinde varılmak istenen devletin varlığını aile-sivil toplum-devlet diyalektiğinde geçiş durumlarını da

[224] Hegel, *Tarih Felsefesi*, ss. 30-33.

[225] Bobbio—Texier, *Gramsci ve Sivil Toplum*, s. 15.

farklı unsurları tasvir ederek ve yer yer gözleyerek anlatmaya çalışmıştır. Günümüz sivil toplum anlayışına bakıldığında, şüphesiz bu ayrımın önemi daha net görülmektedir. Hegel'in mantıksal okuma sonucu dolaylı organları (meslek birlikleri- siyasallaşabilen zümreler) da günümüz hukuk anlayışlarında sivil toplumun birer parçası olarak kabul edilmektedirler. Bu nokta itibariyle Marx'ın Hegel'in sivil toplum kavramına getirmiş olduğu eleştiriler ve düşünceleri üzerinde durulacaktır.

Marx, Hegel'in sivil toplum anlayışını değerlendirirken, öncelikli olarak Hegel'in devleti tanımlayış şekline karşı çıkar. Yukarıda bahsi geçtiği üzere devlet kutsallaşmış bir yerdedir, tarafsız ve evrensele ilişkin iddialara sahiptir. Ancak Marx, bu teorinin yapıtaşlarından biri olarak ele alınan aile, çalışma tarzı gibi kavramların gerçek dışı bir şekilde sistemin rasyonelleşmesi için feda edildiği ve gerçeğin mistik bir boyutta değerlendirildiği görüşündedir. Bu açıdan bakıldığında Marx'a göre Hegel'in sivil toplum ve kamusallık üzerine gerçekleştirdiği gözlem, yalnızca belirli ön kabuller üzerine ortaya konmuş ve gerçekten uzaklaşmıştır.[226]

Hegel'de dar bir konumlanışı bulunan sivil toplum, devlet ve aile arasındaki bir tabakadan ibarettir ve bu alanda ekonomik, idari ve sınıfların oluşumu gözlenmektedir. Marx, kendi sivil toplum anlatısını tarihsel fenomen olarak ele alır ve sivil toplumun tarihsel bir aşama olduğunu vurgular. Sivil toplumun oluşması, tarihsel olarak belirli dönemlerde değil, özellikle 18. yy.'da "burjuvazi" ile meydana gelmiştir.[227] Bunun

[226] Karl Marx, *Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi*, Sol Yayınları, 2016, ss. 59-63.

[227] Esasında Marx, kapitalizm öncesinde de sivil toplumun olduğu kanaatindedir. Ancak burjuva dönemine burada özenle vurgu yapmaktadır. Bu vurgunun esaslı nedeni ise yalın haliyle sivil toplum kavramının kapitalizm öncesi ve sonrası olmak üzere birbirinden ayrılacağı tahminini yürütmektedir. Esaslı olarak sivil toplumun, mülkiyetle gelişeceğini öngörmektedir. Bu nokta Marx için birbiri ile "ikircikli" bir yapı olarak karşımıza çıkar. Bu anlatım da hem tarihsel olarak belirli bir süreci hem de süreçte belirli bir dönüşüme uğrayan toplumsallığı anlatmaya çalışmaktadır. Başka bir yandan, Schmidt

nedeni olarak Marx, ekonomik ilişkilerin ve ticari yaşamın gelişmesini öncül olarak belirler; sonrasında belirli bir kavramsallaşma ile kendisini bir yere bağlama ihtiyacı güden sivil toplumun devlet ve toplumları aşan nitelikleri olduğunun altını çizer. Ancak mülkiyete dair bu ilişkilerin oluşması önemli bir yer işgal etmektedir ki feodalizm döneminde sivil toplumun var olmadığını bu nokta ile belirtir. [228] Temelde feodalizm döneminde sivil toplumun açığa çıkmamasının önemli nedeni olarak ise dönem gereği tüm toplum ilişkileri siyasal bir yapı içerisinde değerlendirilmektedir. Bu nedenle siyasal özgürlüğün veya sivil toplumun oluşmaması da Marx için buna neden oluşturmaktadır. [229]

Marx'ın feodal dönem için tespit ettiği üzere siyasallaşma okumasını gerçekleştirmesi için de bir temel gereklidir. Bu temeli de Burjuva dönemi ile bir ayrıma giderek oluşturmaya çalışır. Burjuva döneminde ticari ilişkiler ve sınıfsallık net bir şekilde çizilidir ancak feodal dönemde bu görülmemektedir çünkü sistem itibariyle tüm yapılar siyasaldır.[230] Burjuva toplumunda insanlar artık özgeci rollerle kendi bireylikleri (öznel/bireyci ben) ve vatandaş ayrımına tabi tutulurken feodal dönemde sistem içerisinde kamusal-özel alan ayrımına tabi tutulmaları mümkün görünmemektedir. Feodal dönemdeki bu siyasallık mülkiyeti de kapsamaktadır, burjuva döneminde mülkiyetin bu otoriteden kurtulması ile devlet alanında toplandığı görülmektedir. Yani devletin tekelinde bulunan mülkiyetin karşılığının Marx için anlamı da sivil toplumdur, başka bir ifadeyle "siyasal olmayan" olarak ifade edilmektedir. [231] Feodal toplumda,

---

ise bu konuda "bürgerliche Gesellschaft" teriminin kullanımına ilişkin açıklığın Marx tarafından bilerek manipüle edildiği kanaatindedir. Detaylı bilgiler için Bkz. Savran, *Sivil Toplum ve Ötesi…,* ss. 185-190.

[228] Akpınar Gönenç, *Sivil Toplum…,* s. 30.

[229] Gülnur Acar Savran, "Sivil Toplumun Eleştirisi", *Yapıt No: 5,* S. Haz-Tem, 1983, ss. 33-34.

[230] Karl Marx, *Yahudi Sorunu,* Sol Yayınları, Ankara, 2009, ss. 20-21.

[231] Acar Savran, "Sivil Toplumun Eleştirisi", ss. 35-36.

sivil toplum ve devlet birbiri ile aynı kimlik içerisinde hareket etmektedir. Politik bir özgürleşme veya ayrımdan söz edebilmek için devletin siyasi olarak hükmünü sürdüğü tebaa üzerindeki otoritesinin kırılması gerekmektedir. Bu da feodal dönem için mümkün görünmemektedir. Özellikle Hegel'in soyutlamaları neticesinde kavramsallaştırdığı, korporasyonlar, çalışma gücü, sosyal kurumlar feodal dönemin tüm siyasi otoritesi içerisinde erimiş ve birbirinden bir farklılık arz etmemektedir.

Sivil toplum kavramının açık bir şekilde çözümlenebilmesi için kavramın "ekonomi politik" ekseninde okunması gerekmektedir. [232] Marx kendi teorisini temellendirirken, yapı ve üst yapı gibi iki farklı alanda toplum okumasını gerçekleştirir ve bu nokta itibariyle de boşluklu bir alan bırakmadan çemberini çizer.[233] Yani esasında, Hegel'in sivil toplum anlayışı, sivil toplumu bir tabaka olarak görerek, tek bir kavram

[232] Karl Marx, *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*, Sol Yayınları, Ankara, 2011, s. 39-41.

[233] "Varlıkların, toplumsal üretiminde, insanlar kendi aralarında zorunlu olarak, kendi iradelerine bağlı olmayan ilişkiler kurarlar; bu üretim ilişkileri onların maddi üretici güçlerinin belirli bir gelişme derecesiyle örtüşür. Bu üretim ilişkilerinin tümü, toplumun iktisadi yapısını, belirli bir toplumsal bilinç biçimleriyle örtüşen bir hukuki ve siyasal üstyapının üzerinde yükseldiği somut temeli oluşturur. Maddi yaşamın üretim tarzı, genel olarak toplumsal, siyasal ve entelektüel yaşam sürecini koşullandırır. İnsanların varlığını belirleyen şey bilinçleri değildir; tam tersine onların bilincini belirleyen şey, toplumsal varlıklarıdır. Gelişmelerinin belirli bir aşamasında, toplumun maddi üretici güçleri, o zamana kadar içinde devindikleri, mevcut üretim ilişkilerine ya da bunların hukuki ifadesinden başka bir şey olmayan, mülkiyet ilişkilerine ters düşerler. Üretici güçlerin gelişmesinin biçimleri olan bu ilişkiler, onların engelleri haline gelirler. O zaman bir toplumsal devrim çağı başlar. İktisadi temeldeki değişme, kocaman üstyapıyı, çok ya da az bir hızla altüst eder. Bu gibi alt üst oluşların incelenmesinde, daima, iktisadi üretim koşullarının maddi altüst oluşu ile -ki bu bilimsel olarak kesin bir şekilde saptanabilir- hukuksal, siyasal, dinsel, artistik ya da felsefi biçimleri, kısaca, insanların bu çatışmanın bilincine vardıkları ve sonuna kadar götürdükleri ideolojik biçimleri ayırt etmek gerekir." Marx, *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*, s. 39.

altında sivil toplum anlayışını devlet-toplum ekseninde farklılaştırarak bir yere koymaktadır. Marx için durum bu şekilde değildir çünkü ona göre devlet-toplum arasındaki alanlarda herhangi bir yapı kabul edilemez. Zaten sivil toplum da onun için altyapının bir unsudur ve sivil toplum altyapıda izlediği rolle üst yapının yani devleti belirleyen alanı tayin etmektedir. Hegel için bu durumu yukarıda anlatıldığı üzere aile ile başlayan sivil toplum ve devletle devam eden diyalektik bir ilişki içerisinde okumak gerekmektedir.

Marx için toplum, ekonomi politiğin içerisinde kapitalizmin de etkisiyle kendi uçlarından soyutlanmış ve aradaki farklılıklar ortadan kalkmıştır. Geriye ise devlet-toplum ekseninden başka bir uğrak bulunmamaktadır. Burada geriye kalan toplumsallık devletten bağımsız bir alanı kuşatan yeri imlemektedir. Devletin dışta kalması ile toplumsal olandan arta kalan yer olarak ise sivil toplum çizilmektedir. Bu alan kapitalizmin ruhunu hırsla gösterdiği ve emek-sömürü ilişkisinin de doğrudan olarak etkilediği bir bölgedir.[234] Siyasi yapı, bu alanda kapitalizmin sivil toplumu kullanarak kendisini daha da güçlendirmesine aracı olacaktır. Sivil toplumun şekillenmesinde etkili olan üretim ilişkileri, "üst yapı"nın mevcut halini şekillendirmekte ve muhafazası için araçsal olarak kullanılmaktadır. Hegel'in kutsallık atfettiği devlet yerine Marx'ta gördüğümüz gibi toplumu kuşatan ve bireyi keyfi olarak dışsal gücü ile yabancılaştıran bir biçime bürünmektedir.[235]

Marx, *"Yahudi Sorunu"* kitabında, *"Politik devletin kuruluşu ve sivil toplumun hukuka dayalı bağımsız bireylere çözülüşü bir ve aynı zamana denk gelmiştir."*[236] şeklindeki düşüncesiyle, analizin esaslı olarak varacağı nokta kapitalist üretim

[234] Akpınar Gönenç, *Sivil Toplum…*, s. 32.

[235] Akpınar Gönenç, *Sivil Toplum…*, s. 33.

[236] Marx, *Yahudi Sorunu*, s. 40.

ilişkilerinin sivil toplumu yönlendireceği ve kendi çıkarları ekseninde burjuvazi odaklı bir noktaya çekeceğini belirtmek için bilhassa ifade etmektedir. Fransız devrimi okumasına binaen, devrimi gerçekleştiren burjuvazi, "siyasal sivil toplumun" dönüşümünü gerçekleştirmek adına hukuksal kriterleri belirleyerek "burjuva sivil toplumunun" oluşmasından kapitalizm etkisinde çeşitli insan ve yurttaş hakları ekseninde düzenlemeler gerçekleştirmiştir. Sivil toplumun salt kapitalist ilişkilerin odak noktası olmasından öte bir de burjuva hukukunun yarattığı çeşitli hak ve söylemler (özgürlük, eşitlik, güvenlik, mülkiyet, insan hakları vb.) alanı olarak görmektedir.[237]

Marx'ın ele alışı Hegel'den farklı bir sivil toplum anlayışı olduğunu göstermektedir. Marx sivil toplumu üretim güçlerinin manipüle edeceği ve üst yapıyı güçlendireceği bir alan olarak okumasını gerçekleştirir ve çözüm olarak işçi sınıfının devrimini öncüller. İşçi sınıfının sivil toplum içerisinde gerçekleştireceği devrim esasında Marx'ın Hegel'den devraldığı "bilincin uyanışı" ile mümkün olmaktadır fakat bu kullanımı Hegel başka bir formatta değerlendirmektedir.[238] Marx'ın görüşünde, devrimle devlet ortadan kalkacaktır ve sivil toplum da "siyasi" kudretine kavuşacaktır. Hegel ise devletin evrenselliğine ulaşabilmesi açısından sivil toplumu uğranılması gereken bir yol haritası gibi tanımlar ve devleti de bu yönlendirme açısından olmazsa olmaz bir yerde konumlandırır. Marx'ın bu öngörüleri haricinde, meta mübadelesinin ve meta üretiminin baskın olmadığı ve devlet garantörlüğünde işleyen bir sivil toplum anlayışının "sosyalizm" içerisinde nasıl şekilleneceğine ilişkin bir analiz gerçekleştirmemektedir.[239]

[237] Marx, *Yahudi Sorunu*, ss. 30-35.

[238] Jean Hyppolite, *Marx ve Hegel Üzerine Çalışmalar*, Doğu Batı Yayınları, 2016, Ankara, ss. 166-168.

[239] Keane, *Demokrasi ve Sivil Toplum*, s. 98.

B. Gramsci ve Sivil Toplum

1. Gramsci ve Hegel

Gramsci, sivil toplum-devlet dikotomisini 19. yy. sonlarında ortaya çıkan kriz durumuna karşı kapitalizmin kendisini yeniden üretmesinde bir açıklama yöntemi ve aracı olarak kullanmaya çalışmıştır. Buna ilaveten, 20. yy. başlarında işçi sınıfı hareketlerinin başarısızlığı neticesinde faşist iktidarların kurulması da devlet-sivil toplum ayrımında analize muhtaç bir alan olarak görülmektedir.[240] Bu yaklaşımda daha çok karşımıza "devletin etik kökeni"[241] çıkmaktadır.[242]

Mevcut yaşantısını sürdürdüğü İtalya'da kilisenin, sivil toplum alanındaki etkisini tespit eden Gramsci, Bolşevik ihtilali neticesinde işçi hareketinin İtalya'daki başarısızlığı ve Faşizmin İtalya'da yerleşmeye başlaması gibi politik arka planda teorisini kurgulamıştır.[243] *Hapishane Defterleri* kitabında, doğu-batı ekseni üzerinden okuma da gerçekleştiren Gramsci, doğu kültüründe devletin tüm alanı kapsayarak sivil

[240] Melek Halifeoğlu—Mehmet Yetiş, "Gramsci, Sivil Toplum-Devlet İkiliği ve Kuramsal Kökenler", *Mülkiye Dergisi*, C. 37 S.1, 2013, s. 165.

[241] "Hegel tarafından anlaşıldığı ve bu notlarda sıklıkla kullanıldığı anlamıyla sivil toplum (yani bir toplumsal grubun tüm toplum üzerindeki -Devletin etik içeriği biçimindeki- siyasal ve kültürel hegemonyası anlamında) arasında bir ayrım yapmanın zorunlu olduğunu" belirtmiştir. Bobbio'nun ilgili atıflarda belirtildiği alandaki iddiası, Gramsci'nin ilgili sistematiği Hegel'den yana kurduğuna yönelik görüşleri de çürütülememiştir. Bkz. Peter D. Thomas, *Gramsci Çağı Felsefe Hegemonya*, Dipnot Yayınevi, 2010, ss. 245-246.

[242] Bobbio—Texier, *Gramsci ve Sivil Toplum*, s. 22.

[243] Antonio Gramsci, *Hapishane Defterleri*, Belge Yayınları, İstanbul, 1986, s. 18-22.

toplumun yalnızca fidan olarak görüldüğünü, batı kültüründe ise keskin bir ayrım olduğunu, devletin batı ülkelerinde çeşitli şekillerde darbe alması durumunda sivil toplumun ön plana çıktığını ifade etmektedir. Devlet-sivil toplum ikiliğinin batı kültüründe anlaşılması için de sivil toplum üretken, (konumu itibariyle değişen ve dönüşen, dönüştürücü etkiye sahip olan bir alan olarak değerlendirmek gerekmektedir. Bu üretkenlikten kasıt esasında yalnızca tarihsel bir okuma yapmak yerine sosyolojik olarak gündelik yaşantı içerisindeki etki alanını tam olarak tespit etmeye yöneliktir) bir kavram olarak ele alınmalıdır. Gramsci için sivil toplumu anlayabilmek için de sivil toplumun devletle olan ilişkisi değerlendirilmelidir. [244]

Marx'ın sivil toplum alanını yalnızca ekonomik ilişkiler açısından ele almasını eleştiren Gramsci, sivil toplumu üç farklı kısımda görmektedir.[245] Sivil toplum, dar anlamda devlet faaliyetinin (siyasi/politik topluluğun) zıt kutbunu oluşturmamakta aynı zamanda aile yaşantısı ve ekonomik bağlantılardan da harici bir konumlanışa sahiptir.[246] Sivil toplum "hegemonya"[247] (rızaya dayalı) devlet ise "tahakküm" (zor kullanım) işlevleriyle Gramsci'nin devlet-sivil toplum analizinde temele aldığı iki sav olarak karşımıza çıkmaktadır. Gramsci'nin bu değerlendirmesi kendinden önceki sivil toplum kuramlarından farklılaşmasını göstermektedir. Sivil toplum daha çok, politik topluluğun

[244] Neocleous, *Administering Civil Society…*, ss. 64-65.

[245] Hugues Portelli, *Gramsci ve Tarihsel Blok*, Savaş Yayınları, 1982, ss. 15-16.

[246] Kai Nielsen, "Reconceptualization Civil Society for Now: Some Somewhat Gramscian Turnings", *Toward a Global Civil Society,* Berhahb Books, Oxford, 1994, ss. 40-42.

[247] "Hem yönetici bir sınıf olarak proletaryanın hem de yönetimin uygulanmasına ilişkindir. Bu egemen sınıfın, karşıt gruplar üzerinde zorunlu olarak uygulayacağı zorlama demektir. Fakat bu proletarya ile iş birliği yapmaya hazır olan ve bu tutumuna etkinlik kazandırılması söz konusu olan müttefiklerinin fikir ve kültür alanında yönetilmesi de demektir. Hegemonya yönetimin olumlu yönünü de geliştirir." Gramsci, Hapishane Defterleri, s. 27.

(devlet) dışarısında kalmış olan örgütlenmelerin uğrak noktası olarak değerlendirilmeye tabi tutulmaktadır. Bu açıdan Marx'la karşılaştırıldığında, temelde yalnızca ekonomik bir alan olmayacaktır. Çünkü sivil toplum içerisinde "dolayımlı" bir ekonomik ilişki mevcut olsa dahi, üstyapının (devletin) karşısında kurgulanan bir "hegemonik mücadele" alanı olarak tanımlanmaktadır.[248] Gramsci, "hegemonya" kavramı üzerine düşüncelerini Vladimir Lenin'in politik alanın özgül ifade edilişi ve sivil toplumun buradaki rolü biçimindeki kullanımına nazaran kendisi hegemonyaya dikotomiler ekseni üzerinde bir anlam kazandırmıştır. [249]

Yukarıda açıklandığı gibi, Marx'ta karşımıza çıkmayan sivil toplum için "siyasi" bir okuma Gramsci tarafından merkeze alınmaktadır. Yani sivil toplum alanındaki faaliyetler de siyasaldır. Sivil toplumun içerisinde gerek dini gruplar gerekse siyasal örgütlenmelerin iletişime dayalı ve fikirlerin gelişerek bir temas alanı bulması bakımından önemi büyüktür.[250] Bu sistematik içerisinde devletle özdeşleşen siyasallık Gramsci için sivil toplumun da içinde bulunduğu bir alana denk düşmektedir. Yani devlet esasında sivil toplum ve siyasal toplum birlikteliğinden oluşmaktadır ve sivil toplum bu noktada "güçlendirilmiş hegemonya"yı işaret etmektedir.[251] Gramsci, sivil toplumu ele alırken, Hegel-Marx düşüncesinden devraldığı sınıfsallık ekseninde kapitalizme karşı sivil toplumun nasıl mücadele aracı olacağını düşünerek sistemini donatmıştır.[252] Marx'ın tanımadığı ve tamamen kapitalizmin meşrulaştırıldığı bir alan olarak gördüğü sivil toplumu Gramsci, mücadele alanı olarak görmektedir. Batı'da

[248] Geoffrey Hunt, "Gramsci, Civil Society and Bureaucracy", *Praxis International*, 1986/6, ss. 209-210.

[249] Antonio Gramsci, *Aydınlar ve Toplum*, Çan Yayınları, 1967, ss. 8-10.

[250] Nielsen, "Reconceptualization Civil Society for Now: Some Somewhat Gramscian Turnings", ss. 43-46.

[251] Portelli, *Gramsci ve Tarihsel Blok*, s. 33.

[252] Elen Meiksins Wood, *Kapitalizm Demokrasiye Karşı*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s. 285.

sosyalizmin yaygınlaşması ve sistem halinde görülmesi açısından temel durağı sivil toplum şeklinde işaret eden Gramsci, sivil toplumda kurulacak olan hegemonyalar vasıtasıyla devletin git gide genişleyen sivil toplum içerisinde erimesini amaçlamaktadır.[253]

Gramsci, devlet-sivil toplum kökenini Hegel düşüncesinden alırken, altyapı-üstyapı üzerinden gerçekleştirdiği analizini de Marx'tan devralarak kullanmaktadır. Ancak bu iki unsuru da kendi düşüncesi ekseninde bir uyarlamaya tabi kılmaktadır. Gramsci, Hegel-Marx ekseninde kullandığı araçları bir noktada farklı şekilde de yorumlamaktadır. Hegel'in kuramsal çizgisinden, hegemonya alanını "üstyapısal" konuma yerleştirerek sivil toplumun piyasa içerisindeki "dolayımlı ekonomik ilişkiler" ve kurumsal alanlar (mahkemeler vb.) mantığından uzaklaştırmaktadır. Bu haliyle düşünüldüğünde, sivil toplum, yalnızca belirlenmiş bir tarihsel dönemde piyasa ilişkileri (ekonomizm) ve insan ilişkilerinin bulunduğu ortam olarak anlaşılmamalıdır. Gramsci'nin sivil toplum modellemesi, önemli bir şekilde hem Marx hem de Hegel'den ayrılmaktadır. Hegel'in sivil toplumu, gereksinimler, korporasyonlar, meslek birlikleri ve çeşitli kamusal kuruluşlar alanındaki yapısal yorumlama da Gramsci'nin bu analizi neticesinde ortadan kalkmaktadır.[254]

2. Gramsci'nin Sivil Toplum Anlayışı

Gramsci, Marx'ın tüm tarihsel perspektifi ekonomizm üzerinden okumasına karşı çıkar ve her şeyin Marx tarafından iktisadi olarak değerlendirilmeye tabi tutulduğunu ifade eder. Ancak bu ele alış biçiminde ekonomik yapı ve siyasal örgütlenme arasındaki ilişki Gramsci'ye göre "doğrudan" değildir ve halkların tarihi de

[253] Acar Savran, *Sivil Toplum ve Ötesi…,* s. 11.

[254] Halifeoğlu—Mehmet, "Gramsci, Sivil Toplum-Devlet İkiliği ve Kuramsal Kökenler", s. 177.

yalnızca ekonomik veriler maharetiyle yazılamaz. Bu eleştirilerin aşılması için de Marx'ın düşüncelerinin ekonomik determinizmden çok "politikanın üstünlüğü" fikrine ihtiyacı bulunmaktadır.[255] Gramsci'nin bu analizi onun tamamen Marx düşüncesinden uzaklaşmasına neden olmamaktadır. Devlet-sivil toplum, altyapı-üstyapı, rıza-zor kullanımı, hegemonya-tahakküm gibi birbiri ile beslenen ikilikleri göz önünde bulundurarak kendi düşünce zamanına değin var olan sivil toplum kavramsallaştırmasını haleflerinden öteye götürmektedir. [256]

Hegel'in, sivil toplumda bireylerin çıkarları doğrultusunda hareket ettikleri, bireyin çıkarcı anlayışıyla şekillenen vatandaşları sefalet ve yabancılaşmaya götürmesine ilişkin düşüncesi, Gramsci tarafından sınıf üstünlüğü analizi ile ortadan kaldırılmıştır.[257] Hegemonik biçimde üstyapısal alanı etkileyen sınıflar, devletin dâhil olduğu alanın dışarısında, ideolojik ve kültürel örgütlenmelere yön vermektedirler.[258]

---

[255] "Burjuva sınıfının hukuk anlayışında giderek, devletin işlevinde meydana getirdiği devrim, özellikle halkın, bu sınıfın çıkarları ve dünya görüşü yönünde etkilenmesi (conformisme) isteğinden kaynak almaktaydı. Devrimden önceki egemen sınıflar, özünde tutucuydular. Bunu, başka sınıfların, organik olarak kendi sınıflarına geçişi yolunda çaba göstermeleri anlamında düşünmelidir. Yani kendi sınıf çıkarlarını 'teknik' ve 'ideolojik' olarak genişletmeyi düşünmezler: Bu kapalı bir kast anlayışıdır. Burjuva sınıfı ise kendisini, bütün toplumu, kültür ve ekonomi düzeyine özümseyerek yaratabilen, sürekli hareket halinde bir organizma olarak ileriye sürer: devletin işlevi değiştirilmiştir. Devlet, 'eğitici', vb. olur." Gramsci, *Hapishane Defterleri*, ss. 320-321.

[256] Neocleous, *Administering Civil Society…*, ss. 67-72.

[257] "1- İnsanlık daima çözümleyebileceği, başarabileceği işleri ele alır... Bu iş (ya da sorun) çözümlenmesi için gerekli maddi koşulların bulunduğu ya da hiç olmazsa oluşum sürecinin içine girdiği koşullarda ortaya çıkar. 2- Bir toplumsal kuruluş, içinde taşıyabileceği bütün üretim güçlerini geliştirmeden ya da daha yüksek yeni üretim ilişkileri bunların yerini almadan hiçbir zaman ortadan kalkmaz: Bu yeni ilişkiler eski toplumun bağrından doğup gelişmeden yani bunları geliştiren maddi koşullar gerçekleşmeden ortadan kalkamaz" Gramsci, *Hapishane Defterleri*, s. 149.

Sivil toplum Gramsci için yönetsel gücün mevcut olmadığı bir alanda yer almaktadır ancak buradaki esaslı nokta belirtilen bu alanın da kamusal olmasıdır. Yani sivil toplum, devletle/devleti idare eden organlarla yakın ilişkiler kurulması açısından önemli bir konumdadır fakat bu sistematiğin içerisinde yer almamaktadır. Sivil toplum, toplumsal olarak bir algının (kamuoyunun) yaratılmasında, mevcut politikalar veya fikirlere ilişkin rızanın temellendirilmesinde kritik bir öneme sahiptir. Sivil toplum alanı olarak belirlenen devlet dışı yapılanmalar içerisinde, siyasal partiler, dernekler, kulüpler, dini gruplar, sendika alanları, medya vb. kuruluşların etkinliklerini yürüttükleri bir işlev alanı yer almaktadır.[259] Burada parantez açılacak olursa, Gramsci için özellikle sivil toplum kavramını, kapitalist toplum algılayışından sıyırmak gerekmektedir. Onun sivil toplum kavramı içerisine kültürel örgütler, dinsel kurumlar gibi devletin dışarısında birlikler oluşturan ve üretim süreci dışında konumlanan birliktelikleri "tahakküm" ve "hegemonya" formülünde kullanılmaktadır.[260]

Metodolojik olarak birbirinden ayrılan siyasal-sivil ve ekonomik alanlar, gündelik yaşantı içerisinde mutlak bir ayrıma tabi tutulamaz ve daima iç içedir. Bu tip bir ayrıma gidilmesinin temel ereği, esasında toplumsal yapıyı daha iyi anlamaya çalışmaktan başka bir şey değildir.[261] Marx'ın alt-üst yapı anlatısında altyapıda gördüğü sivil toplum, Gramsci düşüncesinde üst yapının bir oyuncusu konumuna gelmektedir.[262] Sivil toplum, hegemonyanın bir unsuru olarak işlev görmektedir ve kamuoyu oluşması,

---

[258] Halifeoğlu—Yetiş, "Gramsci, Sivil Toplum-Devlet İkiliği ve Kuramsal Kökenler", s. 177.

[259] Nielsen, "Reconceptualization Civil Society for Now: Some Somewhat Gramscian Turnings", ss. 42-46.

[260] Halifeoğlu—Yetiş, "Gramsci, Sivil Toplum-Devlet İkiliği ve Kuramsal Kökenler", 178.

[261] Nielsen, "Reconceptualization Civil Society for Now: Some Somewhat Gramscian Turnings", ss. 42-43.

[262] Bobbio—Texier, *Gramsci ve Sivil Toplum*, s. 18.

uzlaşı alanları ve denetim mekanizmaları açısından ideolojik politikaları yer yer besler yer yer ise karşısında kalır. Bu noktada sivil toplumun "belirleme" ve "belirlenme" üzerindeki etkisi çok fazladır. Ayrıca üst yapıda çift başlı, birbiri ile yarışan/çelişen/savaşan bir mücadele söz konusudur. Siyasi toplum ise egemenin kamu düzeni için gösterdiği erkini yönettiği alandır (kurumsallaşmış şiddet/baskıcı taraf), sivil toplum ise bu alanla temas edip tüm üst yapının şekillenmesinde rol almaktadır.

Gramsci için "hegemonya"nın sivil toplum ile bağlantısı oldukça güçlü özelliktedir ve üst yapıdaki bu mücadelenin esaslı kaynağı olarak hegemonya devreye girmektedir. Farklı konu ve kavramsallaştırmalarda farklı anlamlara gelebilecek şekilde kullanılsa da hegemonya sivil toplumun konuşlandığı veya dönüştürdüğü etkiye sahiptir. Siyasal toplumun (devletin) belirleyici ve yöneticileri karşısında, tekelleşmiş kamu gücüne nazaran sınıfların kendi idari mensupları veya öncülerini çıkarabilmeleri için örneğin sivil toplumun hegemonik yapısı devreye girmelidir. Bir nevi karşılıklı direniş/mücadele ilişkisi içerisinde güç ilişkisinin ve ikiliğin rolü devreye girmektedir.[263] Örneğin Kürşat Bumin, bunu somutlaştırırken, şu örneği verir; bir toplumda hegemonyanın kurucusu burjuvazi ise sivil toplum da burjuva toplumu olacaktır.[264]

Sivil toplum açısından "hegemonya"nın kurulumu bakımından entelektüellerin/aydın sınıfın rolü büyüktür. Her örgütlenme yapısı sivil toplumun kendi içindeki entelektüeli ile bir hegemonya yaratması gerekmektedir böyle bir mekanizma olmadığı takdirde bir sınıfın, üst yapıyı (siyasal toplum ve sivil toplum) idare etme imkânı bulunmamaktadır.[265] Yani kısacası, devlet yönetimini elinde bulunduran sınıfın

[263] Gramsci, *Hapishane Defterleri*, ss. 300-315.

[264] Kürşat Bumin, *Sivil Toplum ve Devlet*, Yazko Yayınları, İstanbul, 1982, ss. 40-45.

[265] Bumin, *Sivil Toplum ve Devlet*, ss. 45-46.

aydınlar/entelektüelleriyle sivil toplumu çeşitli açılardan beslemesi gerekmektedir. Bu alan da hegemonyanın kurulduğu yer olarak karşımıza çıkmaktadır.

Sivil toplum, yukarıda anlatıldığı üzere hegemonya ilkesi üzerinden hareket etmektedir. Üst yapısal olarak siyasal toplumla işaret edilen devlet ise "tahakküm" politikası üzerinden hareket eder. Sivil toplum hegemonya ilkesi ile "rıza" odaklı bir üretim gerçekleştirirken, devlet tahakküm ilişkileri neticesinde "cebir ve baskıcı" bir rol oynamaktadır. Gramsci açısından sivil toplum yalnızca maddi etkinlikler ve ticaret alanı olarak değerlendirilemez. Sivil toplum aynı zamanda yaşamın manevi ve entelektüel alanını da içinde barındırmaktadır. Bu topluluk, toplumda öne çıkan değerlerin yaratılmasında öncü hareket eden kurumlar, düşünceler ve öznelerin üretim alanıdır. Bu tip kurumlar vasıtasıyla da kapitalist toplum kendi sınıflarına bu ekipmanlarla değer üretmektedir. Bunun önüne geçilmesi için de ancak hegemonyadaki rıza/ikna unsurunun oluşturulması gerekmektedir.[266] Esasında buradaki önemli nokta, sivil toplum Gramsci için aynı zamanda kapitalizm ekseninde egemenlik tanımlanışının yeniden üretimi de demektir ve bu alanı devlet dışındaki hegemonya araçlarıyla elde tutmak mümkündür. Sivil toplum, mevcut entelektüel geliştirici rolü üstlendiği ve ekipmanlarını doğru yönlendirdiği takdirde, *tarihsel blokun*[267] öznelerini mevcut hale getiren sınıfların yeniden üretilmesine de aracılık edecektir. [268]

[266] Mustafa Erdoğan, *Sivil Toplum: Bir Kavramın Anatomisi*, Aktüel Yayınları, İstanbul, 2005, s. 680.

[267] Üstyapı, tarihsel bloğun devinimi sağlayan özellik göstermektedir. Ayrıca üstyapı içerisindeki öznel rol Gramsci tarafından sivil topluma tanınmıştır. "Tarihsel blok kavramı, yani doğa ile düşünce (yapı ile üstyapı) arasındaki birlik, karşıtlıklar ve farklılıklar arasındaki birliktir" Gramsci, *Hapishane Defterleri*, s. 223.

[268] Geoffrey Hunt, "Gramsci, Civil Society and Bureaucracy", s. 210.

Marksist argümanların nihai olarak varacağı yer olan devletin ortadan kalkması ve sınıf iktidarının yönetmesine ilişkin söylem, ilk bölümde Marksist hukukçuların hukuki özneye ilişkin görüşlerini ele alırken "Hukukun Sönümlenmesi" olarak anlatıldığı gibi Gramsci için de teorisinin nihai ereği "devletin sönümlenmesi" olarak çıkacaktır. Gramsci bu noktada, devleti oluşturan ikilik olarak siyasal ve sivil toplum gibi üst yapı karakterlerinden sivil toplumun siyasal toplumu hegemonyayla dönüştürerek, (kendi içerisinde eriterek) farklı bir forma sokması sonucuna ulaşmaktadır. Gramsci'nin devletin sönümlenmesine ilişkin olarak "düzenlenmiş toplum" şeklinde işaret ettiği alan esasında devletsiz bir toplumdur. Siyasal toplumun konumlandığı ve hükmettiği bölgelerin, sivil toplum tarafından ve onun uzamı şeklinde hegemonik güçlerin tesirinin genişlemesi neticesinde çevrelenecektir. Gramsci'nin belirttiği sınıfsal hegemonya ile baskı unsuru devre dışı bırakılacaktır ve "düzenlenmiş topluma" geçiş sağlanacaktır. Bu açıdan diyalektik okumada "düzenlenmiş toplum" vurgusu, sivil toplumun eş anlamlısı gibi kullanılmaktadır.[269] Böylece devletin şiddet tekeli ve baskı aracı olarak kullandığı siyasi alan da ortadan kalkacaktır. Bu şekilde tasarlanan haliyle Hegel öncesi ve sonrası dönemde ele alınan sivil toplum yapısı ile çok çeşitli farklılıkları ve işlevleri olan bir sivil toplum yapısı Gramsci düşüncesinde yerini almaktadır.[270]

Özetle, Gramsci'nin sivil toplum-devlet dikotomisinde, birbirinden farklı üç yaklaşım yer almaktadır. Bu ikiliği yaratan devlet ve sivil toplumun karşı kutuplar olarak değerlendirildiği ilk analizde; sivil toplum, ideoloji eksenli hegemonyayı araçsallaştırmaktadır. Devlet ise sınıfları tahakküm ve baskı ile denetim altında

[269] Gramsci, *Hapishane Defterleri*, ss. 186-187.

[270] Bobbio—Texier, *Gramsci ve Sivil Toplum*, ss. 110-119.

tutmaktadır. Gramsci bu ikiliğin esasında "*yöntembilimsel"*[271] bir sorun olduğunun altını da çizer. İkinci analiz, karşı kutupların aktörleri olan sivil toplum ve devlet birleştirilir ve devletin sivil toplum ve siyasal toplumun her ikisini birlikte idaresi söz konusu olmaktadır. Ancak bu raddede hegemonya yalnızca sivil toplumun aracı olarak kalmamaktadır devlet de hegemonyayı nüfuz ettirecek şekilde hareket edebilecektir. Son analizde ise, sivil toplum ve devlet esasında özdeş olarak değerlendirilir. Bu modeldeki özdeşlik anlayışı devletin sadece politik toplum olarak okumasının gerçekleştirilemeyeceği ihtimali üzerinde de durmaktadır.[272]

Sivil toplum kavramının günümüz tartışmalarına geçmeden önce çalışmanın Foucaultcu hukuki özne görüşleri ve Gramsci'nin sivil toplum kavramına kattığı yenilik olan hegemonya ve tahakküm ilişkisi içerisindeki düşüncesi birlikte değerlendirilecektir. Bu açıdan, Foucault ve Gramsci'nin teorilerine dair bir parantez açılacaktır ve benzerlikleri ortaya konulmaya çalışılacaktır.

[271] "Yöntembilimsel ölçüt şudur: Bir toplumsal grubun baskınlığı (suprematie), 'egemenlik' (domination) olarak ve 'entelektüel ve moral yönetim' olarak, kendini iki biçimde gösterir. Bir toplumsal grup, 'temizleme' ya da boyun eğdirme amacını güttüğü hasım gruplar üzerinde, gereğinde silahların gücüyle de olsa, egemenliğini (buyurganlığını) uygular ve kendine yakın ya da bağlaşık grupları yönetir. Bir toplumsal grup, hükümet erkliğini fethetmeden önce de yönetici olabilir ve hatta olmalıdır da (ve erkliğin kendisinin fethi için başlıca koşullardan biri de işte budur); sonra, erkliği kullandığı zaman ve onu elinde sıkı sıkıya da tutuyorsa, egemen (buyurgan) grup durumuna gelir, ama 'yönetici' (dirigeant) grup olmayı da sürdürmelidir." Bkz. Gramsci, *Hapishane Defterleri*, ss. 14-15.

[272] Halifeoğlu—Yetiş, "Gramsci, Sivil Toplum-Devlet İkiliği ve Kuramsal Kökenler", ss. 181-182.

3. Gramsci ve Foucault

Gramsci ve Foucault'nun genel yaklaşımları arasında bazı tematik benzerlikler olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. İki düşünürün metinlerinde, direniş odaklarının belirlenmesi bakımından, bazı noktalarda merkezci, bazı yerlerde ise aşırı yerelci (lokal) direniş stratejileri seçilmektedir.[273] Başka bir yaklaşımla, Foucault'nun bireye ilişkin iktidar politikasını mikro düzeyden daha geniş yorumlaması ve kurumların, sınıfların, toplumların olduğu daha kapsamlı bir perspektif sunduğunu görebiliriz. Gramsci'nin "hegemonya" kavramını ele alış şeklinde belirsizlikler olduğu yönünde tartışmalar neticesinde günümüz neo-Gramscici düşünürler hegemonya kavramını farklı bir şekilde yorumlamaya çalışmaktadırlar. *Laclau ve Mouffe'nun* çalışmaları ve *Jacob Torfing'in* bu konuya ilişkin aydınlatıcı bir rol izlediği görülmektedir. Post-yapısalcılığın değerlendirilmesinde, konunun merkez dışı olduğunun kabul edilmesi şartıyla, söylemsel teorinin (discourse theory) köklü sosyal kimlik tanımının doğru veya mükemmel olmasının reddedilmesi gerekmektedir.[274] Laclau ve Mouffe, Gramsci düşüncesinin post-yapısalcı moda geçmesi noktasında bir güncelleme üstlenirler ve Gramsci'nin özcü anlayışında yer alan hegemonik ilişkiler içerisindeki sınıf mücadelesini kaldırarak, hegemonya kavramını yeniden şekillendirirler. Hegemonya artık siyasal birleşme ve yukarıda analizini gerçekleştirdiğimiz biçimlerde düşünülmeyecektir. Hegemonya, daha çok toplumsal kimliklerin karşıtlıkları olarak algılanacaktır ve kimliğin bu alana kaydırılmasıyla birlikte, sosyal kimliklerin koşullu karakterleri ortaya çıkacaktır.[275]

---

[273] David Kreps, *Gramsci and Foucault A Reassessment,* Ashgate Pub. Co., 2015, s. 26.

[274] Jacob Torfing, *New Theories of Discourse Laclau, Mouffe and Zizek*, Blackwell Publishers, 1999, s. 3.

[275] Jacob Torfing, *New Theories of Discourse…*, ss. 13-14.

Gramsci'nin gücü değerlendiriş şekli, birçok alanda kendini gösterir, politik toplum olarak devlet ve sivil toplumu oluşturan kurumlar bu ağın içerisindedir. Devlet görünürlüğünü, siyasi kurumların (ordu, polis, mahkemeler ve hapishaneler gibi) zorlayıcı gücünü kullanarak göstermektedir. Bu politik kurumlar, devlet iradesini "şiddet" şeklinde yansıtmaktadır. Ancak Gramsci bu zor kullanma tekeli analizini geliştirirken kriz zamanlarında, çoğu zaman insanların devletin meşruiyetini kabul ettiklerini belirtmektedir. Gramsci egemenlik yerine, hegemonyayı modern dünyada iktidar tarzı olarak benimsemektedir. Bireylerin kimlikleri devlet ve sivil toplum içerisinde konumlandıkları alanla ayrılmaz bir şekilde bağlıdır. Bu esasında bireylerin hegemonyayı ve hegemonyanın bireyleri tekrar tekrar üretmesinin de önünü açmaktadır. Yani hegemonya rıza göstererek çalışmaktadır. Foucault'nun disipline edici iktidar anlayışında olduğu gibi hegemonyaya karşı da bir direnç söz konusudur. Hegemonya daha çok, kurumların ve değerlerin farklı birleşimleri olarak ortaya çıkmaktadır ve bu açıdan hem tamamlayıcı hem de "çelişkili" olabilmektedir. Bu farklı formlarda vücut bulan hegemonya kavramı nedeniyle de hegemonyaya kuvvet kullanarak karşı koymak güçleşmektedir. Foucault'da olduğu gibi Gramsci'de de iktidar, kurumların görünmez güç ilişkileri yoluyla meydana gelmektedir. Bu yönüyle hem Foucault hem de Gramsci, insanların yaşamlarını aldatıcı bir şekilde kuşatan kurumları ve söylemleri deşifre etmeye çalışmaktadırlar. Bu örtülü alanı açığa çıkarma girişimleri de daha çok direncin temel unsur olarak karşımıza çıkmasına neden olmaktadır. Elbette Gramsci Marksist teoriye Foucault'dan daha yakın bir konumlanışa sahiptir.[276] Bu açıdan gözetim toplumu ve söylemsel oluşumların işlevi üzerine Gramsci, Foucault kadar teorisini iktidar oluşumu ve iktidarın dağınık olarak gündelik hayatın içine işlemiş şeklinde

[276] Marcus Schulzke, "Power and Resistance: Linking Gramsci and Foucault", *Gramsci and Foucault A Reassessment*, Ashgate Pub. Co., 2015, ss. 88-90.

değerlendirmeye tabi tutmamaktadır. Gramsci daha çok sınıf hakimiyetinin oluşmasında aracı olarak ve potansiyel kurtuluş gibi çeşitli savlarla iktidar analizini ele almaktadır. Ancak Gramsci'nin hegemonya ve Foucault'nun disipline edici iktidar analizleri arasındaki benzerlikleri ve farklılıkları da unutmamak gerekmektedir. [277]

Gramsci'nin sivil toplumda entelektüelin örgütlenmeyi yönlendirecek ve hegemonyayı besleyecek olan misyonu yukarıda anlatılmıştı. Entelektüelin sınıf egemenliği açısından hegemonyayı besleyerek bir direniş oluşturması ve üstyapıyı etkilemesi açısından bir değerlendirme gerçekleştirildiğinde, Foucaultcu bakış açısıyla ortak bir yönelim olduğu açıkça görülecektir. Çünkü Foucault, söylemsel oluşum ve söylemsel pratikler neticesinde iktidarın "sorunsallaştırma" mekanizmasına karşı koyucudur ve özneyi bu oyun içerisinde konumlandırışı da entelektüele tanıdığı alanda saklıdır.[278] Entelektüel, Foucault için mevcut sorgulama kabiliyeti sayesinde, öznenin iktidara karşı potansiyel direnişini sağlayan bir araç olarak değerlendirilmektedir. Sorunsallaştıran özne, entelektüelin kabiliyetiyle, eğer kendisinin ne'liği üzerine sorgulama gerçekleştirmek yerine ne olduğunu reddederse Foucault için işte o zaman iktidara karşı direnç sağlanacaktır. [279] Çünkü mevcut verili haliyle donatıldığı düzen de iktidar oyunlarından birisidir. Görüldüğü üzere, Foucault ve Gramsci için entelektüelin siyasi işlevi de son derece önemlidir. Ancak Foucault için bu direnişin ihtimalleri üçüncü bölümde bu çalışmanın temel sorunu olan sivil toplumun aktif bir özneye dönüşmesiyle etki mekanizması arasındaki bağlantı kurulurken sivil toplum örgütlerinin etki ettiği ve dönüşümü sağladığı örnekler üzerinden ele alınacaktır.

[277] Marcus Schulzke, "Power and Resistance: Linking Gramsci and Foucault", ss. 90-91.

[278] Michel Foucault, *Entelektüel'in Siyasi İşlevi,* Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2005, s. 23.

[279] Foucault, *Özne ve İktidar*, ss. 920-922.

Gramsci ve Foucault, disiplin kurumlarının etkisini ele alırken, toplumsal dönüşüm ve eleştirel davranmayı veya düşünmeyi zorlaştıran iktidar/güç karşısında direnç halini teorileştirmek istemektedirler. Foucaultcu yorumcular bu raddede potansiyel direnişi kim veya neyin gerçekleştireceği noktasında yetersiz/belirsiz bir çizgide yer almaktadırlar. Gramsci ise iktidara karşı "siyasi parti" üzerine odaklanarak, bireylerin nasıl bir tercih gerçekleştirecekleri hususunda teorisini şekillendirmiştir. Siyasi partide birleşme gerçekleştirerek, iktidar karşısında direnci aşmaya çalışmaktadır.[280]

Gelinen yer itibariyle sivil toplum kuramının tezin kullanacağı argümanları detaylarıyla ele alınmıştır. Bu bölüm itibariyle, öznenin nasıl kolektif bir dönüşüm gerçekleştirdiği ve statik bir özne yerine modern öznenin mitsel yönlerinin nasıl aşıldığı üzerinde durulacaktır.

[280] Burada aynı zamanda, Gramsci'nin geliştirdiği Makyavelist tarzda "Modern Prens" yorumu da ilgili çalışmada Foucault'nun iktidar anlayışı ile bağlantılı bir şekilde kullanılmaktadır. Böylece de Gramsci oluşturduğu yeni prensi siyasi partiler üzerinden dönüşüm aracı olarak kullanmaktadır. Ancak bizim çalışmamızın temeli buraya bağlanmayarak sivil toplumun hegemonya rıza/zor ilişkileri arasında Foucaultcu bir bakışla öznenin aktif olarak hareketliliği neticesinde hukuk alanındaki etkinliğinin artması amaçlanacaktır. Bkz. Schulzke, "Power and Resistance: Linking Gramsci and Foucault", ss. 91-92.

II. SİVİL TOPLUMUN FOUCAULTCU DÜŞÜNCE PERSPEKTİFİNDE HUKUKİ ÖZNELEŞME SÜRECİ

A. Kolektif Öznelik

Mark Neocleous, *Administering Civil Society* kitabının emek ve sermayenin özneleşmesi bölümünde sendikalar, şirketler ve devlet üzerinden sivil toplumun kolektif bir özne olarak nasıl bir değerlendirilmeye tabi tutulduğu analizini İngiltere'de kronolojik biçimde yürürlüğe giren hukuk normlarını ele alarak anlatmaya çalışmaktadır.

Bu analiz temelde Foucault'dan esinlendiği *"Yasa ve Yönetim"* ayrımına dayanarak yönetici sınıfların, politik tercihleri ve toplumsal hareketi yönetme açısından çıkardıkları yasaların altını çizmektedir. Yani Neocleous, Marksist sınıf okumasını gerçekleştirerek, işçi hareketinin sendikalar aracılığı ile çıkarlarını koruması (sermaye karşısında emeğinin sömürülmemesi) açısından örgütlendiği alanların konsolidasyonu için sınıfsal kamplaşmanın yalnız bireysel öznelerle değil kolektif özneler aracılığıyla Yasa'nın bu tip toplulukları özneleştirdiğini gözlemlemektedir.[281] Burada esaslı olarak işçi sınıfından hareketle, işçi sınıfının yasal özne olmasını sendikalara "grev hakkı"nın devlet tarafından tanınmasıyla okumaya çalışır. Yani bu somutlaştırma, esasında sivil topluma tanınan hakkın belirli bir odak haline gelmesiyle mümkün olduğunu görmemiz açısından oldukça önemlidir. Çünkü tek başına bir özneleşme sürecinin varlığından söz edilememektedir. Burada devletin/yöneticilerin/idarenin de uzlaşı alanı oluşturmaktan başka şansı kalmamaktadır. Özellikle II. Dünya Savaşı sonrasında sivil

[281] Neocleous, *Administering Civil Society…*, s. 141.

toplumun/sendikaların, devlet tarafından yaratılan yapılar olduğunu ve devletle iş birliği içerisinde hareket ettiklerinin de altını çizer.[282]

Neocleous, kolektif özleşme sürecini takip ederken, sermayenin şirketler hukuku açısından nasıl bir değerlendirilmeye tabi tutulduğunun izini sürer. Anonim ve sınırlı sorumlu şirket yapılarına geçilmesi ile yasanın, mülkiyete ilişkin varlıkların kurtarılabilecek bir ruhu olmayan veya hapsedilebilecek bir bedeni olmayan bir yasal özne tasvirini işaret etmektedir.[283] Bu çalışmanın, ilk bölümünde "Hukuki Özne" başlığında detaylı olarak anlatılan bölümün tarihsel arka planını ortaya koymaya çalışan Neocleous, *"ücretli emek sisteminin tümüyle işlerlik kazanması için devlet, hukuk karşısında kendi kendisinin sahibi olabilirken aynı zamanda piyasada nesne olarak işgücü satın alabilecek yeni bir yasal özne oluşturmak zorundaydı"*[284] ifadesini ortaya koyarak, toplu iş sözleşmeleri ve pazarlıklar gibi çeşitli sendikal hareketlerin meşruiyeti için de sivil toplumun devlet tarafından özneleştirildiğini belirtir. Buna ek olarak mevcut sermaye şirketlerinin sivil toplum alanının konsolidasyonu/biçimlendirilmesi için kullanılmasında araç olduğu yorumunu getirmektedir.

Yasa ve yönetim ayrımı üzerinden sivil toplum-devlet ikiliği okuması gerektiğini Foucault'dan aldığı argümanlarla açıklamaya çalışan Neocleous, aynı zamanda bu çalışmanın ilk bölümünde ele alınan Pashukanis'in hukuki özne anlatısına da başvurur ve bunlara ek olarak da Albert Venn Dicey'in idare hukukuna ilişkin görüşlerine yer verir. Bu görüşler özetle, idare hukukunun genişletici yorumla aldığı kararlara dayanmaktadır. Yasa ve yönetim, hukuki öznenin yasada özne, yönetimde nesne

[282] Neocleous, *Administering Civil Society…*, s.142.

[283] Neocleous, *Administering Civil Society…*, s. 148.

[284] Neocleous, *Administering Civil Society…*, s. 149.

olmasına karşın yönetim varlığını halihazırda hukuki özneden alır ve yönetimi boyunca da önemi daha da artar. Bu haliyle modern özne hem yasa hem de yönetim/devlet/iktidar/otorite üzerinden meydana getirilir. Birey, halihazırda hakların öznesi iken yönetimin de nesnesidir ve bireyin tarihsel odak noktasında bir araya getirilişi de bu şekildedir. Yasa ve yönetim arasındaki uyum birbirine bağlı ve sürekli bir gerilim içerisindedir. Bu haliyle mitik/mitsel olarak birbirleri içerisine geçmişledir. Yasa ve yönetim ile kastedilen esasında, devletin sivil toplum aracılığıyla insan olan veya olmayan yapıları, düzene sokarken ya da dönüştürürken kullandığı bir araçtır. Yasa ve yönetimin sürekliliği içerisinde birey kendisini yönetsel bürokrasi ve prosedürelliğin içerisinde sıkışmış olarak bulur ancak bu açıdan devlet iktidarının momentumunda yasanın sivil topluma kayan "denetmenliği" ön plana çıkmıştır.[285]

Neocleous, yasa ve yönetim ayrımına tabi tutarak geliştirdiği argümanını şu şekilde neticelendirmektedir: *"İngiltere'de 1832'den sonra devlet iktidarının gelişimi ancak, sivil topluma dönük denetmenliğin yanı sıra sınıf mücadelesini bastırma ve çatışmaları yumuşatmaya hizmet eden idari aygıtlar ağı anlayışıyla kavranabilir. Sürekli olarak sivil toplumun kendi iç antagonizmalarıyla parçalanacağı tehdidi devletin bu antagonizmalarını, mücadele örgütleri ve öznelerini devletin kendi yapılanmasının doğal bir parçası kılmasını ve bunları bu şekilde yönetmesini gerektirmiştir."*[286] Bu haliyle esasında devlet-sivil toplum dikotomisi, sivil toplum örgütleri ekseninde daha çok mücadele ve direnme odaklarıyla yönetimin yasal öznelikler üreterek uzlaşı alanlarını oluşturmaya (yönetmeye) ve kendinden bağımsız alanları da kendine tabii kılmaya yönelik bir refleksi olduğu sonucuna ulaşmamıza neden olmaktadır.

[285] Neocleous, *Administering Civil Society…*, s. 164.

[286] Neocleous, *Administering Civil Society…*, s. 165.

Neocleous'un çizdiği bu kolektif özneleşme süreci yukarıda belirtildiği gibi sivil toplum kavramının, yasa ve yönetim ayrımını temel alarak okunmasını ve yeniden düşünülmesini salık verdiği bir mekanizma içermektedir. Bunu takip eden anlatıda, Peter Fitzpatrick'in, *The Mythology of Modern Law* kitabında hukuki öznenin nasıl değerlendirildiğine bakılacaktır.

B. Modern Hukuk Öznesi Problemi ve Genişleyen Özne

Fitzpatrick, öznenin gelişimini, bu çalışmanın ilk bölümünde vurgulandığı gibi Foucault düşüncesindeki analizlerle ortaya koymaya çalışmaktadır. Öznenin doğuşu itibariyle değişime ve dönüşüme hazır olduğunu ve aynı zamanda mitsel/efsanevi yönüne bir şeyler katarak kendi çerçevesini değiştirmeye devam ettiğini ifade eden Fitzpatrick[287], ilk bölümde analizini sıklıkla gerçekleştirdiğimiz Foucault'nun özne ve iktidar arasındaki gerilimine değinerek öznenin mevcut iktidar ilişkileri ve söylemsel oluşumlarla meydana geldiğini ifade eder. Bu özneleşme kipliklerinin kurumsal yapılar içerisinde mevcudiyet bulduğunun altını çizerek yine hapishane, hastahane, tımarhane, askeriye, sanatoryum gibi örnekler verir. Foucault için özneleşme eyleminin boyun eğişle ilişkisini ifade eden Fitzpatrick, hukuki özne ve öznenin sosyal etkileşimlerle ve belirli yeteneklerle nasıl şekillendiği üzerinde durur.[288] Öznenin Avrupa'da uygarlaşma sürecinde bireyselleşmeyi öncülleyen normların, on üçüncü yüzyılda bedensel işlevlerde olduğu gibi davranışlar açısından da daha detaylı bir öz bilinci ve sınırlamayı ortaya

[287] Peter Fitzpatrick, *The Mythologoy of Modern Law*, Taylor & Francis e-Library, London, 2002, s. 118.

[288] Fitzpatrick, *The Mythologoy of Modern Law*, s. 127.

çıkardığını ifade eder. Bunu da Foucault'nun "pastoral iktidar" analizi ile gerekçelendirir.[289]

Modern dönemde ortaya çıkan yeni özne, sosyal bir evrenin merkezi olarak bireyselleşmiştir. Ancak kendi kendine tabiiliği de yine özel ve gönüllü bir biçimde disiplin, medenileşme, dini, yasal veya çeşitli şeylerin etkisindedir. Eski yasalar sisteminde her insanın belirli bir yeri olduğunu işaret eden Fitzpatrick, çeşitli kısıtlamalar altında toplumun sonsuz ve değişen taleplerine cevap vermek üzere kısıtlamaların karşısında duran bilim insanları ve filozofları örnek verir; ancak yine de birey, toplumsal kimliğin sıradanlığı ve tekdüzeliği noktasında bir varlığa muhtaçtır. Buna rağmen özne kendisinin sınırlarını ve isimlendirilmesini tam olarak kavrayamamıştır.[290]

Güçlü özne, işlevsel olarak dış dünya ile oldukça güçlü bir ilişkidedir ancak bu bağ dünyayı sarsacak/baltalayacak şekilde olmamalıdır. Böyle bir yol, hukuk tarafından sağlanan mitsel bir uzlaşı noktasıdır. Elbette bu uzlaşıyı hukuk tek başına sağlamaz, özne de bu açıdan etkilidir ve bireyin bütünlüğünü etkileyen ve süreklilik arz eden güçlü bir birleştirmeye yaklaştırır.[291] Fitzpatrick'in işaret ettiği üzere, özne ve hukuk arasında bir gerilim bulunmaktadır. Modern öncesi, kuşatıcı bir hukuk içerisinde, hukuk kişisinin konumu insan, doğa veya ilahi bir varlık olup olmadığına göre yerleştirilmiştir. Ancak bu kısıtlayıcı alanın yok olması modern öznenin artık özgür bir şekilde yorumlanması ile yıkılmaktadır. Özne bu haliyle hukukun dışında olsa da diğer öznelerle ilişki kurma açısından pozitif hukukun içerisinde yer almaktadır.[292]

---

[289] Fitzpatrick, *The Mythologoy of Modern Law*, ss. 127-128.

[290] Fitzpatrick, *The Mythologoy of Modern Law*, ss. 129-130.

[291] Fitzpatrick, *The Mythologoy of Modern Law*, s. 134.

[292] Fitzpatrick, *The Mythologoy of Modern Law*, ss. 134-135.

Özerk öznenin varlığı hukukun üstünlüğü ile koruma altına alınmıştır ve sadece yasa ile kısıtlanabilir. Böylece özne, bir özgürlük alanı içerisindedir. Hatta özneye tanınan opsiyonlar o konu veya kişiye ait nesilleri de anayasal güvence ile etkilemektedir.[293] Hukuki özne, sorumluluk ve öz disiplin biçiminde tanımlanmış özellikleri ve gerekli otonomluğu genel özne ile paylaşmaktadır. Hukuk öznesi, hukukun içerisinde olmayı yaşayarak deneyimlemekte ve buna ilişkin tecrübelerle özümsemektedir. Bu haliyle hukukun içerisinde kendi kendisini işleterek, hukuki bilginin öncülü noktasında vücut bulmaktadır. Hukuki öznenin varlığı, özel yetenek veya özel farkındalıklarla kısıtlanamaz. Örneğin yasanın yok sayılması veya yasayı bilmemek bir bahane oluşturmayacaktır. Bu negatif sorumluluk, öze ilişkindir. Her hukuki özne bunu herhangi bir vakada taşıyabilir. Bu açıdan hukuki özne, çoğu zaman hukuka uygun davranmaktan fazlasına sahiptir. Hukukun genişleyen/gelişen yönlerine karşı da sorumludur. Yeterince bilinmeyen ve tehlike doğurabilecek unsurlara karşı da anlamlandırmaya açık olmalıdır. Fitzpatrick'in işaret ettiği üzere, sorumluluk sahibi özne, hukuki pozitivistlerce otorite tarafından yönetilenlerin çok da uzak sayılmayacak bir yakını şeklinde değerlendirilebilir. Bunun gerekçesi ise oldukça basittir. Hukuka sorgusuzca uymak (doğrudan kurallara riayet etmek) ve hukuka derinden bağlılık göstermesi bu yorumu getirmektedir. Netice itibariyle, hukuk sürekli başka bir şekle dönüştüğü için , başlıca öznel tecrübelerden gelişemez.[294]

Sonuç olarak, modern hukukta özne sınırlıdır ve mevcut hukuku oluşturanların yön verdiği alana kayar. Ancak modern hukuk öznesi, dünyayı ayrıştırmaktan ziyade bütünün gerçekleşmesine yönelik ilerleme için kullanılan bir araçtır. Fitzpatrick'e göre

[293] Fitzpatrick, *The Mythologoy of Modern Law*, s. 136.

[294] Fitzpatrick, *The Mythologoy of Modern Law*, ss. 139-140.

hukuk kuralı ve özne arasındaki ayrıma dair efsane/mitik yön aşılmıştır. Hukuk kuralı ve özne birbiri üzerinden kimlikleşerek var olmaktadırlar.[295]

Fitzpatrick'in analizini gerçekleştirdiği bu özneleşme ve devinim hali, sivil toplumun Neocleous'un görüşlerinde olduğu gibi idarecilerin/devletin çeşitli amaçlarla özneleşmesi savını destekleyecek niteliktedir. Bu çalışmanın dayanağı olarak, hukuki özne değerlendirilmesine tabi tutulacak sivil toplum ve sivil toplum örgütlerinin pozitif hukuk açısından yer aldığı konumlanış ve yer almasını gerekçelendireceğimiz dönüşüm hali de Fitzpatrick'in hukuk öznesi mitinin aşılması ve dönüşmesi argümantasyonuna uygun şekilde gerçekleşmektedir. Çalışmanın devamında, sivil toplumun aktif bir özne olarak dönüşümü ele alınırken temelde bu görüşler ekseninden dayanak oluşturulacaktır. Özerk öznenin varlığı yalnız idarenin değil, hukuk kuralı ile gerilim halinde süregelen ilişkisi nedeniyle öznenin/özneleşen nesnenin de söz sahibi olduğu bir alandır. Bu nedenle de sivil toplumun özne olmasının önünde yer alan politik söylemlerin aksine, mevcut teorilerin dönüşüme etkisi vurgulanacaktır.

Yukarıda detayları ele alındığı üzere, sivil toplumun kolektif bir özne olmasında devlet/yönetici/iktidar alanının etkisi tespit edilmiştir. Sivil toplumun özneleşme sürecine ilişkin öznenin mitsel yanını yitirerek yeni bir özne formuna dönüşmesi, tarihçesini ele aldığımız sivil toplum kavramının dönüşümüyle mümkün olmuştur. Neocleus'un kolektif özneliğe işaret ederken, mevcut sendikal hareketler karşısında uzlaşı alanı yaratma açısından devletin özneyi "tanıması" ve hukuk içerisinde konumlandırması, Fitzpatrick için genişleyen hukuk alanında hukuki öznenin de genişleyerek/dönüşerek hukukla gerilime gireceğini ve hukukun dinamik yapısını dönüştürebileceğini göstermektedir. Böylece, detaylı bir analize tabi tutulan sivil toplum kavramı, her ne kadar özneleşme açısından güncel politik tutumlar nedeniyle arka plana

[295] Fitzpatrick, *The Mythologoy of Modern Law*, s. 141.

atılsa da Foucaultcu ve Gramscici anlamda "direniş odakları" yoluyla dönüşümü sağlayabilecek özellikler barındırmaktadır. Bu özellikler de sivil toplum alanının katılımcı anlamda, hakların savunulması ve korunması için devletten ayrık bir bölgeyi işaret etmesinde saklıdır. Devletin yer yer manipüle edebilme olasılığının olduğu kabul edilse de hali hazırda bu çalışmanın kapsamı içerisinde, mevcut iç dinamikleri ve kuruluş amaçlarıyla bağlantılı çalışan sivil toplum örgütleri esas alınmaktadır. Bu şekilde değerlendirildiğinde sivil toplumun özneleşme süreci ve süreç içerisinde özne olmaya ilişkin konumlanışı son bölümde ele alacağımız günümüz sivil toplum kavramı ile farklı bir gerilime sahne olacaktır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HUKUKİ-POLİTİK DÖNÜŞÜMDE SİVİL TOPLUM ÖRGÜTLERİNİN ROLÜ VE HUKUK ÖZNESİ OLARAK DEĞERLENDİRİLMELERİ

I. GENEL OLARAK SİVİL TOPLUM ÖRGÜTLERİ

İkinci bölümde genel itibariyle tarihçesinin verildiği sivil toplum kavramının günümüz dünyasında ele alınışı daha işlevsel ve hukuki bir yapıda mevcudiyetini göstermektedir. Elbette tarihsel gelişim süreci günümüz anlayışının oluşmasında ve faaliyet alanlarının devlet tarafından tanınmasında da etkili olmuştur. Günümüzde sivil toplum, devletten bağımsız, gönüllü olarak katılım sağlanabilen (bazı alanlarda özellikle meslek kuruluşu örgütleri düşünüldüğünde zorunluluk esası da olabilmektedir) hukuki normlar ekseninde faaliyetini sürdüren sosyal yaşantının içerisinde konumlanan bir bölgeyi ifade etmektedir. İkinci bölüm özelinde sıklıkla üzerinde durulan sivil toplum kavramı bu bölümde daha çok anacağımız sivil toplum örgütlerinin[296] genel çatısını meydana getirmektedir.

Yeni bir kavram olan STÖ'ler, sivil toplumdan yola çıkarılarak oluşturulmuş daha dinamik ve çeşitli inisiyatifler kuşanmış hukukun içerisindeki kurallı oluşumları işaret etmektedir. Yaygın kullanım aksine her iki kavram tam olarak aynı şeyi ifade etmemektedir. Teorik gelişmenin varlığını sürdürdüğü sivil toplum alanı, yirminci yüzyılın sonlarına doğru, STÖ'lerin örgütlenmesiyle hareket alanı bulmaktadır.

[296] Sivil Toplum Kuruluşları (STK) yerine daha çok örgütlenmenin vurgulanması açısından Sivil Toplum Örgütleri (STÖ) tercih edilecektir.

STÖ'lerin ele alınması ve kurumsallaşmasının temelini sivil toplum kavramı meydana getirdiği için özellikle ikinci bölümde sivil toplum tarihçesi ve gelişimi üzerinde durulmaktadır. Mevcut STÖ'lerin varlık alanı ve etki mekanizmasının temel meşruiyeti de yine sivil toplum kavramsallaştırmasından kaynaklanmaktadır.

Kısacası sivil toplum alanı, mevcut hukuk normları ekseninde kurumsal yapılara bürünerek STÖ'leri oluşturmaktadır. STÖ'ler günümüz siyasi ve hukuk düşüncesinde özellikle 1980 sonrasında Sovyet Blok ülkelerinde devlet otoritesinin yıkılması ve ülkelerin demokrasi eksenine yaklaşmaları açısından önemli bir yere sahiptir. Özellikle günümüzde Orta ve Doğu Avrupa'da toprakları bulunan Polonya, Macaristan, Yugoslavya gibi ülkelerde totaliter yönetimler karşısında dönem aydın ve düşünürlerini alternatif çözüm odakları aramaya mecbur bırakmıştır. STÖ'lerin aktif olarak varlığını hissettirmesi de bu dönemle birlikte kavramın yeniden yorumlanarak kurumsallaştırılmasıyla ortaya çıkmaktadır. [297] Sonrasındaki süreçte ise demokratikleşme noktasında daha sık başvurulan enstrüman olarak görülen STÖ'ler, 2000 ve sonrasında ise çeşitli hak hareketlerinin birleşmesi ve dayanışması şeklinde faaliyetlerini sürdürmektedir. [298] Tiranlığa karşı, otoriter yönetimlerin demokrasiye yaklaşmasında etkili olan STÖ'ler, liberal anlamda bireysel hak ve hürriyetlerin kişiler lehine gelişmesinde aracı konumda olmuşlardır.

[297] Aslan, "Sivil Toplum: Kavramsal Değişim ve Dönüşüm", s. 202.

[298] Çağlar Özbek, *Demokrasinin Yeni Aktörleri: Ekolojik, Feminist ve LGBT Hareketleri Bağlamında Sivil Toplum Örgütleri,* Yayınlanmış Doktora Tezi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Muğla, 2015, s. 8.

A. Sivil Toplum Örgütünün Tanımı

STÖ kavramının nasıl geliştiği ve nasıl anlaşılması gerektiğine ilişkin çeşitli görüşler bulunmaktadır. Bu yüzden de mevcut sistem içerisindeki konumlanışının net tarif edilmesi pek olası değildir. Ancak belli başlı unsurlarla kısıtlamalara tabi kılmak daha doğru olacaktır. *İoanna Kuçuradi*, STK/STÖ kavramını karşılayacak uluslararası literatürde sıklıkla başvurulan NGO/Hükümet Dışı (non-governmental organizations), gönüllü kuruluşlar, üçüncü sektör kuruluşları gibi çeşitli kullanımların NGO'larda olduğu gibi menfi bir anlam oluşturabileceği üzerinde durarak STK/STÖ olarak kavramın kullanılması gerektiğini belirtmektedir.[299] Ayrıca Kuçuradi, sivil toplum kuruluşlarını, *"insan haklarına dayalı olarak kamu hizmeti veren; hukuksal bağlamda kurulan ve çalışan; herkesi ilgilendiren konularda bilgiye dayalı bir biçimde kamu hizmeti veren kuruluşlar"*[300] şeklinde tanımlamaktadır.

Sivil toplum, devletten özerk olarak varlığını idame ettirirken devletin direkt karşısında değil onun "boşluk" bıraktığı alanlara sızan, onun "dışında" kalmış bölgeyi kapsayan bir şekilde faaliyetlerini sürdürmektedir. Yani sivil toplumun özerkliği onun tamamen devletten kopuk bir ilişkisi olduğunu düşündürmemelidir. Bilakis devletle iç içe ve onunla etkileşim halinde varlığını sürdürmektedir. Devlet politikaları gereği sivil toplumun konumlandığı alanı ve sistematiğini belirleyen normlar çıkarmaktadır. Başka bir deyişle, devlet ve sivil toplum arasındaki ilişki yasalar ve geleneksel bağlılıklar

---

[299] İoanna Kuçuradi, "Sivil Toplum Kuruluşları-Üç Sempozyum", *Tarih Vakfı Yayınları*, İstanbul, 1998, s. 25.

[300] "Düşünen Sivil Toplum: Felsefi Yaklaşımlar-Açılımlar", *XIII. Sivil Toplum Kuruluşları Sempozyumu (27-28 Haziran 2003) Sonuç Bildirgesi*. https://acikradyo.com.tr/arsiv-icerigi/13-stk-sempozyumu (E.T. 20/04/2020.)

çerçevesinde hak ve yükümlülükler meydana getirmektedir.[301] Başka bir açıdan devlet, sivil toplum örgütlenmelerine katılım koşullarını sağlamakla yükümlüdür. Ayrıca sivil toplum örgütlerinin de uygun koşullar altında varlıklarını idame ettirmelerini sağlamak için azınlıklar, küçük gruplar, dezavantajlı grupların güçlü olana karşı özgür bir şekilde konumlandırılması da devletin asli görevlerindendir. Yani Sivil toplum, açık, gönüllü, kendi kendini üreten, en azından (kısmen) kendi kendini destekleyen, devletten özerk olan ve yasal bir emirle paylaşılan kurallardan meydana gelmektedir.[302] Ancak gönüllülük kriteri her zaman doğru sonucu vermeyebilir. Bunun nedeni olarak, özellikle ülkemizde hukuki alanda varlıklarını sürdüren kimi "baskı grupları" devlet aracılığıyla kurulmuştur. Bu örgütlenmeler daha çok meslekidir (Barolar, meslek odaları, kooperatifler vb.). Bu örgütlere üye olmak, esasında o mesleğin icrası açısından zorunluluk gerektirdiği için "gönüllülük" unsuru zarar görmektedir. Ancak her şeye karşın, STÖ'lerin gönüllülük esasına göre işlevini gerçekleştirmesi gerekliliği açıktır.[303]

Sivil toplum, örgütsel olarak dinamik bir işlevselliğe sahiptir. STÖ'ler devletin varlığına saygılı bir şekilde işlevlerini yerine getirirken aynı zamanda devletin gerçekleştirdiği politik hamleler karşısında da "tetikte" kalarak birtakım hakların denetmenliği görevini haizdirler.[304] STÖ'ler, sivil toplumun yaratılmasında kilit rol oynamaktadır. Sivil toplum ve hükümet (government) arasındaki sıkı ilişkilerin varlığının ortaya çıkması STÖ'lerin öncülüğünde gerçekleşmektedir. STÖ'ler, kaynakların adil ve eşit dağılımında, hizmetin yerine getirilmesinde, halk eğitimin

[301] Edward Shils, "The Virtue of Civil Society," *Government and Opposition*, C.26 S. 1, 1991, ss. 3–20.

[302] Larry Diamond, "Civil Society and the Development of Democracy", *Estudio/Working Paper 1997/101*, June 1997, s. 7.

[303] Necdet Aksoy, *Sivil Toplum ve Baskı Grupları*, Kaknüs Yayınları, 2008, s. 80.

[304] Larry Diamond, "Toward Democratic Consolidation", *Journal of Democracy*, Published by The Johns Hopkins University Press Volume 5, Number 3, July 1994, s. 15.

verilmesi ve bu eğitim üzerine araştırmalar gerçekleştirilmesinde çeşitli üyelik organizasyonları ve halk dernekleri adına işlevselliğini mevcut bürokratik ağlarda göstermektedir.[305]

Genel olarak sivil toplum yaygın anlamda kullanılan "toplum" dan farklıdır. Çünkü vatandaşları harekete geçirir. Bireylerin çıkarlarını, tutkularını, tercihlerini ve fikirlerini ifade etmek için toplu olarak kamusal alanda bilgi alışverişinde bulunmak, kolektif hedeflere ulaşmak, devletten talepte bulunmak, devletin yapısı ve işleyişi ve devlet memurlarını hesap verebilir kılmayı amaçlamaktadır. Sivil toplum bir özel alanı işaret etmektedir ve devletle-toplum arasında duran aracı veya genel olarak köprü vazifesi üstlenmektedir. Henrik Nielsen, *The Ambivalences of Civil Society* makalesinde çağdaş sivil toplum anlayışının üç farklı tipte vücut bulduğu sınıflandırmayı ortaya koymaktadır. Esasında bu sınıflandırmaların temeli de ikinci bölüm üzerinde anlattığımız dinamiklerden kaynaklanmaktadır. Bunlardan ilki *"liberal pozisyon"* olarak isimlendirilebilecek konumlamadır. Devlet-diğerleri şeklinde ortaya konulabilecek bu bakışta temel liberal argümanlar ekseninde bir sivil toplum okuması gerçekleştirilir. Devlet, hukuk ve güvence mekanizmasında bekçi gibi hareket edecektir.[306] İkinci ayrımda ise *"komüniter"* bir pozisyonda daha çok Hegel'e karşı eleştirilerde üzerinde durulan, piyasa alanındaki sivil toplum etkisinin ayrıştırılmasına yönelik bir tutum içerisinde hareket edilmektedir.[307] Üçüncü yaklaşımdaysa *"Eleştirel Teori"* noktasından bakış söz konusudur. Hegel'de ortaya çıkan özgeci, bireyin piyasadaki etkisiyle birlikte "şeyleşme" ve yabancılaşmanın ortaya çıkacağı görüşü

[305]Sarah L. Henderson, *Building Democracy in Contemporary Russia: Western Support for Grassroots Organizations*, Cornell University Press, Ithaca, 2003, s. 74.

[306] Henrik Kaare Nielsen, "The Ambivalences of Civil Society", *Central European Journal of Public Policy*, Vol. 2—No 1—July 2008, s. 31

[307] Nielsen, "The Ambivalences of Civil Society", s. 32.

benimsenmektedir. Bu noktada daha çok, sivil toplumda uzlaşı alanları taratılabilecek bir otonomi söz konusudur.[308]

B. Sivil Toplum Örgütlenmesinin Temel Esasları

Sivil toplum "siyasi toplum" gibi örgütlenmiş tüm aktörleri kapsamaktadır. Bunun nedeni de genel olarak STÖ'ler devletin konumlanışında kendilerine bir yer kapmak veya devlet idaresinin yönetiminde demokratik söz sahibi olmak istemelerinden kaynaklanmaktadır.[309] Devlet varlığı gereği sivil toplumda mevcut çoğulluğu ve çeşitli özgürlükleri korurken uyması gereken yasalarla da bağlı durumdadır. Bu kurallar yalnızca sivil toplum için geçerli değildir.[310] Sivil toplumda yer alan örgütlenmeler, esasında piyasaya yönelik olmalarına karşın devletin otoritesini, hukukun üstünlüğünü ve kurumsal bir yasal düzenleme gibi çeşitli ilkelerini tanımakla mükelleftirler. Dolayısıyla sivil toplum yalnızca devletin üzerinde "denetmen" veya onu kısıtlayan bir güç olarak yer almamaktadır. Aynı zamanda, yasal sınırlılıklar içerisinde aktif bir rol alarak onun meşruiyet kaynağını da oluşturmaktadır.[311]

STÖ'lerin siyasal toplumla ilişkisinde kritik bir alanda varlığını gösteren baskı grupları (pressure/interest group), uzlaşı ve etkileme açısından oldukça aktif bir konumlanışta yer almaktadır. STÖ'lerden nispeten ayrılan özellikleri olsa da kendi üyelerinin çıkarları doğrultusunda hareket ederek siyasal toplumun karar alma mekanizmasına çıkarları doğrultusunda etki etmeyi amaçlamaktadırlar. Aynı zamanda bu etkileme sahasını da çağdaş demokrasinin gerekliliklerinin yerine getirilmesi

[308] Nielsen, "The Ambivalences of Civil Society", ss. 32-33.

[309] Diamond, "Civil Society and the Development of Democracy", s. 7.

[310] Shils, "The Virtue of Civil Society. Government and Opposition", s. 9.

[311] Diamond, "Civil Society and the Development of Democracy", ss. 7-8.

bakımından da denetleyici görevlere sahiptirler. STÖ'lerden baskı gruplarını ayıran temel nitelik, esasında baskı gruplarında kendi üyeleri ekseninde hareket etme algısı bulunurken STÖ'lerde daha genel amaçlar bulunmaktadır.[312]

Siyasi toplumun uzantısı olarak değerlendirilen siyasi parti grupları ve sivil toplum örgütleri arasındaki temas belirgin olan yönlerinden daha derindir. Bu temas, uzlaşı alanı ve çeşitli politikaların perspektifinin ve uzmanlığının geliştirilmesi ve bu politikaların işlevsel olarak getireceği faydalar açısından önemlidir. Ancak STK'ların, ilgili siyasi grupların emir ve hegemonyası altında olmamaları, maddi kaynakları açısından da belirli bir ilişkilerinin bulunmaması gerekmektedir. Bunun temel nedeni politikaların üretilmesi ve STK'nın ilgili alanında doğan uyuşmazlıklarda üyelerine karşı sorumluluğu bakımından ve ilgili politikaya karşı tarafsız olduğunun belirgin olarak topluma yansıması gerektiğidir. Siyasi parti grupları etkisinde gerçekleştirilecek "gösteriş" odaklı bu tip bağlılıklar bu çalışmanın dışında tutulmaktadır ve temel birtakım kriterleri yerine getiren ulusal ve uluslararası kuruluşların hukuk yapısı içerisindeki misyonlarının aktifleşmesi hedeflenmektedir.[313]

Hardt ve Negri'nin STÖ'lere yaklaşımını hükümetlerle çıkarlarına dayalı pazarlıklar ve maddi ilişkiler üzerinden değerlendirerek *"çokluk"* kavramsallaştırmalarında önemli bir yer ayırmamaları ve konu üzerinde getirdikleri haklı eleştiriler ve kaygıları elbette anlaşılabilir. Keza aynı şekilde hükümetlerin politik eksende eylemlerini meşrulaştırmak için STÖ'leri aracı olarak kullanması ve toplumda kamuoyu [314] oluşturulması *Costas Douzinas*'ın analizlerinden de kaçmamaktadır.

[312] Aksoy, *Sivil Toplum ve Baskı Grupları*, ss. 27-32.

[313] Diamond, "Toward Democratic Consolidation", s.8.

[314] Sivil Toplum Örgütlerinin kamuoyu oluşturması ve uzlaşı noktalarına hakimiyeti nedeniyle kamuoyu kavramının içeriğine de değinmek gerekmektedir. Kamuoyu denildiğinde, bütün toplum tarafından

Douzinas, eski ABD genelkurmay başkanı (1989-1993) ve dış işleri bakanlığı (2001-2005) görevlerini yürüten *Colin Luther Powell'ın* Afganistan savaşına dair demecini direkt olarak hedef göstermektedir. İlgili demeçte, savaşın STK'larla ortak bir ittifak ekseninde sürdürüldüğü ve uygarlık lehine insanlara yardım etmeyi amaçlandığı yönündeki ifadeler STÖ'lerin varlığının siyasi iktidarın aracı olarak kamuoyu oluşturmasındaki etkisini göstermektedir.[315] Yine Irak savaşı öncesi ABD'nin, savaş ittifakına katılmaları için STÖ'lere çeşitli hibeler teklifinde bulunduğunu ifade eden Douzinas, "Kızıl Haç" ve "Oxfam" gibi kuruluşların bu savaşın karşısında yer aldığını ancak "Sınır Tanımayan Doktorlar" örgütünün tarafsız kaldığının altını çizmektedir.[316] Bahsi geçen hibeleri kabul eden STÖ'lerin hükümetle işbirliğinin savaş boyunca devam ettiği ve kamuoyunda savaşın gereklilikleri ve gerekçeleri de süreklilik sağlayacak manipülatif açıklamalarla sağlanmıştır.[317]

Bu açıdan gerek Douzinas'ın gerekse de Hardt-Negri'nin hem emperyal hem de neo-liberal piyasa düzeninde STÖ'lerin konumlandıkları yerleri teşhisi ve "kilit" rollerinin analizleri çok önemlidir. İlgili örgütlenmeler/kuruluşlar açısından olmaması gereken ilişkiler ve maddi ilişkilerle kamuoyu nezdinde çıkar sağlama gibi durumlar, o

---

benimsenmiş, yekpare bir fikir bloku anlaşılmamalıdır. Kamuoyunun oluşmasında çoğunluk aranmamaktadır. Çoğunluktan ziyade, kamuoyunun oluşabilmesi için gerekli şart kalite ve yoğunluktur. Modern anlamıyla "belirli bir zamanda, belli bir sorun karşısında bu sorunla ilgilenen kişiler grubuna veya gruplarına hâkim olan kanaat." şeklinde tanımlaması da gerçekleştirilebilir. Detaylı bilgi için Bkz. Münci Kapani, *Kamu Hürriyetleri*, Yetkin Yayınları, Ankara, 1993, ss. 266-267.

[315] Costas Douzinas, *Hukuk Adalet ve İnsan Hakları Eleştirel Bir Yaklaşım*, NotaBene Yayınları, çev: Rabia Sağlam-Kasım Akbaş, 2016, s. 39.

[316] Sınır Tanımayan Doktorların Kosova savaşında tarafsız kalmayıp, Amerika saflarında savaşın destekçisi olduğunun da altı çizilmektedir. Bkz. Douzinas, *Hukuk, Adalet ve İnsan Hakları…*, s. 39.

[317] Douzinas, *Hukuk, Adalet ve İnsan Hakları…*, ss. 40-41.

örgütlenmenin neden sivil toplumu temsil edemeyeceğine ilişkin anti tez bu örnekler üzerinden somutlaşmaktadır. Temelde bu çalışma, siyasi toplum (iktidar/hükütmet/siyasi partiler) tarafından oluşturulan kirli, savaş çığırtkanlığı, ayrıştırıcı, emperyal, kolonyalist, ırkçılık içeren politikaların meşruluğu açısından, sivil toplum örgütlerini aracı olarak değerlendirilmemesi gerekliliğini savunmaktadır. Siyasal topluluk tarafından kurulan bu hegemonya, tam tersi istikamette Gramsci'nin sivil toplum kavramını ele aldığı gibi karşı-iktidar olarak kurulduğunda hem ekonomi-politik hem de hukuki özne dönüşümü mevcut örneklere göre değerlendirmeye tabi tutulduğunda kavramın pozitif dönüşüme etkisi rahatlıkla görülebilecektir.

Esasında siyasi toplumun hegemonyasının başka bir nedeni de STÖ'lerin mevcut kuruluşlarında siyasi toplumun tabanını oluşturma özelliği olmasından da kaynaklanmaktadır. Çünkü STÖ'ler siyasi toplum liderlerinin siyaset öncesi "piştikleri" ve kendilerini aktif olarak sergiledikleri alanları da işaret etmektedir. Çünkü STÖ'ler, vatandaşlara hizmet ederken nasıl birliktelikler kurulup nasıl örgütlenme gerçekleştirileceğini, münazara ve müzakere aşamalarının nasıl olacağını da kendi iç dinamikleri içerisinde aktif üyelerine göstermektedir.[318] Bu eğitsel yönün sorun addedilmesi yerine, öznenin aktif olarak dönüşümüyle siyasi liderlerin STÖ'ler aracılığıyla dönüşümde rol almaları da mevcut iktidarlara geldiklerinde demokrasiye bağlılıklarını güçlendirici bir konumlanışa sahip olacaktır. Keza aynı şekilde uzmanlıkların sahası olarak da değerlendirilebilecek STÖ'ler, kültür üretimi ve insanlara doğru bilginin iktidar tarafından verilmesi açısından da önemli bir konumdadır. 2019 yılının sonlarında ortaya çıkan ve dünyanın hemen hemen tüm coğrafyasında etkili olan covid-19 salgını nedeniyle, iktidarlar sağlık örgütlerinin uzmanlığına başvurmaktadırlar. Bu süreç, STÖ olarak belirtilemeyecek olan Dünya

[318] Diamond, "Toward Democratic Consolidation", s. 12.

Sağlık Örgütü'nün (WHO) "corona" familyasında olan virüsün pandemi ilan edilmesi neticesinde, ulusal yönetimlerin, kendi sağlık örgütleri ve komisyonları aracılığıyla uzmanlığa dayalı bu alanı daha doğru yönlendirmeye çalıştıkları görülmektedir.[319] Elbette temelde, karantina uygulanması ülkeler açısından "gönüllülük" esasına tabi kılınarak bir yandan da ekonominin çarklarının dönmesi amaçlanmaktadır. Ancak uluslararası sağlık örgütleri ve Türkiye özelinde Türk Tabipler Birliği, genel bir sokağa çıkma yasağı ve zorla uygulanması gereken karantinanın bu salgının önüne geçebileceği noktasında görüşlerini açıklamaktadırlar.[320] Bu uzmanlık alanındaki bilgiler ve bilgilendirmeler, hali hazırda örgütlenmelerin mevcut pasif halleri söz konusu olduğunda maalesef politikacılar ve siyasetçilerin gerçekten uzak, halka rağmen, kapitalin yanında durdukları görülmektedir. Ancak bu tezin ereği olan aktif bir dönüşümle hukukun içerisinde yer alabilecek olan örgütlenmelerin, proses gereği açıklamalarının ve uzmanlıklarının "bağlayıcı" bir erke dönüşmesi amaçlanmaktadır.

C. Sivil Toplum Örgütlerinin Temel İşlevleri

Günümüz demokrasilerinde sivil toplum, örgütlenmelerle (Non Governmental Organizations) resmi ve gayri resmi çeşitli birçok alanı kapsamaktadır. Bu alanlar sırasıyla, ekonomik (üretim ve ticari birlikler ve buna bağlı olan ağlar), kültürel (dini, etnik kökene dayalı, toplumsal ve toplu hakların savunuculuğunu gerçekleştiren kurum ve dernekler, değerler, inançlar ve semboller), bilgilendirici ve eğitici yönlere ilişkin faaliyetler (kamuoyunu ilgilendiren bilgilerin sağlanması, iletimi ve buna ilişkin

[319] http://www.euro.who.int/en/home (E.T. 30/03/2020.)

[320] http://www.ttb.org.tr/kollar/COVID19/index.php (E.T. 30/03/2020.)

ihtiyaçların karşılanmasına yönelik işlevler), ortak amaçlar ekseninde kurulmuş çıkar gruplarını korumak ve onları geliştirmek (sendikalar, gazi dernekleri, emekli platformları ve meslek grupları), konusuna yönelik hareketler (burada konuya bağlı olarak işaret edilen haklarının korunması ve geliştirilmesi amaçlanmaktadır örneğin, çevre hakları, tüketici hakları, azınlıklar, kadınlar, yerli halklar, engelliler, ayrımcılık ve istismar mağdurları gibi çeşitli dezavantajlı grupları içerisine alan örgütlenmeler kastedilmektedir) ve son olarak da sivil gruplar şeklinde ifade edilen alandır (bu örgütlenmelerde daha çok politik sistemin dönüşümü ve gelişimi açısından aktiflik söz konusudur örneğin, insan hakları örgütleri, seçmen eğitim ve geliştirilmesi, seçim izleme komiteleri, yolsuzluk uygulamalarının reformu gibi çeşitli hak ihlallerinin karşısında olan örgütlenmeler kast edilmektedir).[321]

Bu tip örgütlenmeler dışında günümüzde bilgi iletişim teknolojisi ve haberleşme ağlarının sayısının fazlaca artması nedeniyle mikro alanda kurulan ve sivil toplumun kapsamında değerlendirilmeye tabi tutulabilecek platformlar da yer almaktadır. Bu platformlar gündeme dair gelişmeler karşısındaki haklı taleplerini ve tepkilerini, medya ve çeşitli sosyal ağlar aracılığıyla ilgililere iletme amacı gütmektedirler. Genellikle bu tip, bir temeli olmayan ve o vaka özelinde örgütlenerek, vakanın sağlıklı bir şekilde incelenmesi ve hak kaybının oluşmaması için mücadele eden topluluklar amaçlarına ulaşmaları veya mevcut haksızlığın giderilememesi halinde sürecini takip etme bir izleğe başvurmaktadırlar. Bu tip sosyal medya aracılığıyla örgütlenerek var olan platformlar o somut olayın diledikleri gibi hakkının aranması neticesinde ya konusuz kalmakta veya da mücadelesini benzer vakalar üzerinden yürütmektedirler. Bu örgütlenmeler daha çok sosyal hareketler vasıtasıyla günümüzde sivil toplum örgütlenmelerine "geçici" çözümler misyonu yüklemesi açısından da önemlidir. Sosyal

[321] Diamond, "Civil Society and the Development of Democracy", ss. 8-10.

hareketler, STÖ'lerden nispeten çeşitli farklılıklar içermektedir. Genellikle yapılanmaları, toplumun devlet ve ekonomik aktörler karşısında kendisini korumaya yönelik geliştirilen teorik bir çerçeveyi betimlemekte kullanılmaktadır. Ancak elbette bu tip yapılanmalar tamamen, keskin şekillerde STÖ'lerden ayrılmamaktadır.[322] Sosyal hareketlerin, yeni bir paradigma ve eskiye nazaran farklı özellikler içeren örgütlenmeler olduğu da söylenebilir. Sosyal hareketler daha geniş bir çerçevedense, küçük bir alanda etkili olmaya çalışmaktadırlar. Bu tip hareketler, daha çok belirli bir tema ekseninde örgütlenmektedirler ve merkezin dışında kişisel ve özerk bir kimlik arayışı içerisinde hareket etmektedirler. Geçmişte kökensel olarak sınıf dinamiğine bağlanan arayıştan daha çok kendi kişisel kimliklerini ön planda tutmayı amaçlayan bir paradigma anlayışına sahiptirler.[323] Bu tipte bir topluluk esasında genel kıstasları ve paradigma değişikliğine karşın sivil toplumun belirli özelliklerini yerine getirmektedir. Bu değerlendirmede, hukukun içinde etkili bir sivil toplum örgütlenmesinden bahsedebilmek için esasında medyanın da özgür olması gerekmektedir. Çünkü yerine getirilmesi gereken denetleme misyonu, özgür bir iletişim ve haber alma hakkıyla da doğrudan bağlantılıdır. Bu boyuttan bakıldığında birçok medya işlevinin de esasında sivil toplum alanında kaldığı gözden kaçırılmamalıdır.

Demokrasi perspektifinden bakıldığında, sivil toplum, devlet içerisindeki bağlantılarını kullanarak yönetimin otoriterliğinin önüne geçmekte ve medyanın, kilisenin, siyasi partilerin, çıkar gruplarının haklarını korumakta öncü konumda yer almaktadır. Bu açıdan sivil toplumda aktive edilen diyalektik ve arabuluculuk faaliyeti, devletin kurumsallığını sosyal bir akışa maruz bırakmaktadır ve bu demokrasi gelişimi

[322] Jean Cohen, "Strateji ya da Kimlik: Yeni Teorik Paradigmalar ve Sosyal Hareketler", *Yeni Sosyal Hareketler*, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 1999, s. 110.

[323] Cohen, "Strateji ya da Kimlik: Yeni Teorik Paradigmalar ve Sosyal Hareketler", ss. 124-125.

açısından önemli bir açılımdır. Aynı zamanda sivil toplum başka bir açıdan, devletin egemenliğini kısıtlamakla kalmayıp, genişleyen sivil toplum hegemonyası sayesinde mevcut iktidarını tekrar emerek (re-absorbing) onu gözenekli (boşluklu) hale getirir.[324] Ancak devlet ve sivil toplum ikiliğinin arasındaki çizginin dikkatli bir şekilde çizilmesi gerekmektedir. İkinci bölümde üzerinde durulan sivil toplum kavramı yalnızca STÖ'lerden meydana gelmemektedir. Sivil toplum alanında hali hazırda ekonomik faaliyetler de varlığını sürdürmektedir. Keza STÖ'leri yalnızca demokratik endeksli okumak ona farkında olmadan bir değer atfı ve ahlâki sorumluluk yükleyecektir. Bu da devletle-STÖ arasında iktidarın yönlendirilmesine ilişkin olarak çeşitli gerilimleri ortaya çıkaracaktır. Bu tip durumlarda bazı STÖ'lerin ilgası açısından iktidarların/hükümet gücünün kötüye kullanılması ve birtakım STÖ'lerin diğerlerinden üstün tutularak maddi kaynak sağlanması da söz konusu olabilmektedir.[325] Bu tip eşitsizliklerin oluşması, STÖ'lerin kuruluş nedenlerine aykırılık teşkil etmesinin yanında diğer örgütlenmelerin de zararına neden olmaktadır. STÖ'ler ontolojik olarak yukarıda detaylıca açıkladığımız nedenlere dayalı olarak varlıklarını sürdürmelidirler ve bir dayanışma içerisinde hareket etmelidirler. Keza STÖ'leri yalnızca kapital alanın liberal politikalarının gereği olarak okumak ne kadar yanlış olacaksa mevcut demokratik ve katılımcı yanları da finans harici bir şekilde ele almak çekilen sınırı doğru değerlendirememeyi sağlayacaktır.[326] Bu durum demokratik hak ve özgürlüklerin yalnızca STÖ'ler aracılığıyla elde edilebileceğinin çıkarımı da olmamalıdır.

---

[324] Michael Hardt, "The Withering of Civil Society", *Social Text*, No. 45 (Winter, 1995), Duke University Press, s. 31.

[325] Fuat Keyman, "Devlet ve Sivil Toplum Arasındaki Sınır", *Sivil Toplum Dergisi*, C. 3 S. 10, 2005, ss. 130-133.

[326] Keyman, "Devlet ve Sivil Toplum Arasındaki Sınır", s. 131.

II. SİVİL TOPLUM ÖRGÜTLERİNİN DEVLETLE İLİŞKİLERİ

Gramsci'nin İtalya tarihine ilişkin değerlendirmelerinde de sıklıkla gördüğümüz gibi İtalya geleneklerinde sıkı bir birlikteliğe tabi tutulabilecek olan sivil toplum kavramı doğrudan demokratik sonuçlar doğurmamıştır. Aksine İtalyan faşizminin toplum içerisinde filizlenerek büyümesinin önüne geçememiştir. Yine aynı şekilde Doğu Almanya'da nüfusun yaklaşık üçte birinin çeşitli STÖ'ler aracılığıyla dayanışma ve örgütlenme ruhu içerisinde olmasına karşın, Sovyet ülkelerindeki otoriteden daha baskıcı bir yönetimin varlığına engel olamamıştır. [327] Yani STÖ'ler elbette makul ve aktif bir yönlendirme aracı olabileceği gibi bu tip baskıcı ve totaliter iktidarların oluşmasında tamamen bir fren mekanizması içermemektedir. Hatta tam aksi yönde kamuoyunun oluşmasında etkili olduğu örnekler de bulunmaktadır. Örneğin Yugoslavya'nın dağılması esnasında gerçekleşen iç savaşta, savaş suçu gerekçesiyle cezalandırılan askerin cezalandırılmaması yönünde Hırvatistan özelinde etkili STÖ'ler çeşitli faaliyetler ve gösteriler düzenlemişlerdir. Mevcut hüküm, gerekçelere dayanmakta ve ilgili görevlinin savaş suçunu işlediği sabit olmasına karşın STÖ'lerin evrensel hukuk normlarına muhalefeti de görüldüğü üzere söz konusudur. Yani her koşulda STÖ'lerin temel bir pozitif dönüştürücü yönünün olduğunu söylemek yanlış olacaktır. Aksine bu tip örnekler, STÖ'lerin ayrı ayrı değerlendirilmeye tabi tutulması gerekliliğini göstermektedir. [328] Demokrasi ekseninde STÖ'lerin iktidarın demokratik yönlerini ön plana çıkaracak baskı mekanizmaları oluşturulması açısından, temelde

[327] Göran Therborn, *Sivil Toplumun Ötesi: Demokratik Deneyimler ve Ortadoğu'ya Uygunlukları*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999 ss. 63-65.

[328] Ozan Erözden, "Sivil Toplumun Karanlık Yüzü: Demokrasiye Geçiş Sürecinde Sivil Toplumun Farklı Görünümleri, Hırvatistan Örneği", *Sivil Toplum Dergisi*, C. 2 S. 5, ss. 62-65.

kendi iç dinamiklerinin de demokratik ve baskıcı unsurlardan uzak olması gerekmektedir. Sivil toplumun bu özellikleri barındırmaması ve "sarı sendikalar" gibi işlevlere bürünmesi, iktidarın totaliter eylemler gerçekleştirmesinin de önünü açacaktır.[329] Bu açıdan elbette zaman zaman devlet-sivil toplum örgütleri karşı karşıya gelerek çeşitli konularda anlaşmazlıklar yaşayacaklardır. Burada önemli olan nokta, STÖ'lerin temel varlık nedenleri ekseninde hareket etmeleri ve özgürlükleri adına iktidara karşı birleşerek hareket etmeleri gerekmektedir. STÖ'lerin mevcut denetleme rolleri, temel hak ve hürriyetler ekseninde, bu haklarını korumak adına "aktif direniş" dahi gerçekleştirebileceklerdir.[330] Kamuoyu yaratma açısından bir güce sahip olan STÖ'ler, iktidarın kamu hürriyetlerine sebepsiz ve gerekçesiz müdahalelerini de bu direniş odağıyla savuşturabilme ihtimalleri söz konusudur. Bu açıdan iktidar sahipleri, kamu hürriyetlerine yaklaşımları hususunda ölçülülük kriterlerine çekilebilecektir.[331]

Sivil toplum kavramsallaştırılmasını, yine iktidarın nüfuz etme alanı olarak gören Foucault ve Gilles Deleuze gibi düşünürlere göre, sivil toplum devlet arasındaki arabulucu işlevsellik, demokrasiye hizmet etmek yerine iktidarın daha çok otoriterleşmesini sağlamaktadır. Bunun nedeni de bu çalışmanın ilk bölümünde detaylıca anlatıldığı üzere, mevcut iktidar kurumlarıyla çoğulcu kimliklerin diskalifiye edilmeye çalışılması ve iktidarın öznelikleri yeniden üreterek kendi hakimiyeti altında tutmasıdır. Hardt, burada özellikle mevcut Foucaultcu iktidar analizini geliştirerek yorumunu getirmekte ve örnek olarak sendikal işçiliğin karşısında disipliner iktidarla var edilen işçinin, iktidarın çıkarları doğrultusunda bir kimliğe sahip olması gerekliliği

[329] Fuat Keyman, "Nasıl Bir Liberal Demokrasi*", Diyalog Dergisi*, s.1. 1996, s. 97.

[330] Kapani*, Kamu Hürriyetleri*, s. 250.

[331] Kapani, *Kamu Hürriyetleri*, ss. 250-251.

üzerinde durmaktadır.[332] Zaten Foucault, devleti kavramsallaştırmasının dışında kaldığı ve var olan bütün yapıları iktidar olarak benimsediği ve dilini özellikle bu tip söylemsel oyunlarla kullandığı için sivil toplumu devletin içerisinde massedilmiş olarak görmektedir. Foucault bu açılardan devlet-sivil toplum ikiliğini kullanmaktansa iktidar ve toplumsal söylemleriyle analizini gerçekleştirir. Yönetimi, düzenin kurulması ve devamlılığı ekseninde öznelikler üzerinde kurgulamaktadır. Bu nedenle de devlet-sivil toplum ikiliğinden faydalanmaz, nispeten faydalandığı takdirde de kendi iktidar anlayışı değişeceği ve bu ikilikten fayda sağlamadığından yönetim kavramına bakışı zayıflamaktadır. Bu açıdan hukuk açısından söylemi de geniş bir uzama sahip olamamaktadır. Foucault'ya bir mülakatta devlet-sivil toplum ikiliğine ilişkin görüşleri sorulduğunda özellikle bu ikiliği "geçerli" ve "yararlı" bulmadığını belirtir.[333] Burada önemle altının çizilmesi gerekir ki bu tezin temel Foucaltcu yaklaşımı sivil topluma ilişkin görüşlerine dayanmamaktadır. Foucault'nun tez için önemsendiği alan, onun hukuki özneye yaklaşımı ve iktidar karşısında öznenin direnişiyle iktidarı ve kendisinin dönüşümü değerlendirilmeye tabi tutulmaktadır.

Günümüz dünyasında iletişim ağları ve çeşitli ulusüstü kuruluşların politikalar üzerinde etkili olma ve politikalar yaratma gibi saiklerle hareket etmesi, esasında artık globalleşen makro boyutta STÖ'lerin oluşmasına da neden olmaktadır. Dünya ekonomik kalkınma platformu veya Avrupa Birliği ya da uluslararası alanda küreselleşen şirketlerin etkisi, IMF gibi para politikalarında ülkelere kredibilite sağlayan kuruluşların varlığı, politikaları farklı açılardan etkileyen farklı uzamlarla bağlamaktadır. Bu durum mevcut ulus devlet etkisinde olan ülkelerin hükümranlığını kısıtlayan bir özellik olarak ortaya çıkmaktadır. Küreselleşen dünya dinamikleri

[332] Hardt, "The Withering of Civil Society", ss. 31-32.

[333] Neocleous, *Administering Civil Society…*, ss. 57-61.

karşısında "global sivil toplum örgütleri" de etki alanını yerel alandan, dünya geneline taşımıştır. Alttan üste doğru örgütlenen bu yapılar, küresel olarak ortaya çıkan kapitalizm eksenli para politikalarına tepkilerini, çevreye verilen zararlara ve iklim krizine karşı direniş stratejilerini, yoksulluk, kadın hakları, azınlık hakları gibi alanlarda baskı mekanizması oluşturarak ulus-devlet yapısının "fevri" hareket ve normlarının iyileştirilmesini amaçlamaktadırlar. Bu tip ortak sorunlara karşı duyarlılıkların gelişmesinde, sosyal anlamda insanların örgütlenmesi ve eylemselliği açısından da etkili bir konumlanışta yer almaktadırlar.[334]

Bu tip global STÖ'lerin ilk ortaya çıkışının tarihini 1839 yılına kadar götürmek mümkündür. Bu tarihte *British and Foreign Anti-Slavery Society* (İngiliz ve Yabancı Kölelik Karşıtları Birliği) benzer hak kapsamlı bir global örgütlemeyi göstermektedir. Sonrasında da sayısı hızla artan global STÖ'ler, II. Dünya Savaşı sonrasında özellikle artış göstermiştir. Ancak esaslı olarak bu tip örgütlenmelerin zirveye ulaştığı tarih 1990 yılları sonrasıdır. 90'lı yıllar sonrasında kurulan global ölçekli STÖ'lerin sayısı o güne kadar kurulmuş olanların dört katı kadardır.[335] Bu tip örgütlenmelerin bu denli artmasının sebebi, mevcut olan örgütlenmelerden edinilen deneyimler veya ayrılıklardan kaynaklanmakla beraber, mevcut sistem içerisinde "sarı sendikalar" gibi hükümetler aracılığıyla oluşturulan ve kullanılan örgütlenmelerin sayıları da gün geçtikçe artmaktadır. Burada ayrıca dikkat edilmesi gereken yan, resmi ve gayri resmi ilişkiler içerisinde olan STÖ'ler giderek artan uzmanlıkları ve profesyonelliklerine dayalı olarak belirli fonlar ve maddi gelirlerden yararlanmaktadırlar. Bu maddi kaynakların devletler veya ulusüstü kuruluşların fonlamasıyla meydana geliyor ve

[334] Charles Tilly, *Demokrasi*, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2011, ss. 145-149.

[335] Tilly, *Demokrasi*, ss. 172-175. Detaylı bilgi için Bkz. Gülgün Erdoğan Tosun, "Global Sivil Toplum, Siyaset ve Yurttaşlık", *Sivil Toplum: Farklı Bakışlar*, Kaknüs Yayınları, 2005, ss. 44-46.

STÖ'lerin mevcut şeffaf politikalarını etkiliyorsa burada bir "demokratik" yanlışlık bulunmaktadır. Çünkü STÖ'nün varlığı maddi gelir odaklı eleştiri mekanizması değil, mevcut işleyen devlet politikalarında "denetçi" rolünün bulunması gerekmektedir.[336]

Ancak bu tezin ereği, Foucaultcu anlamda mevcut iktidar ağlarının boş bıraktığı alanlara sızan STÖ'lerin, eşitlik ve hak adına iktidarın egemenliğini yalnızca "göstermelik" olarak değil, işlevsellikleri ve toplum desteğiyle kısıtlamaya tabi tutmalarıdır. Bu proses elbette vadesi açısından derhal mümkün kılınabilecek bir özelliğe sahip değildir. Ancak bu tip direniş odakları, örneğin kadın hareketi üzerinde farklı kıtalar ve coğrafyalarda etkinliğini sürdürmektedir. Aynı zamanda başarı elde eden STÖ'lerin yayılmacı tutumlarıyla birlikte evrensel bir imaja büründükleri ve hak arayışlarının yerelden genele doğru uzandığı görülmektedir. Bu tip örgütlenmelerin, tezin ikinci bölümünde Gramscici yorumlarını getirdiğimiz, sivil toplumun hegemonya üretmesi ve üst yapıyı dönüştürmesi açısından benzerlikleri de açıktır. Nihai olarak, bu dönüştürücü örnekleri verebileceğimiz çok farklı sayıda vaka ve örgütlenme tipi mevcut olsa da yerel "bulaştırıcı" özelliği olan aktif STÖ'lerin coğrafyalarını nasıl etkilediği üzerinde durulacaktır. Ele alınan bu örnekler neticesinde de temel ortaya konulan argümanın somutlaşmasına çalışılacaktır. Bunun nedeni ise, STÖ'leri yalnızca neo-liberal ve kapitalizm odaklı ekonomi politikalarının aktörü okumak yanlışına düşülmemesi gerekmektedir.

[336] Nielsen, "The Ambivalences of Civil Society", ss. 37-38.

III. HARDT VE NEGRİ'NİN ÇOKLUK-İMPARATORLUK GÖRÜŞLERİ ÇERÇEVESİNDE SİVİL TOPLUM ÖRGÜTLERİ

İkinci bölümde daha çok tarihsel gelişimi ve özneleşme süreci ele alınan sivil toplum kavramı günümüzde örgütlenme açısından kuruluş/örgüt tiplerine evrilmiştir ve geniş bir alanda etki alanına sahiptir. Bu bölümde genel itibariyle sivil toplum kavramının işaret ettiği örgütleri ve etki ettiği siyasal ve sivil alanları kapsayacak şekilde analiz gerçekleştirilecektir. Bu aşamada sivil toplumun sadece yapabilirlikleri ve etki ettiği alan değil tezin ilk bölümünde ve devamında yeri geldikçe ifade edildiği üzere Foucaultcu bakışla direniş saptamasına yönelik analizler gerçekleştirilecektir.

İkinci bölüm sonu itibariyle Foucaultcu anlamda iktidar karşısında direnişin dönüşüm açısından neyi, nasıl sağladığına yönelik kısa bir anlatı gerçekleştirilmiş olsa da "sivil toplum" yaklaşımına benzer bir şekilde kendi sistemlerini ortaya koyan ve iktidarı "imparatorluk" olarak günümüz dünyasının küreselleşen yönlerini de ön planda değerlendirerek, kendi kavramlarıyla analiz eden Michael Hardt ve Antonio Negri'nin imparatorluğun şebekelerine karşı direniş mekanizması olarak öngördükleri "çokluk" yaklaşımı analiz edilecektir.

Bu anlatıma karşın, tezin konumlanışı netleştirilecek ve Hardt-Negri'den ayrılan yönler ve ortaklaşan alanlar belirtilecektir. Devam eden kısımda, sivil toplumun günümüz demokrasi anlayışı ve pozitif hukuku içerisinde etki mekanizması anlatılarak sosyal, siyasal ve yargı alanlarında aktif bir özne olmasının hukuka getireceği pozitif etkiler üzerinde durulacaktır.

A. Hardt ve Negri'nin Foucaultcu Değerlendirmeleriyle Çokluk ve İmparatorluk

Hardt ve Negri çalışmaları boyunca ele aldıkları kavramların soy kütüğü üzerinde durarak Foucaultcu ve Nietzscheci bir tavırla teorilerini oluşturmaya çalışmaktadırlar. Bu açıdan onlar için imparatorluk, "emperyalizm"den tamamen farklı ve modern ulus-devlet anlayışı tarafından tanımlanmış biçimde yeni bir egemenlik anlayışına dayanmaktadır. Hükmetme namına ortaya çıkan ulusal ve ulusüstü nitelikleri haiz organların bileşimiyle oluşan "küresel egemenlik" biçimi Hardt ve Negri için imparatorluğu ifade etmektedir.[337] İmparatorluğun herhangi bir sınırı ve ucu bucağı da yoktur.[338]

İmparatorluğun sürekliliği için Hardt ve Negri, karşı-imparatorluk (karşı-iktidar) tanımlamasına başvurmaktadırlar, bu da onların "çokluk" olarak işaret ettikleri topluluğu ifade etmektedir. İmparatorluk analizinde, sadece negatif anlamda onun ne olmadığına bakmak yerine yeni paradigmanın ne olduğunu pozitif kavrayışla da anlatmaya çalışan düşünürler iktidar yapısının (Foucaultcu görüşlerle) boşluk alanlarından korktuğunu ve nefret ettiğini ifade ederler. Bu pozitif paradigma hem sistem hem de hiyerarşi içerisinde normların merkezi inşası ve dünya genelinde yayılıma açık meşruiyet kanallarını[339] kapsamaktadır. Hardt ve Negri de bu tespite

[337] Michael Hardt—Antonio Negri, *İmparatorluk,* Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2015, s. 16.

[338] Hardt—Negri, *İmparatorluk,* s. 18.

[339] Bazılarının "hükümetsiz yönetişim" (governance without government) şeklinde ifade ettikleri bu sistematiği Niklas Luhmann'ın "sistemler teorisi" ve John Rawls'ın "adalet teorisi"nin melezi olarak kavradıklarını ifade etmektedirler. Bkz. Hardt—Negri, *İmparatorluk,* s. 35.

dayanarak, küreselleşme ekseninde analizlerini gerçekleştirirler.[340] İmparatorluk, kendi iradesince var olmamıştır, belirli bir "isteme" iradesine bağlı olarak çatışmaların çözülmesinde kullanılması için var edilmiştir. Yani mevcut çatışmaların çözümü için imparatorluğun varlığı, uluslararası konsensüs ağı içerisinde konumlanışı ve müdahalesiyle meşru olacaktır. Böyle bir değerlendirmede, imparatorluğun varlığı ve genişliği de doğal olarak ortaya çıkan çatışmalar ekseninde genişleyecektir. Yani bu uzlaşı ağının kapasitesini arttırmak yine imparatorluğun kendi iktidarını genişletmesi ile eş anlama bürünecektir.[341]

İmparatorluk, işaret edilen uzlaşı alanlarının oluşumu için küreselleşmeyi sıklıkla kullanmaktadır. Çokluk, kendi direniş mekaniği gereği imparatorluğun inşasında rol oynamıştır. Ancak "kendinde" iyi olduğu analizi getirilen imparatorluk "kendi için" iyi değildir. Nihai olarak Hardt ve Negri, imparatorluğun kolonyalizm ve emperyalizm odaklı egemen ulus-devlet anlayışını yıktığını ifade ederken, bunun yerine imparatorluğun kendi ağlarını ve iktidarını güçlü bir şekilde inşa ettiğini belirtmektedirler. Buna ek olarak da yerelliğin üretimi üzerinde duran düşünürler, yerelliğin üretiminin de toplumsal olarak üretilmiş ve yerel direniş açısından gerçek düşmanı maskeleyen (onu gizleyen) şekilde tasnif ettirilmiştir. Bunu aşmak için de getirilen çözüm çokluğun yerellik üzerindeki kimlik ve farklılıkları kapsayıcılığıdır.[342] Bu kapsayıcılık da biyo-politikanın beden tanımının dışında kalan farklılıklara sahip insanların da çokluğun esaslı üyeleri olmalarında gizlidir. Çokluk kavramsal olarak "halk" kavramından farklıdır. Çokluk, farklı ve çeşitli tekillikler alanı olarak değerlendirilmektedir. Halk ise kendi içinde özdeşlik ve homojenlik sağlayan özellikler

[340] Hardt—Negri, *İmparatorluk*, s. 35.

[341] Hardt—Negri, *İmparatorluk*, s. 37.

[342] Hardt—Negri, *İmparatorluk*, ss. 65-67.

barındırırken farklı olanı dışarıda tutmayı amaçlamaktadır. Çokluk sonsuz kurucu birliktelikten meydana gelirken "halk" kavram itibariyle egemenliğin meşruiyeti için var edilmiş bir sentetik üründür. Halk kavram itibariyle farklı olanı gizleyen ve var oluşu gereği onu oyunun dışına atan özellik göstermektedir. Pratik anlamıyla ırksal tabiiyete ve toplumsal "ortaklaşa" alanının oluşması bir nevi "ariliği" ifade etmekte işe yaramaktadır.[343]

Bu analizleri takip eden Hardt ve Negri, Amerika Birleşik Devletleri ve küresel ölçekte etkili olan mücadeleler/direnişler üzerinden örneklerini anlatmaya ve kavramsallaştırdıkları alanların işlevselliğini ortaya koymaya çalışmaktadırlar. Bunu gerçekleştirirken bizim çalışmamızın konusu da olan sivil toplum üzerindeki düşüncelerini ise şu şekilde ifade etmektedirler.

> *"Küresel sivil toplum içindeki en yeni ve belki de en önemli kuvvetler hükümet-dışı örgütler [non-govermental organizations-NGO] adıyla bilinir. STK terimine kesin bir tanım getirilmemiştir; ama biz, devlet yapılarından ayrı (ve çoğu kez bu yapılara karşı olan), Halk'ı temsil etme niyetinde olan ve Halk'ın çıkarlarına göre hareket eden her tür örgüte STK diyeceğiz. Çoğu kimse aslında STK'yi "halkın örgütleri" ile eşanlamlı görür, çünkü Halk'ın çıkarı devlet çıkarından farklı olmasıyla tanımlanır. Bu örgütler yerel, ulusal ve ulus-üstü düzeylerde faaliyet yürütür. Dolayısıyla STK terimi muazzam sayıda ve heterojen nitelikteki örgütler dizisini bir kavram altında toplar: 1990'ların başında dünyada on sekiz binden fazla STK'nin olduğu kayıtlara geçmişti. Bu örgütlerin bazıları (Hindistan'daki Ahmedabad Kendi Kurduğu İşte Çalışan Kadınlar Birliği gibi) sendikaların geleneksel işlevlerine benzer işlevleri yerine getirir; bazıları (Katolik Destek Hizmetleri gibi) dinsel tarikatların misyonerlik görevlerini*

[343] Hardt—Negri, *İmparatorluk*, s. 119.

yürütür ve bazıları da (Yerli Halklar Dünya Konseyi gibi) ulus-devletler tarafından temsil edilmeyen halkları temsil etme peşindedir. Bu geniş ve heterojen örgütlerin işleyişini tek bir tanım altında açıklamaya çalışmak nafile olacaktır."[344]

Bu analizi gerçekleştiren Hardt ve Negri, imparatorluk kavramının karşısında konuşlandırdıkları ve demokratik bir sistem olarak ortaya attıkları "çokluk" kavramını ve yönetim biçimini STK'ların aktif bir özne olarak mevcut sistem içerisindeyken de gerçekleştirebilecekleri ihtimalini değerlendirmemektedirler. Özellikle ilgili alıntının devamında, temsil edilme açısından kendisine yetemeyen grupları ve insan hakları adına çağdaş küresel sistem içerisinde öncü konumda bulunan STK'ları oyuna dâhil ederler. Bu çalışmanın da niteliği itibariyle kimi küresel sermaye çıkarına dayalı ve mevcut iktidarların meşruluğunu hayata geçirmeye çalışan örgütlenmelerin (STK) sistemin içerisinde yer alamayacağını belirten düşünürler, Uluslararası Af örgütü, Amercas Watch Witness of Peace ve Shanti Sena gibi barış dayanışmacılarını ve aynı zamanda Oxfam ve Sınır Tanımayan Doktorları da çeşitli insanlığa karşı suçlar karşısında direnmeleri ve insanların hayatını savunmaları açısından önemli bulmaktadırlar. Fakat bu imlenen STK faaliyetlerinin evrensel bir ahlâki uzamı olduğunu ve temsil ettikleri halkın yaşam motivasyonu için önemli olduklarını görmektedirler.

"Bu STK'ler bereketli biyo-iktidar toprağında her yana uzanır; onlar çağdaş iktidar ağlarının kılcal damarlarıdır ya da (geneldeki metaforumuza dönecek olursak) küresel iktidar üçgeninin geniş tabanıdır. Burada, en geniş, en evrensel düzlemde, bu STK'lerin eylemleri biyo-iktidar alanında bizatihi hayatın

[344] Hardt—Negri, *İmparatorluk*, ss. 315-316.

ihtiyaçları karşılaması nedeniyle, İmparatorluğun "politika-ötesi" faaliyetleriyle çakışır."[345]

B. İmparatorlukta Manipüle Edilmiş Bir Alan Olarak Sivil Toplum ve Çoklukla Direniş

Hardt ve Negri, biyo-iktidarın kılcal alanına hükmeden ve sistemin kilit bir rolüne sahip durumda olan STK'ları çok iyi analiz etmektedirler. Bu çalışmada da bu analiz üzerinden çokça şey söylenebilir. Ancak özellikle belirtilmeye muhtaç olan şey, mevcut sistem dinamikleri içerisine böylesine sızmış ve şebekeleşmiş olan STK'lar mevcut bireyin yaşam motivasyonunu sağlarken gerek adalet ve hak gerekse ekonomik veya biyo-politik ya da mevcut yaşam koşulları adına sistem karşısındaki duruşlarıyla/direnişle dönüşümü gerçekleştirebilecek potansiyele sahiplerdir. Hardt ve Negri ile bu tezin ayrıldığı nokta tam olarak burasıdır, onlar düşüncelerini bir adım ötede yeni bir "çokluk" sistemi içerisinde soyut bir yapı inşa ederek kurgulama amacı güderken bu bağlantının dönüşüme etkisi çalışmanın temel unsuru olacaktır. Ancak Hardt ve Negri, günümüzde sivil toplumun çokluk ilkesinin yerini neden tutamayacağını sivil toplum alanının sermaye ile egemenlik arasında yeterli bir "dolayımsallık"[346] sağlamadığı gerekçesiyle sivil toplumun tükendiğini belirterek bir yanıt aramaya çalışmaktadırlar. [347] Esasında temelde sivil toplum örgütlerinin maddi ilişkiler nedeniyle iktidarla olan ilişkilerinin eleştirilmesi haklı bir dayanak oluşturabilir. Çünkü bu tezin işaret ettiği alandaki örgütlenmeler, böyle bir maddi ilişki içerisinde

[345] Hardt—Negri, *İmparatorluk*, s. 317.

[346] İlk bölümde anlatılan Hegel'in çizdiği "dolayımsallığa" ilgili yazarlar tarafından nazire yapılarak bu terim tercih edilmektedir.

[347] Hardt—Negri, *İmparatorluk*, s. 330.

olmamalıdır. Buna istinaden Hardt ve Negri'nin STK'lara ilişkin görüşlerinde, STK'ların yalnızca "çokluk" içerisindeki yapılardan biri olacağı kanaati uyanmaktadır. Bu değerlendirmeyle, mevcut "çokluk" oluşumunun direnme aracı olarak nasıl kullanılacağına değinilecektir. Bu analizlerin çoğu daha çok küreselleşen dünya sistematiği içerisindeki sivil hareketlerden meydana gelse de bu tezin ağ yapısındaki örgütlenmelerin ve direnişlere de temas etmesi gerekliliği gözden kaçırılmamalıdır.

Direniş, genel kanının aksine iktidar karşısında onu var eden ve asli olandır. Tali olan ise iktidardır.[348] Biyoiktidar, direniş/mücadele ile karşılaştığında egemen iktidarın kontrolü altında itaatkâr "sosyal özneler" yaratmaya ve varlığını onlar üzerinden kurmaya çalışmaktadır. Elbette ileri bir okumayla, bu uysal bedenlerle mevcut yönetim halinin totaliterleşeceğine yönelik endişeler de haklılık payına sahiptir. [349] Egemenin iktidarı kullanımı Hardt ve Negri için iki yönlüdür. Tebaa ya rızaya dayalı biçimdedir ya da boyun eğdirilmiştir. Bu nedenle de egemenlik, sınırlı olarak varlığını sürdürmekle birlikte çalışmanın ilk bölümünde Foucault düşüncesi ele alınırken belirtildiği üzere bu risk hali direnişi ortaya çıkarabilir. Hardt ve Negri burada bedenini bir silah olarak kullanan intihar bombacısı örneğini vererek ilgili düşünceyi metaforlaştırır.[350]

11 Eylül saldırıları sonrası, terör eylemlerini gerçekleştiren terör örgütlerinin dağınık bir ağ biçiminde örgütlenmesi ve mevcut bir merkezinin olmayışı esasında onların devamlılıklarına ve her ağın bir eşik olarak kullanılmasına neden olmaktadır. Hardt ve Negri bu analizle günümüz imparatorluğunun, kendi içerisindeki stratejilerini de bu ağ tipi yapılanmaya benzeterek savaş alanında düşmanının izlediği taktikle

---

[348] Michael Hardt—Antonio Negri, *Çokluk İmparatorluk Çağında Savaş ve Demokrasi*, Ayrıntı Yayınları, 2004, s. 82.

[349] Hardt—Negri, *Çokluk…*, s. 72.

[350] Hardt—Negri, *Çokluk…*, s. 73.

hareket ettiğini vurgulamaktadır. Ancak bu durum şüphesiz yalnızca savaş için geçerli olmayacaktır. İktidar da tüm yapılanmasını bu ağ tipine çevirecektir.[351] Küreselleşme karşıtı, sosyal tabanı tam olarak kestirilemeyen gruplar tarafından gerçekleştirilen sistem karşıtı hareketler de ağ tipi yapılanmanın örneklerini teşkil etmektedirler. LGBTİ hakları savunucuları, çevreciler, hapishane karşıtları, kadın hakları savunucuları gibi gruplar aynı paydada buluşmalarına karşın bir çatı altına gelmeden farklı ağlarla Foucaultcu anlamda iktidarın karşısında durarak hareket etmektedirler. Bu durum esasında modern anlamda direnme yönteminin de ağ yapısına evrildiğini göstermektedir. [352]

Hardt ve Negri, ağ tipi yapılanma analizinde, temel bir ayrıma giderek hukuk içerisinde ve hukuk dışarısında gerçekleştirilen direnişleri birbirinden ayırmaktadır. Hukuk içi direnişlerde, hukukun baskıcı yönlerini kırmaya çalışan ve tarihselliğinde kazanımlar biçiminde karşımıza çıkmaktadır. Bunlar grev hakkı, sivil itaatsizlik eylemleri, siyasi ve ekonomik otoriteye karşı diğer faaliyetler bu gruba girmektedir. Hukukun hem içi hem de dışında kalan alanda ise partiler, sendikalar mevcut egemen otoritenin karşı-iktidarını meydana getirmektedirler. Son olarak hukukun dışında kalan direniş alanı ise örgütlü direnişler, çeşitli halk orduları ve gerilla hareketleri örnekleri üzerinde durulmaktadır.[353] Ancak bu ayrım da geçmişte kalmıştır, çünkü günümüz ağ tipi yapılanmaları nedeniyle direniş çeşitliliği bu ayrımları sağlamaktadır. Yani ağ tipi yapılanma bir nevi direnişin hukuki olarak konumlandırışının da direkt olarak belirlenememesine sebebiyet vermektedir. Burada Hardt ve Negri, örnek olarak bir protesto eyleminde konuşmacıya yumurta atan öğrenci üzerinde durarak bunun yasallığı

[351] Hardt—Negri, *Çokluk…*, ss. 73-77.

[352] Hardt—Negri, *Çokluk…*, ss. 103-105.

[353] Hardt—Negri, *Çokluk…*, s. 105.

noktasına değinir ve belirsiz olduğunu işaret eder. Esasında bu tip ağ yapılanmalarının ayrımı bakımından hukuki kriterin belirleyici olması pek mümkün görünmemektedir. Bu nedenle Hardt ve Negri eyleme ilişkin çeşitli hukuki belirsizliklerin olması durumunda demokrasi talebinin öncelikli olarak değerlendirilmesi yönünde salık verirler. [354] Çokluk bu direniş metotları değerlendirildiğinde, "mutlak demokrasi" arayışında olan bir konumlanışta demokrasi talebiyle gerçekleştirilen direnişi karşılamaktadır. [355]

Çokluk kavramı, küreselleşen dünya ve buna bağlı olarak değerlendirilen İmparatorluğun karşısında ağ tipinde mücadelelerle demokrasi arayışından başka bir şey değildir. Bu açıdan gerçekleştirilen her yerel mücadele de merkezi olmaksızın birbiriyle iletişim halinde olan diğer odaklara istihbarat sağlamaktadır. Normalde yalnızca kendi grubu ve aidiyeti için bir arada mücadele eden topluluklar örneğinde Hardt ve Negri, 1999 Seattle protestolarında, eşcinsellerin, kadınların, sendikacıların, çevrecilerin ve buna benzer çeşitli grupların bir araya gelerek merkezi bir kuruluşa bağlı olmaksızın ortak hareket etmeleri üzerinde dururlar. Bu açıdan, gerçekten demokrasiyi sağlayacak olan kolektif öznenin de "çokluk" olduğuna kanidirler. [356] Böyle bir değerlendirmede çokluk tanımı "siyasal bir örgütlenme" projesi olarak karşımıza çıkmaktadır. [357]

Bu çalışmanın perspektifiyle "çokluk" kavramının konumlanışı özneliklerin, dinamik ve aktif olmaları bakımından ortaklaşmaktadır. Ancak bu çalışmayı çokluktan ayıran esaslı şey, çokluğun bir sistem ve siyasal örgütlenme olarak alternatif buluşma/toplanma/birleşme alanı olarak değerlendirilmesi ve mevcut kimliklerin yok

[354] Hardt—Negri, *Çokluk…*, s. 105.

[355] Hardt—Negri, *Çokluk…*, s. 106.

[356] Hardt—Negri, *Çokluk…*, ss. 232-236.

[357] Hardt—Negri, *Çokluk…*, s. 243.

sayılmadan özdeşlikler kurulmasının incelenmesidir. İkinci bölümde Gramsci'nin görüşleri ekseninde ele alınan sivil toplum kavramıyla, örgütlerin pozitif hukuk düzeni içerisinde oynayacakları aktif rol, dönüşümü sağlayabilecek yeterliliktedir. Bu nedenle sistem içerisinde kalarak hem hukuki hem de sosyo-ekonomik sorunların ilgili örgütlerin ağ tipi direnişlerle iktidarın konumlanışını değiştirebileceği kanaati kafidir. Çünkü Hardt ve Negri'nin de altını özellikle çizdiği üzere, iktidar tali olandır asıl olan direnişle onun var edilmesidir. Elbette ele aldıkları perspektifle, argümantasyonun küreselleşme ve İmparatorluk üzerinde kurgulanması, direnişin daha "büyük" bir alanı kapsaması doğaldır. Ancak hukuki dönüşümün, ağın yerel iktidarlara karşı direnişiyle, dönüşümsel etkisi yine büyük miting alanlarında değil de Waldron'un düşüncesine paralel olarak mahkeme salonlarında, yasama meclislerinde prosedürelliğin işlediği her alanda içtihati olarak direnme mekanizmaları ve teçhizatlarıyla olasılığı imkân dâhilindedir. Bu nedenle Foucaultcu anlamda özne, halen aktifliğini ve toplumsal olarak varlığını kabul ettirme mücadelesini sürdürmektedir. Aynı zamanda STK'ların yalnızca yerellikle kalmayıp, ulus-üstü bir konumlanmaya erişmesi de mevcut hukuk alanında mümkündür. Evrensel değerlerin korunması açısından çalışan bu tip STK'lar da bu çalışmanın kapsamı içerisinde kalmaktadır. Bu analizleri takip ederek, günümüz sivil toplum örgüt örneklerini değerlendirmek ve etki ettiği somut adımları izlemek, öznenin dönüşümü halinde ne gibi pozitif geri dönüşler alınacağının ipuçlarına erişmemize yardımcı olacaktır.

IV. GELİŞMELER IŞIĞINDA AKTİF HUKUK ÖZNESİ OLARAK SİVİL TOPLUMUN FOUCAULTCU DÜŞÜNCE TEMELİNDE DEĞERLENDİRİLMESİ

A. Sivil Toplumun Dönüştürücü Etkisiyle İlgili Temel Örnekler

Gramsci'nin özellikle analizini gerçekleştirdiği gibi, doğu toplumlarında sivil toplum kavramı batı toplumlarına nazaran görece daha az etkili bir tarihe sahiptir. Gramsci, bunun nedenini devletin ortadan kalkması durumunda veya devletin zafiyetlerinin oluşmasında onun varlığını dolduracak bir sivil toplumun örgütlenmemesine bağlamaktadır. Batı toplumlarında bu tip yapılanmalar faaliyetteyken, doğu toplumlarında devlet/iktidar her alanı doldurmuş (angaje olmuş) ve sivil toplumun örgütleneceği çok fazla alan kalmamıştır. Ancak Türkiye sivil toplum tarihçesine bakıldığında, nispeten az da olsa, Osmanlı'da ve Cumhuriyet'in kuruluşu döneminde belirli özelliklere sahip sivil toplum örgütlenmeleri bulunmaktadır. Bunlar daha çok meslek örgütlenmeleri ve hayır kurumları şeklinde faaliyet gösterseler de toplumda ve bürokrasi içerisinde zaman zaman yetke sahibi olmuşlardır. Anayasal gelişimler göz önüne alındığında da örgütlenme hakları 1961 ve 1982 Anayasalarında tanımlanmakta fakat dönemsel siyasal ve ekonomik gelişmeler nedeniyle farklı özellikler göstermektedir. Ancak bu çalışmanın kapsamı ve dokunduğu alan gereği bu tarihçe üzerinde durulmayacaktır. Genel olarak sivil topluma yaklaşım, 1990'lı yıllar ve sonrasında sivil toplumun, örgütlenme ve iktidarla ilişkileri üzerinden durularak hukuki özneliklerin yasama ve yargı mercilerini hangi açılardan etkilediği ortaya konulmaya çalışılacaktır. Bu örneklerin temelde çalışmaya kazandıracağı şey, aktif bir sivil toplum

öznesinin Foucaultcu anlamda iktidarla mücadeleye girdiği ihtimalde ortaya çıkabilecek olan hukuki etkiler üzerinde durulacaktır.

Türk Hukuk sisteminde örgütlenme özgürlüğü Anayasanın 33. maddesinde hüküm altına alınmıştır. Yukarıda da sıklıkla vurgulandığı üzere, sivil toplum, örgütlenme alanına dâhil olduğunda, hukuksal dinamiklerle donatılmaktadır. Bu özgürlüğün sınırlandırılmasına ilişkin olarak değerlendirilebilecek anayasanın 13. maddesinde çeşitli kriterler belirlenmiştir. Bu madde uyarınca, temel hak ve hürriyetlerin kısıtlanması ancak kanunla ve çeşitli kriterlerin yerine gelmesi durumunda söz konusu olabilmektedir.[358] Doktrinde sınırlamanın sınırları olarak karşılaşılan bu maddede, kanunilik, meşru amaç gütme ve ölçülülük gibi unsurların sağlanması gerekmektedir. Bu kısıtlamalar, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin (AİHM) de kriterlerine uyum göstermektedir. Anayasa Mahkemesi de konuya ilişkin verdiği gerekçeli kararlarda bu duruma riayet etmektedir.[359] Yine Anayasanın 14. maddesinde, temel hak ve hürriyetlerin kötüye kullanılmasına ilişkin maddede de örgütlenme özgürlüğünün kısıtlanmasına ilişkin bazı hususlar meydana gelebilecektir.[360] Bu

[358] Anayasa Madde 13: "Temel hak ve hürriyetler, özlerine dokunulmaksızın yalnızca Anayasanın ilgili maddelerinde belirtilen sebeplere bağlı olarak ve ancak kanunla sınırlanabilir. Bu sınırlamalar, Anayasanın sözüne ve ruhuna, demokratik toplum düzeninin ve lâik Cumhuriyetin gereklerine ve ölçülülük ilkesine aykırı olamaz."

[359] "Bir sınırlamanın nerede başlayıp nerede bittiği belirtilmezse, amacı aşan demokratik toplum düzeninin gerekleriyle bağdaşmayan, içeriğinin takdiri yönetime bırakılmış sakıncalı sınırlama getirilmiş olur. İçeriğinin belirlenmesi yönetimin görüşüne bırakılan sınırlamanın yasa ile konulduğundan söz edilemez." Anayasa Mahkemesi, E. 1987/16, K. 1988/8, K.T. 19.04.1988.

[360] Anayasa md. 14/I-II: "Anayasada yer alan hak ve hürriyetlerden hiçbiri, Devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünü bozmayı ve insan haklarına dayanan demokratik ve laik Cumhuriyeti ortadan kaldırmayı amaçlayan faaliyetler biçiminde kullanılamaz. Anayasa hükümlerinden hiçbiri, Devlete veya kişilere, Anayasayla tanınan temel hak ve hürriyetlerin yok edilmesini veya Anayasada belirtilenden daha

maddede özellikle mevcut fiiller gereği örgütlenme hakkının kısıtlanmasından ziyade, mevcut amaçlar etrafında toplanan insanların eylemlerinin de kısıtlanması açısından "potansiyel" bir kısıtlama argümanını geniş bir takdir yetkisine sunması nedeniyle keyfiliğe sebebiyet verebilecektir.[361]Aynı zamanda Anayasanın 90. maddesinde yer alan usulüne göre yürürlüğe konulmuş uluslararası antlaşmalar kanun hükmünde yer almaktadır. İç hukuk alanında uygulanan hükümlerle, TBMM tarafından onaylanan bu antlaşmaların çatışması durumunda uluslararası antlaşmaların hükümleri geçerli olacaktır. Anayasa 90. Maddenin pozitif etkisi olarak, yine örgütlenme özgürlükleri ve STÖ alanında taraf olunan antlaşmalar gereği pozitif etkileri görülebilmektedir.

Anayasal kısıtlamalar haricinde Türk Medeni Kanunu kapsamında da derneklere ilişkin maddeler yer almaktadır. Özellikle derneklerin sona erdirilmesi ve kurulmasına yönelik maddelerdeki "genel ahlâk" anlayışına dayanan maddeler dikkat çekmektedir. Genel ahlâka uygun olmayan derneklerin kurulamayacağı veya derneğin ahlâka aykırı bir hale gelmesi nedeniyle kaldırılabileceğine ilişkin hükümler yer almaktadır Aynı zamanda bu hususta *"5253 sayılı Dernekler Kanunu'nda"* belirli bir tanımlama da mevcut değildir. Kanunun açık bıraktığı bu alanda, "genel ahlâk" ve "ahlâk" gibi tam olarak somut bir anlayışı içermeyen ve "potansiyel" tehlike addedilebilecek örgütlenmelerin bu kapsamda değerlendirilebileceği ve örgütlenme özgürlüğünü sekteye uğratabileceği de unutulmamalıdır. Bu açıdan STÖ'ler özelinde, örgütlenme hakkının önüne geçilmemesi açısından Anayasanın ilgili 13. maddesinde de "belirlilik" ilkesinin üzerinde sıklıkla durulduğu gibi tam olarak bu kavramların ne ifade

---

geniş şekilde sınırlandırılmasını amaçlayan bir faaliyette bulunmayı mümkün kılacak şekilde yorumlanamaz."

[361] Serap Yazıcı, *Yeni Bir Anayasa Hazırlığı ve Türkiye Seçkincilikten Toplum Sözleşmesine*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2009, s. 104.

ettiği ortaya konulmalıdır. Böylece STÖ'lerin mevcut hukuk dinamiği içerisindeki yerleri ve konumlanışları da anayasal güvenceden daha rahat bir şekilde faydalanabilecektir. Bahsi geçen Dernekler Kanunu, birçok STÖ'nün onaylamadığı hiyerarşik bir baskılama ve önleyici özellikler de içermektedir. Kuruluşu gereği temelde, yardımlaşmaya dayalı hizmet sunan birçok dernek faaliyeti bu koşulları sağlayamaması nedeniyle yasal mevzuat tarafından tanınmamaktadır. Devletin mevcut, sosyal hizmet alanının yeterli olmadığı yerde devreye girmeye çalışan bu örgütlenmelerin önünde bir engel olarak prosedür içeren çeşitli kriterler yer almaktadır. Böylece de ortaya devlet-STÖ arasındaki bir ikilik ve gerilim doğması sorunu çıkmaktadır. STÖ'lerin temelde dikey bir emir-komuta hiyerarşisindense, "yatay" hiyerarşiyi tercih ettiği gözden kaçırılmamalıdır.[362]

Bu eksende, Türkiye'de kadın hareketinde, anayasal süreçler ve insan hakları alanında faaliyet gösteren STÖ'ler ele alınarak somut örneklerin Foucaultcu anlamda iktidar dinamiklerini nasıl dönüştürdükleri örneklemler üzerinden açıklanmaya çalışılacaktır. Bu izleği takip ederek, Avrupa Komisyonu raporlarında Türkiye değerlendirilmesi gerçekleştirilerek, son analiz olarak Foucaultcu bakışta bir değerlendirme olacaktır.

1. Türkiye'de Kadın Hareketinde Sivil Toplum

19. yy. ortalarında giderek artarak 20. yy. arifesinde büyük mücadeleler neticesinde dünya genelinde kadınlar büyük kazanımlar elde etmişlerdir. Bu kazanımlar ekonomik, sosyal, hukuki, siyasi alanda çeşitlilik göstermektedir. Kadın hareketi dünya

[362] Heidi Wedel, "Türkiye Cumhuriyeti'nde Sivil Toplum Nüveleri- Demokrasinin Taşıyıcısı mı, Yeni Bir Seçkinler Örgütlenmesi mi?" *Ortadoğu' da Sivil Toplumun Sorunları*, İletişim Yayınları, Ankara, 2007, ss. 154-157.

genelinde belirli dalga hareketleri şeklinde gelişimini sürdürmüştür. Modernliğin ortaya çıkışının temeli olarak alınabilecek endüstriyel üretim, kadın-erkek arasındaki eşitsizliğin giderek artmasına neden olmuştur. Günümüz dünyasındaki yansımaları da bu eşitsizliğin daha da ayrıştırıcı olmasından kaynaklanmaktadır. Bu yeni biçim, modern alanlarda kamusal yaşantının üretildiği ve politik figürler olarak sosyal ve hukuki yaşantının şekillendiği bölgeler erkeklerin bünyesinde yürütülürken, kadının rolü olarak aile içerisinde çocuk bakımı, yetiştirilmesi, ev içi idaresi gibi sorumluluklar cinsiyet rolleri şeklinde tanımlanmaktadır. Böyle bir tanımlama ve gündelik yaşantı içerisindeki gerçeklik cinsiyet farklılıklarından kaynaklanan hakların, ödevlerin ve özgürlük alanlarının da erkek egemen bir toplumsal düzen ortamı sağlamasına neden olmaktadır.[363] Cinsiyet rollerine göre iş bölümünün yapılması kadınların özel alana kapatılmalarına neden olmaktadır. Bunun fail nedeni toplumu şekillendiren mekanizmanın erkek egemen bir görünüşün üretiminde yer almasından kaynaklanmaktadır.[364] Günümüz dünyasında uzun mücadeleler neticesinde kazanılmış haklara karşın eşitliğin sağlandığını söylemek yanlış olacaktır. Belirli cinsiyet kalıplarına karşın yaşamlarını idame ettiren kadınlar, iş yerlerinde, sokaklarda ve kamusal alanlarda yine ayrımcılık, şiddet, dışlanma gibi etkilerle karşı karşıya kalmaktadırlar. Bu nedenle kadın mücadelesi eşitlik talep eden argümanlarıyla mücadelesini sürdürmektedir.[365]

---

[363] Serpil Sancar, "Türkiye'de Kadınların Siyasal Kararlara Eşit Katılımı", Toplum ve Demokrasi Dergisi C.2 S.4, 2008, s. 173.

[364] Aksu Bora, "Kamusal Alan Sahiden Kamusal mı?", (Editör: Meral Özbek), *Kamusal Alan*, Hil Yayınları, İstanbul, 2004, ss. 532-533.

[365] Serpil Sancar, "Türkiye'de Kadın Hareketinin Politiği: Tarihsel Bağlam, Politik Gündem ve Özgünlükler", *21. Yüzyıla girerken Türkiye'de Feminist Çalışmalar*, Koç Üniversitesi Yayınları, 2011 İstanbul, ss. 64-65.

Kadın-erkek eşitsizliği karşısında Türkiye'de kadın hareketinin ilerleyişinin Osmanlı döneminden başladığını söylemek yanlış olmayacaktır. Serpil Sancar Türkiye'deki hareketin başlangıcını 1860 tarihinde başlatarak belirli kategoriler içerisinde değerlendirmektedir. Bu kategoriler: 1) Geç modernleşme feminizmi (1860-1930), 2) Kadın haklarının orta sınıflarla tanıştırılması (1930-1965), 3) Sınıf tabanlı siyaset ve sosyal refah (1968-1985), 4) Bağımsız radikal feminist anlayış (1986-95), 5) Küresel kadın hareketi ve Pekin Dünya Kadın kongresinin etkisi (95-2000), 6) Siyasi alan angajmanı ve kadın örgütleri arası ittifaklar (2000-05), 7) Proje feminizmi dönemi (2005-…).[366] Genel olarak dünya genelinde kadın hareketinin gelişim süreci ve Türkiye arasında benzerlikler bulunabileceği gibi farklılıklar da esasında oldukça fazladır. Literatüre bakıldığında, Türkiye'deki kadın hareketi eksenli okumaların çoğu 1980 ve sonrasına odaklanarak öncesini es geçmektedir.

Bu çalışmanın kapsamında, tarihsel anlatı bir kenarda tutularak kadın sivil toplum örgütlerinin işlevsel yanları ve hak mücadeleleri ekseninde iktidarı dönüştürebildiği alanlara odaklanılacaktır. Bu nedenle spesifik hak hareketlerinin iktidarı şekillendirdiği ve politika üretimine nasıl katkı sağladığı öncelenerek bir anlatı gerçekleştirilecektir. Cumhuriyet'in kurulmasını takip eden süreçte kadına yaklaşım, daha çok ideolojik anlamda "ulusun anneleri" çizgisinde politik bir öznelik tasviri barındırmaktadır. Keza aynı şekilde 1970'li yıllara kadar kadın haklarının verili bir söylem içerdiği ve bu süreç için kadın hareketinin "devlet feminizmi" olarak addedilen zamana tekabül ettiği belirtilmektedir.[367] 70'li yılları takip eden süreçte 1968 öğrenci hareketlerinin küresel etkisiyle birlikte çeşitli "sol" mücadelenin içerisinde kadın

[366] Sancar, "Türkiye'de Kadın Hareketinin Politiği...", s. 76.

[367] Ayşe Durakbaşa, "Türk Modernleşmesinin Kamusal Alanı ve Kadın Yurttaş", *21. Yüzyıla Girerken Türkiye'de Feminist Çalışmalar*, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2011, ss. 463-465.

hareketinin ilerlemesi görülmektedir. Ancak bu ilerleyiş tek başına kadın hareketi argümanlarının ilgili kitle eylemlerine tam olarak yansımasını sağlayamamıştır.

1980'li yıllarda kadın hareketinin gelişim seyri, dünya geneline kıyaslandığında geride kalmıştır. Bu geride kalış hali 90'lı yıllara kadar varlığını sürdürmüştür. Temelde 1970 ve sonrasında gelişmenin az olduğu coğrafyaların ortak özelliği, askeri otoriter rejimlerin hak mücadelelerindeki baskınlığı nedeniyle hareketlerin gelişememesi olarak görülmektedir.[368] 12 Eylül 1980 askeri darbesi karşısında ilk demokratik eylem ve muhalefet alanının kadın hareketi örgütleri içerisinde filizlendiği belirtilmektedir. Bu açıdan toplumsal demokrasi alanında etkili bir işleve sahip olduğu ve bu alana öncülük etmesi açısından Türkiye'deki kadın hareketinin gelişimi de takdire şayandır.[369] 1980 ve sonraki süreçte, kadına karşı şiddetin önlenmesi açısından kamuoyu oluşturmaya çalışan kadın hareketleri, 90'lı yıllara gelindiğinde sivil toplum alanında örgütlenmeye ve iktidar mekanizmasını dönüştürmeye çalışmışlardır. Bu dönüştürme saiki, temelde iktidarın varlığını sürdürdüğü kılcallıklara sızarak karşı durma ve söylem üretme açısından STÖ'lerin tipik davranış metotlarını göstermektedir. Ev içerisine sıkışmış ve kamusal yaşantıda görünür olmayan kadının, daha görünür kılınması için kitlesel eylemler ve kampanyalar düzenlenmiştir. Türkiye'nin Birleşmiş Milletler kadına karşı ayrımcılığın önlenmesi bildirgesine taraf olması neticesinde kadın hareketi daha da gelişmiştir. Bildirgeye imza atılmasını takip eden süreçte, 1986 yılında dört bine yakın kadın tarafından imzalanan dilekçelerle meclise başvuru gerçekleştirilmiştir. Bu dilekçelerin temel niyeti mevcut hukuk normlarının Türkiye'nin taraf olduğu BM bildirgesiyle uyumlu ve paralel seyretmesi için baskı mekanizması oluşturmaktır. Bu da iktidar direnişinin farklı bir boyutu olarak ortaya çıkmaktadır. Bu imza hareketi kadın

[368] Sancar, "Türkiye'de Kadın Hareketinin Politiği...", s. 77.

[369] Durakbaşa, "Türk Modernleşmesinin Kamusal Alanı ve Kadın Yurttaş", s. 469.

hareketinin en kapsamlı eylemlerinden birisidir ve meşruiyet kanallarının oluşmasına da yardımcı olmuştur.[370]

Yine aynı şekilde 1986 yılında düzenlenen kampanya vesilesiyle, Türkiye'nin taraf olduğu Kadına Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi (CEDAW) sözleşmesinin yürürlüğe konumlaması sağlanmıştır. Bunu takip eden süreçte kadın hareketine bağlı örgütlenmelerin dayanışmaları neticesinde, iktidarın dönüşümünü ve olumlu geri dönüşler alınmasını fırsat görerek kadına karşı şiddetin önlenmesi ve ev içi şiddetin kınanması açısından "Dayağa Karşı Dayanışma" yürüyüşü gerçekleştirilmiştir. 1989 yılında I. Feminist Hafta sonu ve I. Kadın kurultayı gerçekleştirilmiş "Bedenimiz Bizimdir-Cinsel Tacize Hayır" şeklinde kampanyalar düzenlenmiştir. "Mor iğne" olarak adı lanse edilen kadın örgütlerinin kampanyaları da bununla aynı minvalde içeriğe sahiptir. Bu süreçte, şiddete uğrayan kadınların barınmalarının sağlanmasına yönelik çalışmalar gerçekleştirilmiş ve kadın tarihiyle ilgili kaynakların toplanması için de "Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi" oluşturulmuştur. Üniversitelerde kadın çalışmaları yapılması kapsamında İstanbul ve Ankara Üniversitelerinde öncü olarak "Kadın Sorunları Araştırma ve Uygulama Merkezleri" açılmaya başlanmıştır.[371] 1990'lı yıllara yaklaşıldığında, kadın hareketi örgütlenmeleri de kendi içerisinde çeşitlilikler oluşturmaya başlamaktadır. İslami muhafazakâr kanadı temsilen baş örtüsü, türban gibi yasakların karşısında hareket eden kadın örgütleri olduğu gibi 90'lı yıllarda Kürt Kadın hareketi olarak isimlendirilebilecek sivil toplum örgütlenmeleri de "Roza", "Jujin" gibi

[370] Gülnur Acar Savran, "80'li Yılların Kampanyaları ve Özel Alanın Politikası", *Özgürlüğü Ararken-Kadın Hareketinde Mücadele Deneyimleri,* Amargi Kadın Bilimsel ve Kültürel Araştırmalar Yayıncılık, İstanbul, 2005, s. 82.

[371] Şirin Tekeli, "1980'ler Türkiyesi'nde Kadınlar", *1980'ler Türkiyesi'nde Kadın Bakış Açısından Kadınlar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, ss. 30-33.

dergiler etrafında toplanmaya başlamışlardır. [372] 90'lı yılların sonuna yaklaşılan dönemde, kadın örgütlerinin dayanışması, iş birliği ve iletişim ağlarının genişletilmesi açısından ortaklaşa bir alan yaratmak maksadıyla "Uçan Süpürge" kurulmuş ve 1998 tarihinden beri de "Uçan Süpürge Uluslararası Kadın Filmleri Festivali" organizasyonu düzenlemeye başlamıştır.[373]

Bu tip kampanya, duyuru ve bilinçlendirme programları haricinde de faaliyetlerini sürdüren kadın STÖ'leri, aynı zamanda politik ve ekonomik alanlarda da iktidarla çeşitli temas alanları yaratarak gerek kadını ilgilendiren gerekse de çeşitli hak mücadelelerine destek veren etkiler gerçekleştirmişlerdir. Politik alanda faaliyet gösteren "Türk Kadınlar Birliği", "Cumhuriyet Kadınları Derneği", "Kadın Girişimciler Derneği" vb. örgütler siyasal uzlaşı ve tabandan etkileme alanı yaratma açısından Foucaultcu anlamda etkili olmuşlardır.[374] STÖ'lerin hukuki etki mekanizması sadece politik uzlaşı alanları ve BM gibi taraf olunan sözleşmelerin uygulama alanına geçirilmesi noktasında kalmamıştır. TCK m. 438'de yer alan "fuhuş yapanlara karşı tecavüzde ceza indirimi" STÖ'lerin baskısıyla kaldırılmıştır. Yine aynı şekilde eski Medeni Kanun (MK) m. 159'da yer alan "kadınlar ev dışında çalışmasının kocanın iznine tabi olması" AYM tarafından iptal edilmiştir. Keza zinanın hem erkek hem de kadın için suç olması TCK'dan çıkarılmıştır. 1997'de ise kadınların kocalarının soyadlarıyla birlikte kendi soyadlarını da kullanabilecekleri hüküm altına alınmıştır. Bu tür değişikliklerin temel dinamiğinde kadın hareketindeki STÖ'lerin aktif yerel siyaseti etkileme alanı olduğu gibi uluslararası sözleşmelerin Türkiye standartlarına uygun hale

[372] Aksu Bora—Asena Günal, *90'larda Türkiye'de Feminizm*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 7-8.

[373] Detaylı bilgi için bkz. https://ucansupurge.org.tr/hakkimizda/biz-kimiz/ (E.T. 15.04.2020.)

[374] Özbek, "Demokrasinin Yeni Aktörleri: Ekolojik, Feminist ve LGBT Hareketleri Bağlamında Sivil Toplum Örgütleri", s. 178.

getirilmesi de etkili olmuştur. Bu tip değişiklikler 90'lı yılların temelde, iktidarın öznenin konumlanışına göre gerçekleştirdiği ve tutum aldığı farklılıklardır.[375]

Bunlar haricinde CEDAW ekseninde, kadına karşı şiddetin önlenmesine yönelik, 17 Ocak 1998'de yürürlüğe giren "4320 sayılı Ailenin Korunmasına Dair Kanun" kadın hareketinin çıkmasında önemli rol oynadığı bir başka normdur. Yine aynı şekilde 2000'li yılların başlarında yeniden düzenlenen TCK ve MK içinde yer alan kadın-erkek eşitsizliğini ön planda tutan maddelerin kaldırılması da kadın örgütlerinin etkisiyle olmuştur. MK'da yeni yasal mal rejimi olarak benimsenen "edinilmiş mallara katılma rejimi" de kadının mevcut evlilik birliği içerisindeki haklarının korunmasına yönelik olarak düzenlenmiştir.[376]

Bu tip etki alanları ve kamuoyu oluşturmanın kadın lehine sonuçlar doğurmasını fırsat bilerek hareket eden kadın STÖ'ler, Türk Ceza Kanunu değişikliklerinde de

[375] Ayşe Gül Altınay—Yeşim Arat, *Türkiye'de Kadına Yönelik Şiddet*, Punto Yayınları, İstanbul, 2008, ss. 26-27.

[376] "Türk Hukukçu Kadınlar Derneği taslak metin hazırlamıştı ve İstanbul Üniversitesi Kadın Araştırmaları Merkezi, 1993 yılınnda, Mor Çatı, Kadın Kütüphanesi gibi kurumlarca da desteklenen bir imza kampanyası başlatmıştı. 120 bin imzanın toplandığı kampanyada Medeni Kanun'un değişmesi için yazılan dilekçe 28 Meclis Başkanına verildi. 1994 yılında hükümet yeni bir kanun taslağı hazırlamak üzere bir komisyon kurdu. Kadın örgütleri konuyu hep gündemde tuttular. KSGM'nin çabaları, CEDAW komitesinin eleştirileri ve Pekin Konferansı sonrası Avrupa Birliği'ne girme çabaları bağlamında hazırlanan program ile birlikte Medeni Kanun'un yenilenmesi söz konusu oldu. Bu arada, 2000 yılında feministlerin Kadın Sığınakları Kurultayı sonrası oluşturdukları elektronik haberleşme ağı, örgütlü protestolarını yoğunlaştırmalarına yardımcı oldu. TBMM'nin Adalet Komisyonu, 2001 Mart'ında kadın örgütlerince öngörülen mal paylaşımı konusundaki teklifleri reddedince, Türkiye'nin değişik bölgelerinden ve sınıflarından değişik önceliklere sahip 100'den fazla kadın örgütü ulusal bir platform oluşturarak Medeni Kanun kampanyasına yeni bir güç verdiler. Bu platform basın açıklamalarından TBMM Adalet Komisyonu üyelerini ziyaret etmeye kadar yoğun lobi faaliyetlerinde bulundu ve kanunun istenilen şekilde çıkması için çalıştı." Altınay—Arat, *Türkiye'de Kadına Yönelik Şiddet*, ss. 28-29.

önemli bir yer edinmek için yoğun bir çaba sarf etmişlerdir. Bu kapsamda kurulmuş olan TCK Kadın Çalışma Grubu, töre cinayetlerin nitelikli insan öldürme olarak sayılması, ev içi şiddet, tecavüz gibi çeşitli suçlarda ceza indirimlerinin uygulanmasının önüne geçecek hamlelerde bulunmuşlardır. Mevcut haliyle taslak çalışmalarının birçoğu meclis komisyonlarında görüşülerek ve kamuoyunun tartışması için gündem oluşturularak kadınların lehine düzenlemeler yapılması sağlanmıştır.[377]

Günümüz Türkiye'sine bakıldığında kadın STÖ'ler içerik noktasında birbirinden bağımsız çeşitli konular öncülünde hareketlerini ve mücadelelerini devam ettirmektedirler. Muhafazakârlar, seks işçiliği, LGBTİ hareketi, Kürt Kadın hareketi, vb. grupları kapsayacak şekilde hukuki, medya ve kadın hareketi odaklı teorik tartışmalar ve çelişmeler içerisindedirler. Ancak bu, negatif anlamda yorumlanamayacak kadar dayanışma kültürü oturmuş kadın hareketleri için olumlu bir kertededir. Kadın hareketi son 10-15 yıldır "proje feminizmi" olarak anılan ve fon arayışında olan projeler üreterek eşitsizliğin ve gündelik hayatın ihtiyaçlarının hissedildiği alanlarda etkili olmaya çalışmaktadır. Keza proje hareketleriyle örtüşen bu söylem kadın hareketinin giderek STÖ'ler ekseninde örgütlenmesine de aracı olmaktadır. Ağ tipi yapılanmaların görüldüğü ve liberal-neoliberal devlet politikalarının devrede olmadığı alanlara sızarak, o alanın dönüşümü bu örgütlenmeler aracılığıyla gerçekleştirilmektedir. Örneğin, kız çocuklarını okullaştırma projeleri, çocuk bakımı destekleri, kadınların iş alanında istihdamı ve girişimcilik için pozitif ayrıcalıklardan yararlanmaları ve kredi kullanmaları yoluyla, şiddete maruz kalmış kadınlara sığınma evleri vb. faaliyetler ekseninde gerek sosyal yaşantı açısından destek gerekse de dönüştürücü bir dayanışma kültürünün oluşması sağlanmaktadır. İşlevselliği ve siyasal alanı etkilemesi, kadının ihtiyaçlarının giderilerek toplumsal varlığının ortaya çıkarılması açısından bu tip

[377] Altınay—Arat, *Türkiye'de Kadına Yönelik Şiddet*, s.29.

mücadeleler yalnız iktidara karşı değil, hareketin kendisini yeni baştan daha güçlü argümanlarla üretmesine de neden olmaktadır. Bu elde edilen dayanışma ağları ve kazanımlar, kadının toplumsal kimliğini yeniden yaratması ve ona 'atanan' kimliğe direnişi de demektir.[378]

Böyle bir analizde, Hardt ve Negri'nin bahsettiği devletin boş bıraktığı alanları STÖ'lerle doldurarak yine kendisinin yönettiğine yönelik argümana yaklaşan bir görüntü ortaya çıkmaktadır. Bir noktada, proje feminizmi olarak anılan ve günümüzü etkileyen bu bakış tespit açısından doğru gibi görülse de bu doğruluğu sağlayacak olan şey kadın örgütlerinin hangi saiklerle hareket ettikleri olacaktır. Sayıları giderek artan projeler ve uluslararası fon arayışları kapsamında, birçok insanın iyi eğitimli ve temel insan değerlerine sahip olarak yetişmeleri açısından kritik bir değer üretimi sağlanan bu alanlarda, iktidarın dönüşümü her haliyle yine sivil toplumun hareketliliğin sonuçlarıyla ortaya çıkacaktır. STÖ'lerin bu ihtiyaçları karşılaması ve eşitsizliklerin önünde durması önemlidir. Üstyapıyı etkileyecek olansa hem Foucault'nun hem de Gramsci'nin entelektüele olan atfı yine önemli bir dönüşüm aracı olarak burada da ele alınabilecektir.

Kadına karşı şiddetin önlenmesi açısından çalışmalarını son 10 senedir aktif bir şekilde sürdüren kadın örgütleri, bu alanda oluşturulan platformlar ve STÖ'ler aracılığıyla aktif olarak kadın haklarını savunma merkezine almış durumdadırlar. 2010'dan günümüze (17.04.2020) Türkiye'de 1964 kadın öldürülmüştür.[379] Kadına karşı şiddetin bu kadar ön planda olduğu bir süreçte "Kadın Cinayetlerini Durduracağız Platformu" gibi birbirinden bağımsız olarak kurulan kadın örgütlenmeleri bulunmaktadır. Sivil toplumun örgütlenme tiplerinin ele alındığı bölümde üzerinde durulduğu gibi aktif ve hızlı bir şekilde örgütlenen bu oluşumlar, genel çerçeveleri ve

[378] Altınay—Arat, *Türkiye'de Kadına Yönelik Şiddet*, ss. 35-36.

[379] Detaylı bilgi için bkz. https://kadincinayetleri.org/ Ana sayfada var olan sayaç (E.T. 17.04.2020.)

sembol olaylar üzerinde sert bir muhalefet ve savunma geliştirmeleri açısından devlet politikaları ve kamuoyunu etkilemektedirler. Münevver Karabulut, Özgecan Aslan, Şule Çet, Emine Bulut cinayetlerinde olduğu gibi şiddetin ve kadın cinayetlerinin durdurulması için mücadele vermektedirler. Amaçları bakımından 6284 Sayılı Koruma kanunun aktif bir şekilde uygulanmasıyla, kadına karşı şiddet davalarında sanıkların haksız tahrik ve iyi hal gibi nedenlerle indirim almalarının önüne geçilmek istenmektedir. Bu açıdan kamuoyu oluşturulmasının yanı sıra, davalarda aktif olarak katılan sıfatıyla bulunmaları, dava salonlarında davayı takip etmeleri, maktülün geri kalanlarına ruhsal destek sağlanması vb. alanlarda mücadelelerini sürdürmektedirler. Ancak Türkiye'de 6284 Sayılı Koruma Kanunu 20. maddesinde, bakanlığın gerekli görmesi halinde kadın çocuk her türlü davaya katılabilmesinin önünün açılmasına karşın, uygulama açısından Aile Bakanlığı'nın katılan olarak yer aldığı davalarda "otomatik" kararlarla, ilgili STÖ'lerin davalardaki katılan sıfatıyla dava takip etmelerinin önüne geçilmektedir. Yine aynı şekilde, Türkiye'nin taraf olduğu İstanbul Sözleşmesi'nde de katılanla ilgili çeşitli hükümler bulunmaktadır. İstanbul Sözleşmesi'nin 9. maddesinde, kadına karşı şiddete karşı mücadelede aktif rol alan STÖ'lerin çalışmalarının teşvik edilmesi ve desteklenmesi ve iş birliği şart olarak gösterilmektedir.[380] Yine aynı sözleşmenin "Koruma Tedbirleri" başlığını taşıyan 56. maddesinde de mağdurun davaya katılımı noktasında iç hukuk kurallarının işletilmesi ve mağdurun doğrudan kendisinin veya "aracı" vasıtasıyla duruşmalarda görüşlerini,

[380] İstanbul Sözleşmesi 9. Madde: "Taraflar kadınlara karşı şiddet uygulanmasıyla mücadelede aktif bir rol oynayan sivil toplum kuruluşlarının çalışmalarını her düzeyde takdir ve teşvik edecek ve destekleyecek ve bu kuruluşlarla etkili bir iş birliği gerçekleştirecektir."

kaygılarını ve ihtiyaçlarını aktarması hüküm altına alınmıştır.[381] Bu hükümler birlikte değerlendirildiğinde, STÖ'lerin mağdurun haklarının korunması ve ihtiyaçlarının giderilmesi açısından aktif olarak mağdurun yanında bulunması gerekmektedir.

Uygur kaleme aldığı *"2006/17 Başbakanlık Genelgesi Işığında..."*[382] başlıklı makalesinde de kadına yönelik şiddete karşılık devletin pozitif ödevlerinin ifası açısından kazanımları analiz etmektedir. Uygur, kadına yönelik şiddetin yalnızca "basit" bir şiddet olarak nitelendirilmemesi gerektiğinin altını çizerek, insan hakları ihlali ve toplumsal cinsiyet eşitsizliği sorunu ve ayrıca bu şekilde bir değerlendirilmeye tabi tutulması durumunda da özellikle "ayrımcılık" şeklinde ortaya çıkacağını vurgulamaktadır.[383] 11 Mayıs 2011'de İstanbul'da imzaya açılan ve Türkiye'nin de taraf olduğu "Kadına Karşı Şiddet ve Eviçi Şiddetle Mücadele Etme ve Önleme Hakkında Avrupa Konseyi Sözleşmesi" kadına karşı şiddetin önlenmesi açısından önleme, koruma-destekleme ve kovuşturmayla ilişkili ayrıntılı hükümler içermektedir. Sözleşmede tezin önemli bir noktası olarak devletin şiddetle mücadele açısından devlet dışında kalan kuruluş ve STÖ'lerle iş birliği yapılacağı ve girişimciliklerinin arttırılacağına yönelik ifadeler yer almaktadır.[384] "2006/17 Sayılı Başbakanlık Genelgesine" bakıldığında, genellikle CEDAW'a dayanan hükümler yer almaktadır.

---

[381] İstanbul Sözleşmesi 56. Madde/d: "mağdurun iç hukuk kurallarının usulüne uygun olarak duruşmalara katılmasını, kanıt temin etmesini ve kendi görüşlerini, ihtiyaçlarını ve kaygılarını doğrudan veya bir aracı vasıtasıyla sunmasını ve bunların dikkate alınmasını sağlamak…"

[382] Gülriz Uygur, "2006/17 Sayılı Başbakanlık Genelgesi Işığında Kadına Yönelik Şiddeti Önlemeye Yönelik Devletin Ödevi: Değişen Devlet Anlayışı mı?", http://kasaum.ankara.edu.tr/files/2013/02/G%C3%BClriz-Uygur-2006_17-Say%C4%B1l%C4%B1-Ba%C5%9Fbakanl%C4%B1k-Genelgesi-I%C5%9F%C4%B1%C4%9F%C4%B1nda.pdf (E.T. 23.04.2020.)

[383] Uygur, "2006/17 Sayılı Başbakanlık Genelgesi Işığında...", s. 866.

[384] Uygur, "2006/17 Sayılı Başbakanlık Genelgesi Işığında...", s. 868.

Konuya ilişkin olarak da Meclis Araştırma Komisyonu kurulmuş ve çalışmalarına 18.10.2005 tarihinde başlamıştır.[385]

TBMM'de yayınlanan, *"Töre ve Namus Cinayetleri ile Kadınlara ve Çocuklara Yönelik Şiddetin Sebeplerinin Araştırılarak Alınması Gereken Önlemlerin Belirlenmesi Amacıyla Kurulan Araştırma Komisyonu Raporu'nda"*[386], STÖ'lerin devletle olan ilişkileri ve ilgili sorundaki konumlanmasının ele alınışı da önemlidir. Uygur'un da altını çizdiği üzere, raporda kadın ve erkek arasındaki ekonomik eşitsizliğin çözümünde kadına yönelik güçlendirici çalışmaların STÖ'lerle iş birliği içerisinde gerçekleştirileceği ifade edilmektedir.[387] Raporda, ilgili eylemlerin "ortak bir hizmet ağı modeli" biçiminde gerçekleştirileceği belirtilirken esasında, Kamu-STÖ ve üniversitelerin kadın çalışma merkezleri ve yerel yönetimlerin ortak çalışma yürütülmesi kastedilmektedir. Aynı zamanda bu ağ yapılanmasında, yasa koyucunun kadını doğrudan ilgilendiren kanunların yapımı sürecinde STÖ'ler ve üniversitelerin kadın çalışmaları bölümlerinden görüş ve önerilerin alınmasının altı çizilmektedir.[388]

İlgili raporda, medyada kadın şiddetini içeren öneriler de yer almaktadır. Uygur'un belirttiği gibi, cinsiyet ayrımcılığı, çocuk istismarı ve şiddet içerikli yayınlara verilen cezaların "caydırıcı" özellikten uzak olduğu tespiti yapılarak, bu alanda cinsiyet eşitliğini sağlayacak yayınların hazırlanması ve STÖ'lerin medya izleme grupları oluşturulması talep edilmektedir.[389]

---

[385] Uygur, "2006/17 Sayılı Başbakanlık Genelgesi Işığında...", s. 869.

[386] TBMM, *Töre ve Namus Cinayetleri ile Kadınlara ve Çocuklara Yönelik Şiddetin Sebeplerinin Araştırılarak Alınması Gereken Önlemlerin Belirlenmesi Amacıyla Kurulan TBMM Araştırma Komisyonu Raporu*, 2006, TC Başbakanlık Kadın Statüsü Genel Müdürlüğü.

[387] Uygur, "2006/17 Sayılı Başbakanlık Genelgesi Işığında...", s. 872.

[388] TBMM, "Töre ve Namus Cinayetleri ile Kadınlara ve Çocuklara Yönelik…", s. 105.

[389] Uygur, "2006/17 Sayılı Başbakanlık Genelgesi Işığında...", s. 876.

2006/17 sayılı genelgede Uygur'un altını çizdiği dört önemli öge bulunmaktadır. Bunlar, devletin kadına karşı şiddetin önlenmesi açısından "acilen" önlem alması gerektiğini kabul etmektedir. Bu önlemler için kamu kurum kuruluşlarının yanı sıra STÖ'ler ve vatandaşlar da sorumlu olarak addedilmektedirler. İlgili kurum ve kuruluşlar arasında koordinasyonu sağlayacak ve ortak çalışma zeminini oluşturacak olan devlet kurumu olarak "Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü" (KSGM) belirlenmiştir. Son olaraksa kadına yönelik şiddetin, ekonomik güçlendirme, eğitim ve kültür düzeyinin gelişmesi açısından ele alacağı işaret edilmektedir.[390] KSGM, CEDAW ve İstanbul Sözleşmesi paralelinde, kadına yönelik politikaların oluşturulması ve eylemlerinde STÖ'lerle iş birliği yapmak zorunda kılınmıştır. Bu açıdan STÖ'lerin ilgili genelge ile daha çok öne çıkarıldığı görülmektedir.[391]

STÖ'lerin kazanımları ve ilgili politikalardaki rolü de günümüzde devamlılığını sürdürmektedir. Kadının Güçlenmesi Strateji Belgesi ve Eylem Planı (2018-2023)'e bakıldığında da STÖ'lerin benzer sorumluluk alanları işaret edilmektedir.[392] Örneğin eylem planlarında kadın girişimciliğinin yönlendirilmesi,[393] Milli Eğitim Bakanlığı'na ek olarak kadın okur yazarlığının arttırılması, beceri ve mesleki eğitimlerin de yine

[390] Uygur, "2006/17 Sayılı Başbakanlık Genelgesi Işığında...", s. 877.

[391] Uygur, "2006/17 Sayılı Başbakanlık Genelgesi Işığında...", s. 886.

[392] *Kadının Güçlenmesi Strateji Belgesi ve Eylem Planı 2018-2023*, T.C. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı, Ankara, 2018.

[393] "Kadın girişimciliği, küreselleşme sonucu artan rekabet ortamında, yaratacağı yeni ekonomik fırsatlar nedeniyle büyümenin önemli bir bileşeni olarak kabul görmektedir. Türkiye'nin sosyal ve ekonomik gelişmesine katkıda bulunmak için ekonomik değer yaratan kadın girişimci sayısını arttırmak, var olan kadın girişimcileri güçlendirmek ve dünya ile bütünleştirmek amacıyla kamu, özel sektör ve sivil toplum kuruluşlarınca gerçekleştirilecek çalışmalar oldukça önemlidir." *Kadının Güçlenmesi Strateji Belgesi ve Eylem Planı 2018-2023*, s. 89.

STÖ'ler tarafından sağlanması amaçlanmaktadır.[394] Bunun haricinde *"Kadına Yönelik Şiddetle Mücadele Ulusal Eylem Planı 2016-2020"*[395] belgesine bakıldığında da devlet-STÖ arasındaki işbirliği görülebilecektir. Bu birlikte çalışma hali birbirinden farklı konular ekseninde toplanmış ve STÖ'ler yer yer *"ilgili kurum"* olarak ifade edilse de yer yer *"sorumlu kurum"* olarak işaret edilmiştir. Örneğin, bu ulusal eylem planında İstanbul sözleşmesi ve 6284 Sayılı Kanunun etkin bir şekilde yürürlüğünün sürdürülmesi ve ikincil mevzuatın oluşturulmasına yönelik faaliyetlerin STÖ'lerle ortaklaşa çalışma gerçekleştirilerek yapılması gerekliliği vurgulanmaktadır.[396] Yine erken yaşta evlilikler ve zorla evlendirmeler konularında ulusal ve yerel düzeydeki çalışmalar, kadına yönelik şiddetle ilgili düzenlenecek eğitimler ve materyallerin hazırlanmasında, Şiddet İzleme ve Önleme merkezlerinin yaygınlaştırılmasında, kadın konukevlerinin açılması ve hizmet standartlarının geliştirilmesinde, şiddet mağdurunun etkin korunması için teknik araç ve yöntemlerin yaygınlaştırılmasında vd. hususlarda devletin sorumlu kuruluşları ve STÖ'ler arasında yakın bir işbirliği olması gerekliliği aranmaktadır.

2006/17 Sayılı Genelge, elbette mevcut şartlar altında bir kazanım olarak değerlendirilmelidir. Ancak ülke sosyolojisi, cinsiyet eşitsizliğinin sürmesi, çeşitli medya organlarında tartışmaya açılması ve günümüzde hali hazırda devam eden kadına

[394] "Ülkemizde, MEB'in mesleki ve teknik eğitim veren okul/kurumları aracılığıyla gerçekleştirdiği hayat boyu öğrenme faaliyetlerine ek olarak Sivil Toplum Kuruluşları kadınlara yönelik okuma yazma, beceri ve meslek edindirme kursları vermekte; belediyeler ücretsiz benzeri kurslar düzenlemekte; Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP) İdaresi Başkanlığına bağlı Çok Amaçlı Toplum Merkezi (ÇATOM'lar), Türkiye İş Kurumu Genel Müdürlüğü (İŞKUR) ve ASPB'ye bağlı kuruluşlar yine benzeri faaliyetlerde bulunmaktadır." *Kadının Güçlenmesi Strateji Belgesi ve Eylem Planı 2018-2023,* s. 52.

[395] *Kadına Yönelik Şiddetle Mücadele Ulusal Eylem Planı 2016-2020*, Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü, Ankara, 2016.

[396] *Kadına Yönelik Şiddetle Mücadele Ulusal Eylem Planı 2016-2020*, ss. 45-47.

karşı şiddetin sürmesi bu genelgenin yetersiz olduğunu da göstermektedir. Başka bir anlamda, direnişler ve uzlaşı alanları oluşturularak elde edilen kazanımlar devam etmelidir. Yukarıda örnekleri üzerinde durulan mücadeleler günbegün, azar azar da olsa Foucaultcu anlamda direniş ve ağ tipi yapılanmaların mücadeleleriyle iktidar karşısında sonuçlarını vermektedir. Bir diğer kazanım alanı olarak değerlendirilebilecek olan, 1 Ocak 2020 tarihi itibariyle uygulamaya konulmuş olan Kadına Karşı Şiddetin Önlenmesi Kanunu kapsamında "İhtisas Mahkemeleri" göreve başlamıştır. [397] Mahkemelerin esaslı kuruluş nedeni, gerekli önleyici tedbirlerin derhal alınması ve koruma kararlarının çıkarılmasının hızlandırılmasına yöneliktir. Bu ve buna benzer adımlarla sivil toplum alanında örgütlenen mücadele dinamikleri konumlandıkları alan gereği kendilerini ve karşı-direnişi farklı açılardan etkileyerek farklı uzlaşı alanlarına çekmek için emeklerine devam etmektedirler.

2. Türkiye'deki Anayasal Süreçler ve Politik Temas Alanında Sivil Toplum

Türkiye'de sivil toplumun yürürlükteki boyutu Avrupa Komisyonu raporları ve iç siyaset odaklı birtakım gelişmeler neticesinde "13/09/2018 Tarihli" ve "30584 sayılı" Resmi Gazete Yayınlanan *"Bazı Cumhurbaşkanlığı Kararnamelerinde Değişiklik Yapılması Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi"* ile Dernekler Dairesi Başkanlığı ilga edilerek yerine İçişleri Bakanlığı bünyesi ve denetiminde olacak şekilde *"Sivil Toplumla İlişkiler Genel Müdürlüğü"* kurulmuştur. [398] Genel müdürlüğün görev ve yetkilerini tanımlayan maddelerde de görülebileceği üzere, sivil toplum örgütlerinin kuruluş, iş geliştirme ve projelerinin süreçlerinin devlet idaresi altında "kontrollü" bir

[397] RG T. 30/12/2019.

[398] RG T. 13/9/2019.

şekilde yürütüldüğü görülebilecektir. Mevcut gelişmeler ekseninde Türkiye özelinde sivil topluma yaklaşım bu şekildedir. Ancak elbette STÖ'lerin, Türk hukuk ve siyaset sürecini ilgilendiren farklı etkileri olduğunun altını çizerek birkaç spesifik örnek üzerinde durmak gerekmektedir. Ele alınacak bu örnekler gerek yasama gerekse yargı açısından, STÖ'lerin aktif etkisini ve hukuki özne olarak mevcut alanını genişlettiğinde nasıl etki edebileceğine dair ipuçları sunacaktır.

1982 Anayasası'nın yapım süreci göz önüne alındığında, büyük sanayi sermayesinin temsilinde söz sahibi olduğunu bilinen Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu (TİSK), Anayasa yapımında oldukça söz sahibi konumda yer almıştır. TİSK, dönemin darbeci generallerinin oluşturduğu Danışma Meclisine "taslak" bir anayasa metni göndermiştir. Bu taslak çalışmaya bakıldığında, 1982 Anayasasıyla aralarında fazlasıyla benzerlik olduğu görülecektir. Çalışma yaşamı ve işçilerin haklarına ilişkin çoğu madde TİSK'in taslak çalışmasında ele aldığı gibi birebir Anayasada görülmektedir. Hatta TİSK'in genel sekreteri konumunda bulunan kişi, ayrıca anayasa komisyon üyesi olarak görevini ifa etmektedir.[399] TİSK, bu taslak metinde, toplum yapısına uygun olmadığını düşündüğü derneklerin kurulmasına izin tanınmaması, Devlet Güvenlik Mahkemelerinin kuruluşu, grevlerin yasaklanması, işveren hakları açısından lokavt tanınması gibi maddelerin çıkarılmasında rol oynamıştır.[400] 1961 Anayasası'nda rahatlıkla işçiler lehine olan hükümler, işveren sendikası olan TİSK'in anayasa yapım sürecinde oynadığı rol gereği ibresini işveren yönüne çevirmiştir.[401]

---

[399] Bülent Tanör, *İki Anayasa 1961-1982*, Beta Basım, İstanbul, 1994, s. 108.

[400] Gülgün Erdoğan Tosun, *Demokratikleşme Perspektifinden Devlet Sivil Toplum İlişkisi*, Alfa Yayınları, 2001, ss. 311-313.

[401] Tanör, *İki Anayasa*, s. 150.

İktidarların sivil toplum örgütleriyle ilişkilerinde çeşitlilikler yer almaktadır. Bu etkileşimler, baskı grubu olarak çalışan STÖ'lerde çıkar gruplarını içerdiği gibi ve kâr amacı gütmeyen örgütlenmeler olarak da farklılıklar meydana getirmektedir. Bu çalışmanın çizmiş olduğu kriterler gereği yalnızca bu tip farklı alandaki aktiviteleri olan birlikleri sivil toplum örgütlenmesi adı altında anmak, makro açıdan ulaşılacak olan amaca daha rahat hizmet edecektir. STÖ'lerin bahsi geçen danışma, aktif katılım, bilgilendirme gibi işlevlerinin yanı sıra, referandum, ilgili kurum ve devlet erkine raporlar ve öneriler sunarak etkileme, bilimsel yayınlar aracılığıyla temas etme, kitlesel eylemlerle talep ve dönüşüm isteme, ilgili yöneticileri ikna gibi çeşitli etkileme yolları da bulunmaktadır.[402]

Raporlama mantığıyla, uzmanlıkları gereği, sahada toplulukların davranışlarının şekillenmesinde etkili olan faktörleri inceleyen STÖ'ler, bu tipteki çalışmalarını devlet yetkilileriyle paylaşarak belirlenen konuda politika üretilmesi veya yasama adına işlem tesis edilmesine yardımcı olmaktadırlar. Yine Türkiye özelinde, 90'lı yılların ortalarında artan terör eylemleri nedeniyle Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği (TOBB) tarafından "Doğu Sorunu"[403] ismiyle hazırlanan özel raporla sorunun kaynakları üzerinde sivil toplumun çözüm üretmeye çalıştığı görülmektedir. Ancak ilgili raporda yer alan çeşitli ibareler ve teşhislerin toplumun o dönemdeki kamuoyuyla paralellik oluşturamaması ilgili TOBB yöneticilerinin değişmesine neden olmuştur. Benzer bir STÖ özellikleri bulunan ancak STÖ olmayan, devlet tarafından üyelerinin atandığı yapılanma 2009-2015 tarihleri arasında dönemin Türkiye hükümeti ve PKK'nın "çözüm süreci" için masaya oturmasıyla oluşturulan "Akil İnsanlar Heyeti" örneğinde de rahatlıkla görülebilmektedir. 2009 yılı Oslo görüşmeleriyle başlayan süreç, 2015 yılında sorun

[402] Kapani, *Kamu Hürriyetleri*, ss. 297-299.

[403] TOBB, Doğu Sorunu: Teşhisler ve Tespitler, *Stratejik Araştırmalar Dizisi*, 1995.

üzerinde çözüm üretilemeden neticelenmiştir. Akil insanlar heyeti olarak isimlendirilen ve Türkiye'nin farklı yedi coğrafi bölgesinden seçilen insanlar, yerel kuruluşlarla iş birliği gerçekleştirerek, sorunun kaynağını topluluklarla bir araya gelerek uzlaşı içerisinde çözme noktasında bir temas alanı ve kamuoyu yaratmaya çalışsalar da politik uzamdaki farklı nedenlerden dolayı süreç başarılı olamamışlardır.[404] Bu spesifik örnek esasında, STÖ'lerin işlevselliğinin aktifleştirildiği toplumlarda devlet eliyle bu tip yapılanmalarının kurulmasına gerek olmayacağı gerçeğini ortaya çıkarmaktadır.

Yine benzer bir şekilde 20 Ocak 1997 tarihinde Türk Sanayicileri ve İş İnsanları derneğinin (TÜSİAD), Türkiye'nin Avrupa Birliği sürecine ek olarak demokratikleşme ekseninde Anayasa Profesörü Bülent Tanör'e hazırlattığı beş farklı rapor[405] kamuoyuna sunulmuş ve ilgili konular hakkında hukuka müspet etkisi olacağını düşündükleri bir rol oynamıştır. Demokratikleşme Pespektifleri içeren paket, ulusal medya ve siyasileri arasında kamuoyu oluşturmasının yanında hem Avrupa Birliği hem de diğer ülkeler nezdinde olumlu yaklaşımlara neden olmuştur. Farklı dillere de çevrilen paket, TÜSİAD gibi işveren örgütlenmesinin demokrasi ve anayasal süreçte nasıl bir etki alanına sahip olduğunu da kanıtlar niteliktedir. TİSK'in 1982 Anayasası döneminde "demokratik" olmasa da var olduğunu direkt olarak görebildiğimiz iktidarı etkileme alanı, TÜSİAD için de hükümet dışı bir şekilde STÖ'lerin siyasal iktidarla var olan Foucaultcu anlamda direnişin nasıl konumlandırılabileceğine yönelik etkisini göstermektedir.

---

[404] Detaylı bilgi ve Kronoloji için Bkz. https://tr.wikipedia.org/wiki/%C3%87%C3%B6z%C3%BCm_s%C3%BCreci (E.T. 28/03/2020.)

[405] Demokratik Standartların Yükseltilmesi Paketi adı altında: Türkiye'de demokratikleşme perspektifleri, Memur Yargılaması Hakkında, Ombudsman Kurumu İncelemesi, Dernekler Kanunu Taslağı ve Yerel Yönetimler Yasa Taslağı. https://tusiad.org/tr/tum/item/2672-insan-haklari--demokratik-standartlarin-yukseltilmesi-paketi-tartisma-toplantilari-no--5 (E.T. 18/04/2020.)

Tanör'ün kaleme aldığı paket fazlasıyla yankı uyandırması nedeniyle, farklı şekillerde revize edilerek eklemeler yapılmıştır.[406] Dönemin iktidarını, pozitif anlamda dönüştürmesi bakımından bu rapora benzer nitelikte olan yabancı[407] ve yerli[408] birçok STÖ'nün ve kamu kurumunun raporlarının olduğunun altını çizen Tanör, yasama ve yürütme erkinin sivil toplum alanıyla da bir nevi bağlı olduğunun altını çizmektedir. TÜSİAD, Türkiye'de Demokratikleştirme Perspektifleri (TDP) paketinin sadece kamuoyuyla paylaşılmasıyla yetinmemiş ayrıca panel ve toplantılar gerçekleştirilerek bu paketin içerisinde yer alan önerilerin neden gerekli olduğunu kamuoyu nezdinde

[406] Bülent Tanör, "Türkiye'de Demokratik Standartların Yükseltilmesi Tartışmalar ve Son Gelişmeler", *Yayın No. TÜSİAD-T/99-12/274*, Aralık 1999.

[407] Turkey Country Report on Human Rights Practices for 1997, U.S. Department of State, Released by the Bureau of Democracy, Human Rights, and Labor, January 30, 4 November 1998; Regular Report from the Commission on Turkey's Progress Towards Accession, 4 November 1998; Michael LAKE, Turkey: End of Post Report(1998); EU/Turkey Relations: European Parliament Resolution, 3 December 1998; Turkey Country Report on Human Rights Practices for 1998; U.S. Department of State, Released by the Bureau of Democracy, Human Rights and Labor, February 26, 1999; Violation of Free Expression in Turkey,Human Rights Watch, February 1999; Neil Hicks, Human Rights in the Republic of Turkey,Lawyers Committee for Human Rights, New York - Washington, March 18, 1999; Regular Report from the Commission on Turkey's Progress Towards Accession, 1999. Aktaran: Tanör, Türkiye'de Demokratik Standartların Yükseltilmesi Tartışmalar ve Son Gelişmeler, ss. 25-28.

[408] Demokratikleşmeye Engel Oluşturan Yasaların Ayıklanıp Düzeltilmesine İlişkin Araştırma ve İnceleme Raporu, Devlet Denetleme Kurulu, 22.12.1997 ; Demokrasi ve Ünsan Hakları, İktisadi Kalkınma Vakfı yay., İstanbul, Kasım 1997; Türkiye'nin Demokrasi Sorunu (haz. M.S. Gemalmaz), İstanbul Serbest Muhasebeci Mali Müşavirler Odası yay., İstanbul (tarihsiz); Demokratikleşme ve İnsan Hakları(Ön Rapor) ve Doğu ve Güneydoğu (Ön Rapor), CHP-MYK, 1998; Türkiye'de Düşünce Özgürlüğü (haz. İbrahim Kabaoğlu), Türkiye Genç İşadamları Dernekleri Yüksek Kurulu, İstanbul, 1997; Şener AKYOL, Türkiye'de Hukuk Devleti ve Demokrasi İlişkileri, İstanbul, 1997. Aktaran: Tanör, "Türkiye'de Demokratik Standartların Yükseltilmesi Tartışmalar ve Son Gelişmeler", ss. 29-30.

açıklamaya ve Foucaultcu anlamda direnişini gerekçelendirmeye ve baskı alanını çeşitlendirmeye çalışmıştır. Bu konuda siyasal partiler, medya organları, uluslararası basın ve diplomatlar da çeşitli beyanlarda bulunarak hem müspet hem de menfi yaklaşımlarını deklare etmişlerdir. TDP'nin, hazırladığı paketinde yer alan çalışmalar haricinde, hazırlanışı itibariyle Türkiye hukuk ve politik alanında fazlaca etki ettiği açıktır. Örneğin Başkanlık Sistemi hakkında Tanör, ilerleyen yıllarda toplum nezdinde konunun tekrar gündeme getirilip tartışılması gerektiğini vurgulamakta ve tercihen güçlendirilmiş parlamenter rejim sistemi üzerinde durmaktadır.[409] Bu ve buna benzer öneriler içeren TDP paketi, her ne kadar dönemin siyasi konjonktüründe Tanör'ün şahsi olarak saldırıya uğramasına neden olsa da yayınlanmasından sonraki süreçte yasama alanında değerli görülmüştür. Tanör'ün belirttiği üzere, milenyuma yaklaşılan süreçte TDP'nin önerdiği yirmi dokuz madde yasalaşmış ve geriye kalan on altısı da tasarı ve tekliflere konu olmuştur.[410] Günümüzde TDP'nin içeriğine dikkatle bakıldığında, bilimsel çalışmalar ve/veya STÖ'lerin raporlarının mevcut iktidar anlayışını ne denli değiştirebileceği de açıktır. TÜSİAD'ın, temelde kendi istihdam alanını düşünerek hareket ettiği söylenebilecek olsa da temel hukuki dönüşümde aktif bir rol izleyerek STÖ'lerin kamuoyu yaratma ve uzmanlıktaki gücünü de açık bir şekilde göstermektedir. TDP'nin içeriği gereği daha çok yasama ve politik alanı dönüştürdüğü açıktır. Ancak bu kertede, sivil toplumun Gramscici anlamda üst yapının içerisindeki entelektüel alanda üretim gerçekleştirdiği ve devlet-sivil toplum ikiliğinde iktidar sahiplerinin mevcut koşullar gereği geri adım attıkları da ortadadır. Bu durum yalnızca temel yasama organının etkililiğine ilişkin de kalmamaktadır, yargılamayı ilgilendiren ve yargı düzenini içeren maddeler ve gündelik hayata sirayet eden dönüşümler de TDP vb. yerli

[409] Tanör, "Türkiye'de Demokratik Standartların Yükseltilmesi Tartışmalar ve Son Gelişmeler", s. 64.

[410] Tanör, "Türkiye'de Demokratik Standartların Yükseltilmesi Tartışmalar ve Son Gelişmeler", s. 157.

ve yabancı kaynaklı STÖ etkileriyle çıkarılmış paket/rapor/bilimsel araştırmalarla dönüşümün mutlak ve etkili bir şekilde süregeldiğinin habercisidir.

3. Avrupa Komisyonu Tavsiye Kararları Işığında Sivil Toplum

Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, yargı içtihatları ve AİHM kararları haricinde Avrupa Konseyi'nin[411] de vermiş olduğu tavsiye kararları üye devletin STÖ'lerin iç hukuktaki konumlanmasında etkili olmaktadır. Türkiye bu konseye "kurucu üye" sıfatıyla dâhil olmuştur. Konseyin "27/09/2017 Bakanlar Komitesi'nin" 1295. Toplantısında kabul edilen "Siyasi Karar Alma Süreçlerine Sivil Katılım İçin Yönergeler Politik Karar Alma Süreçlerine Sivil Katılım Rehberi" [412] Türkiye politikasının da sivil toplumla etkileşimini bir derecede belirlemektedir. İlgili Rehberde, demokratik toplum gereklerini karşılayacak şekilde meşruiyet içeren politikaların oluşturulmasında sivil toplumun önemi ve örgütlenmelerin hangi esaslara dayalı olarak politik süreçlere dâhil edilmesi gerekliliği üzerinde yine konseyin vermiş olduğu kararlar dayanak gösterilerek durulmaktadır. Bu noktada sivil katılımın gerçekleştirilmesi için uygun ortam yaratma yükümlülüğü bulunmasına ilişkin

[411] Avrupa Konseyi'nin (AK) amaçları; insan hakları, hukukun üstünlüğü ve çoğulcu demokrasi ilkelerini korumak ve güçlendirmek; ırkçılık, hoşgörüsüzlük ve yabancı düşmanlığı, sosyal dışlanma, uyuşturucu madde ve çevre konularındaki sorunlara çözüm aramak; Avrupa kültürel benliğinin oluşmasına ve gelişmesine katkıda bulunmak olarak özetlenebilir. http://www.mfa.gov.tr/avrupa-konseyi_.tr.mfa (E.T: 06/04/2020.)

[412] İlgili Metin: https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectId=09000016807509dd (E.T. 06/04/2020)

kararlar[413] ve katılım hakkını ifade eden açıklamalar[414] rehberde dayanak olarak gösterilmektedir. Aynı zamanda, katılım gerçekleştirilmesiyle, uzlaşı alanlarının oluşturulması, iktidarların bilgi ve STÖ'lerin deneyimlerine başvurmalarının hukukun üstünlüğüne, insan haklarına ve demokratik geleneklerin devamlılığıyla gelişimine katkı yapacağı üzerinde durulmaktadır.[415] Keza aynı şekilde rehberin amaç tanımlamasında, politik karar alma mekanizmalarında, STÖ'lerin katılımlarını güçlendirmek ve bu katılımları ilgili ülkeler genelinde kolaylaştırmanın önemine vurgu yapılmaktadır. Tanımlamalar esas alındığında *"Sivil katılım: Bireylerin, sivil toplum kuruluşlarının ve sivil toplumun genel olarak kamu otoritelerinin karar alma süreçlerine katılımıdır. Politik karar alma süreçlerinde sivil katılım, siyasal partilerle doğrudan ilişki kurmak ve ekonomik çıkar elde etmek ile ilgili lobicilik faaliyetleri gibi siyasi faaliyetlerden farklıdır."*[416] Karar verme süreci ise şu şekilde belirtilmektedir, *"Ulusal, bölgesel veya*

[413] İnsan hakları ve temel özgürlüklerin korunmasına ilişkin sözleşme (ETS No. 5) ve ek protokolleri, Resmî belgelere erişime ilişkin Avrupa Konseyi sözleşmesi (CETS No. 205) Bakanlar Komitesinin kadınların ve erkeklerin siyasi ve kamusal karar alma süreçlerine eşit katılımı hakkında Rec (2003)3 sayılı üye devletlere tavsiye kararı, Bakanlar Komitesinin sivil toplum kuruluşlarının yasal statüsü hakkında CM/Rec(2007)14 sayılı üye devletlere tavsiye kararı, 2009 yılı, Sivil Toplumun Karar Verme Sürecine Katılımıyla İlgili İyi Uygulama İlkeleri.

[414] Avrupa Yerel Yönetimler Özerklik Şartı'na Ek Protokol olarak yerel yönetimlere katılım hakkı (CETS No. 207), Bakanlar Komitesinin vatandaşların yerel düzeyde kamusal hayata katılımı üzerine üye devletlere Rec (2001)19 sayılı Tavsiye Kararı.

[415]"Siyasi Karar Alma Süreçlerine Sivil Katılım İçin Yönergeler Politik Karar Alma Süreçlerine Sivil Katılım Rehberi" https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectId=09000016807509dd (E.T. 06/04/2020).

[416] "Siyasi Karar Alma Süreçlerine Sivil Katılım İçin Yönergeler Politik Karar Alma Süreçlerine Sivil Katılım Rehberi" https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectId=09000016807509dd (E.T. 06/04/2020)

yerel düzeyde, yetki sahibi bir kamu otoritesi tarafından, bir politika belgesinin, stratejinin, bir yasanın veya düzenlemenin geliştirilmesi, benimsenmesi, uygulanması, değerlendirilmesi ve yeniden düzenlenmesi veya toplumun tamamını ya da bir kısmını etkileyen herhangi bir kararın alındığı bir süreçtir."[417] Görüldüğü üzere yalnızca politika üretimi ve stratejik konumlandırmalar kapsama alınmamaktadır. İlgili politika gereği çıkarılan yasanın düzenlenmesi ve uygulaması açısından da STÖ'lere çeşitli etki etme hakları ve bu tip politikalar üretilmesinde aktif bir rol tanımı atfedilmektedir. Bu açıdan hangi örgütlenmelerin bu kapsam içerisine alınacağına yönelik tanımda da genişleyici bir yorum yer almaktadır. "*Sivil toplum: Topluma katkıda bulunan ya da insan hakları ihlalleri, yolsuzluk ve diğer yönetim suiistimallerini gündeme getiren ya da eleştiriler de dâhil olmak üzere görüşlerini ortaya koyan bireyler topluluğu, örgütlü, enformel ve gayrıresmî gruplardır. Bu tür örgütlü veya enformel gruplar, mesleki kuruluşlar, yerel örgütler, üniversiteler ve araştırma merkezleri ile dini ve mezhep farkı gözetmeyen kuruluşlar ve insan hakları savunucularını içerebilir."*[418] Sivil toplumun bu genişletici yorumu, örgütsel açıdan da değerlendirmenin genişliğiyle açıklanmaktadır. İlgili rehberde aynı zamanda hangi yöntemlerle aktif bir katılımın gerçekleştirilebileceği ilkelerle belirlenmiştir. Bunlar, bilgilendirme, danışma, diyalog, aktif katılım gibi çeşitli biçimlerde olabilmektedir. Bu tezin aktif bir sivil toplumun

---

.

[417] "Siyasi Karar Alma Süreçlerine Sivil Katılım İçin Yönergeler Politik Karar Alma Süreçlerine Sivil Katılım Rehberi", https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectId=09000016807509dd (E.T. 06/04/2020).

[418] "Siyasi Karar Alma Süreçlerine Sivil Katılım İçin Yönergeler Politik Karar Alma Süreçlerine Sivil Katılım Rehberi", https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectId=09000016807509dd (E.T. 06/04/2020).

hukuki özne olarak değerlendirilmesi üzerine yoğunlaştığı tekrar gözden geçirildiğinde ilgili rehberdeki aktif katılım tanımlanmasını değerlendirmek de yerinde olacaktır:

> *"27. Aktif katılım, bilgilendirme, danışma ya da diyaloğun ötesinde daha geniş kapsamlı olarak, kamu otoriteleri tarafından karar alma süreçlerine sivil katılım ile ilgili olarak bireylere, STK'lara ve sivil topluma sunulan fırsatları ifade eder. Bu fırsatlar arasında politika belgelerinin birlikte geliştirilmesinin yanı sıra nihai kararın ilgili kamu otoritesi tarafından alınmasını gerektiren politika ve kanunlar için çalışma grupları ve komitelerin oluşturulması da yer alabilir.*
>
> *28. Ortak çalışma grupları veya komiteler oluşturulduğu durumlarda kamu otoriteleri bireylerin, sivil toplum kuruluşlarının ve sivil toplumun temsil edilmelerinin garanti altına alınması için şeffaf kriterler ve süreçler benimsemelidir.*
>
> *29. Karar alma sürecinin farklı aşamalarında, kararların uygulanmasına ilişkin ortaklıklar da dâhil olmak üzere kamu otoriteleri, STK'lar ve sivil toplum temsilcilerini içeren çeşitli ortaklıklar geliştirilmesi uygun olabilir."*[419]

STÖ'ler ve geniş anlamda sivil toplum için bu tanım, diyalog, bilgilendirme veya danışmadan daha farklı olarak mevcut statik konumlanıştan daha ilerisi için bir avantaj sağlamaktadır. Ancak bu çalışmanın ortaya koyduğu aktif sivil toplum, bu tanımın da ötesinde daha ileri bir kerteyi amaçlamaktadır. Bu çalışmanın ilk bölümden itibaren ele almış olduğu Foucaultcu anlamda öznenin, potansiyel direnişle kendi direniş odaklarını oluşturarak yine kendisinin konumlanışını bu ikilik üzerinden var edeceği

[419] https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectId=09000016807509dd (E.T. 06/04/2020).

görüşü hakimdir. Proses farklı basamaklarla işliyor gibi görülse de bu haliyle aktif katılım, STÖ'ler için hali hazırda yetersiz gibi görünmektedir.

Günümüzde kitle eylemleri, sosyal hareketler, platformlar, internet örgütlenmeleri, yardım kuruluşları STÖ'lerin giderek yaygınlaşmasına neden olmaktadır. Esasında temelde farklı uzamlar altında dayanışma içerisinde hareket eden gruplar bu örgütlenmelerin sivilliğinin tam olarak bilincinde olmasalar da sivil toplum alanının durması gerektiği yönde hareket etmektedirler. Temel insan hakları, adalet, özgürlükler, hayvan hakları, çevre haklarına duyarlılığı göstermeye çalışan yerel-ulusal-global örgütlenmeler iletişimin günümüzde daha kolay olması nedeniyle gittikçe artan hak arayışlarını ortaklaşa bir payda altında yürütmektedirler. Global STÖ'lerin etkileri ve harici yapılanmalar da bunda etki sahibidir. Bu kertede en son yayınlanmış olan Avrupa Komisyonu (AK) 2019 Türkiye raporundaki sivil toplum görüşlerine de değinmek gerekmektedir.

AK raporunun özet bölümünde Türkiye'nin 15 Temmuz darbe girişimi sonrasındaki OHAL uygulamalarına ve yıl içerisindeki sivil toplum ve örgütlenmelerine ilişkin yaklaşımlarına doğrudan bir tespit getirilmektir:

> *"Pek çok insan hakları savunucusu, sivil toplum aktivisti, basın mensubu, akademisyen, siyasetçi, doktor, avukat, hâkim ile lezbiyen, eşcinsel, biseksüel, transseksüel ve interseks birey (LGBTİ), kimi zaman bir iddianame olmadığı halde, tutuklu bulunmakta ve basın ve üst düzey siyasetçiler tarafından karalama kampanyalarına maruz kalmaktadırlar. Temel haklar ve özgürlükler alanında faaliyetlerini sürdüren sivil toplum kuruluşlarının çalışma alanı daha da daralmıştır. Özellikle idari engellerin artırılması bu duruma örnek teşkil etmektedir. Olağanüstü hâl kapsamında kapatılan hak temelli örgütlere yönelik olarak gerçekleştirilen el koymalar ile ilgili olarak hiçbir hukuk yolu*

sunulmamıştır. TBMM İç Tüzüğü'nde değişiklik yapılmasını müteakip, sivil toplum kuruluşları Ekim 2018'den bu yana, meclis komisyonlarındaki yasamaya ilişkin istişare süreçlerinin dışında bırakılmaktadır. Toplumla mümkün olduğunca geniş bir yelpazede istişarelerde bulunulmasına yönelik kapsayıcı mekanizmalar mevcut değildir."[420]

Bu tespit, temelde sivil toplumun daha fazla angaje olması gereken demokratik yönetim gereklilikleri ve hukuk devleti anlayışıyla bağdaşmamaktadır. Ancak bunun tersine dönerek, Foucaultcu iktidarı şekillendirmesi gereken alan yine STÖ'lerin mevcut ağ tipi yapılanmaları ve anayasal hakları çerçevelerinde hareket etmekte ısrar etmeleriyle çözüme ulaşacaktır. Karşılıklı baskı mekanizması, tarihin bu döneminde STÖ'lerin daha pasif kalmasını gerektirse de "potansiyel direniş" riski sivil toplum alanında daha sıkı bir ilişki birlikteliği doğurmaktadır. Foucault'nun bahsettiği risk esasında tam olarak buradadır. Mevcut boşluklara daha çok sızan ve sivil alanı daraltan iktidar anlayışı esasında, bireylerin daha çok birbirine kenetlenmesine ve "direnişi" daha kararlı bir şekilde sürdürmesine vesile olmaktadır. Örneğin yine AK raporunda, örgütlenmelerin prosedürel angaryalarla ötelendiği görüşü de başka bir tespit olarak değerlendirilmektedir: *"Sivil toplumun ve örgütlenme özgürlüğünün önündeki diğer engeller devam etmektedir. İlgili makamlar tarafından STK'lara getirilen külfetli idari prosedürler mevcudiyetini sürdürmektedir. Türkiye'de bulunan sığınmacıların ihtiyaçlarına yönelik çalışmalar yapan STK'ların çalışmalarının kolaylaştırılmasına yönelik hükümler de dâhil olmak üzere, derneklerin tescilini, gerekli izinlerin*

[420] Avrupa Komisyonu 2019 Türkiye Raporu, s. 5. https://www.ab.gov.tr/siteimages/birimler/kpb/2019_trkiye_raporu-_tr.pdf (E.T. 10/04/2020).

alınmasına ilişkin usulleri ve derneklerin işleyişini kısıtlayan hükümlerin bu doğrultuda gözden geçirilmesi gerekmektedir."[421]

Anayasanın temel hak ve özgürlüklerinin ön planda tutulması gereken bir raddede bu hakların uzantısı olarak egemenliği tarihsel ve gündelik anlamda kısıtlayan sivil toplum olmadan gücün denetimi, dağılımı, şeffaflığı da soru işaretleri doğurmaktadır. Bu açıdan AK raporunun, bu çalışmayı da desteklediği yer olan şu vurgu ayrıca önemlidir: *"Sivil toplumla iş birliğine yönelik kapsamlı bir hükûmet stratejisi bulunmamaktadır. Sivil toplum kuruluşlarına yönelik olarak izlemeden sorumlu bir koordinasyon kurumu, kamu finansmanı konusunda şeffaf bir mekanizma ve mali teşvikler hâlen mevcut değildir. Hak temelli bağımsız sivil toplum kuruluşları, çoğu zaman yasama ve politika oluşturma süreçlerindeki istişarelerin ve izlemenin dışında tutulmaktadır. Sonuç olarak, yasal, mali ve idari ortam sivil toplumun gelişmesine daha fazla olanak sağlamalıdır."*[422] Keza yalnızca politikaların oluşturulmasında değil, bütçe şeffaflığı hususunda da STÖ'lerin ilgili komisyonlarda yer almaları "bütçe şeffaflığının" geliştirilmesi açısından da önemlidir.[423]

---

421 Avrupa Komisyonu 2019 Türkiye Raporu, s. 19. https://www.ab.gov.tr/siteimages/birimler/kpb/2019_trkiye_raporu-_tr.pdf (E.T. 10/04/2020).

422 Avrupa Komisyonu 2019 Türkiye Raporu, s. 19. https://www.ab.gov.tr/siteimages/birimler/kpb/2019_trkiye_raporu-_tr.pdf (E.T. 10/04/2020).

423 Avrupa Komisyonu 2019 Türkiye Raporu, s. 22. https://www.ab.gov.tr/siteimages/birimler/kpb/2019_trkiye_raporu-_tr.pdf (E.T. 10/04/2020).

B. Foucault Düşüncesi Temelinde STÖ'leri Kadın Örgütleri Örneğinde Değerlendirme

Görüldüğü üzere sivil toplum günümüzde kendi içerisinde, boşluklu yapıda olabildiğince daraltılmış bir bölgede, işlevsiz olarak hareket etmektedir. Ancak bu durum, her zaman ve tarihsellikte bu şekilde cereyan etmemiştir. Yukarıda örneğini vermiş olduğumuz kadın hareketi odaklı STÖ'ler, TÜSİAD, TİSK ve TOBB örnekleri dikkate alındığında örgütlenmelerin kamusal alana sızmaları temelde ülke politika ve hukuk sistemini hangi açılardan geliştirebileceğinin şüphesiz açık kanıtlarıdır.

Kadın örgütleri, yukarıda da belirtildiği gibi çeşitli uluslararası sözleşmelerin iç hukuku etkilemesi vesilesiyle örgütlenme ve kadın haklarının korunması açısından kazanımlar elde etmişlerdir. Bu kazanımlar CEDAW'da genel çerçevesi çizilen kadına karşı her türlü ayrımcılığın giderilmesine yönelik maddelerin, İstanbul Sözleşmesi'nde anılan 9. ve 56. vd. maddelerinde korunduğu görülmektedir. Yine aynı şekilde 6284 Sayılı Koruma tedbirlerine ilişkin kanunda ve 2016/17 Başbakanlık Genelgesinde STÖ'lerin hukuki olarak aktifleştirilmesi söz konusudur. İlgili sözleşmelerde STÖ'ler bazı durumlarda ilgili kuruluş sıfatını haiz olarak işaret edildiği gibi yeri geldiğinde sorumlu kuruluş olarak da belirtilmektedir. Esasında bu durum mevcut politika ve hukuk alanına sızan STÖ'lerin varlığını göstermektedir. Bu yetki alanı, aktifleşen STÖ'lerin eylem alanlarının gelişmesine yardımcı olacağı gibi ayrıca meşruiyet zeminin de tanınması ve genişlemesinde rol alacak özellikleri kendisinde barındırmaktadır. Hardt-Negri eksenindeki bakışta devletin boş bıraktığı alanlara sızma olarak addedilebilecek bu duruş, mevcut yetki alanına ulaşmak da bir o kadar mücadeleyi gerektirmiştir. Bu örnekler yine yukarıda ele alındığı üzere, KSGM'nin oluşturduğu ulusal eylem planlarında da politika düzeyinde kendisini göstermektedir. Bu doğrultuda

kadınların iş hayatındaki aktif rolünün artırılmasında, eğitim ihtiyaçlarının giderilmesinde, medya izleme raporlandırılmasında, kadını doğrudan ilgilendiren kanunların yapım aşamasında, şiddet önleme merkezlerindeki eksiklikler ve kuruluşlarda, kadın sığınma evlerinin oluşturulması ve hizmet kalitesinin arttırılması gibi birbirinden farklı ve çeşitli noktalarda STÖ'lerin aktif olarak rol aldığı ve devletçe yetkilendirildiği gözlenmektedir. KSGM, CEDAW, İstanbul Sözleşmesi, 6284 Sayılı Kanun ve 2016/17 sayılı Başbakanlık Genelgesi kadına yönelik politikaların oluşturulması ve bu politikaların hayata geçirilmesinde STÖ'lerle iş birliğini ilgili maddeler çerçevesinde zorunlu kılınmıştır. Bu durum doğal olarak STÖ'lerin hukuk ve politika alanında aktif olarak hareket alanının oluşmasına vesile olmaktadır. STÖ'lerin hukuki özneliklerinin bu tip yetkilerle aktifleşmesi ve genişlemesi, mevcut çalışmanın hedeflediği daha aktif hukuki özneliğin nüvelerini kendisinde barındırmaktadır. Bu açıdan değerlendirildiğinde, elde edilen kazanımlar yine iktidar karşısındaki öznenin Foucaultcu anlamda çeşitli direniş metotları ve pratikleri geliştirmesi neticesinde ortaya çıkmıştır.

Foucault'nun ele aldığı öznelik, tek başına bastırılamaz bir şekilde kayganlığa sahiptir. Bu açıdan süreç, sürekli ve yeniden üretilen standartlarla gelişimini sürdürmektedir. İktidar, mikro veya makro alanlardaki nüfuzunu ne kadar geliştirse de bireyin konumlanışı iktidarın konumlanışıyla o kadar ilişkilidir. Dönüşümsel bir özne, hukukun içerisinde Waldron'un ele aldığı şekliyle hemen her gün yeni baştan farklı argümanlar ve argümantasyonlarla hukuka farklı bir veçhe kazandırmaktadır. Sivil toplum, günümüz işlevselliğinde, Gramsci'nin entelektüel insana atfı ve üst yapıyı besleyen bir alanda var olmaya devam etmektedir. Ancak ondan bağımsız olarak geliştirdiği farklı yönleri de bulunmaktadır. Bu açıdan hegemonya ve tahakküme, yine karşı-hegemonyalar üretme açısından "iletişimselliğin" artmasına dayanarak, global STÖ'lerin varlığı bir kazanım şeklinde değerlendirilebilir. Elbette Hardt ve Negri'nin ve

bu düşünceye yakın eleştirilerin sivil toplumun, bir şekilde devlet eliyle politikalar üretme alanı olduğu görmezden gelinemez. Ancak mevcut şartlarda, iktidarın bu kadar "önemli" olduğunu düşündüğü alanın, Foucaultcu direniş argümanında tamamen terk edilmesi ve argümanların içerisine dâhil edilmemesi insan hakları, hukuk devleti, demokrasi gibi evrensel "idea"ların da egemene teslim edilmesi anlamına gelecektir. Hukuk öznesi olarak sivil toplum, kendisini her gün yeni bir mücadele alanında dönüştürmeye ve geliştirmeye mecburdur. Kendi konumlanışıyla, iktidarı konumlayacağı da toplumsal dinamikler ve ele alınan görüşlerle gerekçelendirilmeye çalışılmıştır.

Bu raddede, tezin ilgili literatüre önerebileceği işlevler de bulunmaktadır. Bunlardan ilki, mevcut hukuk yapısı içerisinde sivil toplumun statik alandan çıkarak, daha aktif ve söz sahibi olması açısından dayanışması gerektiğidir. Bu dayanışma hali, ilgili örgütlenmelerin konularını ilgilendiren alanlarda kendi aralarında mikro iktidar mücadeleleri değil daha çok makro dönüşüm argümanlarına odaklanmaları gerekliliğinden kaynaklanmaktadır. Günümüz iletişim odaklı ağ yapısındaki gruplar/platformlar/topluluklar düşünüldüğünde örnekleri ele alınan kadın hareketi, anayasal ve politik süreçler birbirinden farklı alanlardaki iktidar yapılarıyla iletişim ve uzlaşı alanları oluşturmaları hak mücadelelerindeki kazanımların bir adım öteye götürülmesi ve iktidarın Foucaultcu anlamda seyrinin değiştirilmesi için oldukça önemlidir. Diğer örnekleri üzerinde de durulduğu gibi STÖ'lerin iktidar ve kamuoyunu, ilgili konularda aydınlatacak raporlamalar, akademik çalışmalar, sunumlar, paneller vasıtasıyla gerek kamuoyu oluşturmak gerekse de medyanın işlevini kaybettiği bir alanda bireylerin mukayese edebilme olanağını artırmaları gerekmektedir. Bu üretim, şüphesiz, epistemeye dayalı bir hegemonyayı da beraberinde getirecektir. Buradaki done temelde sivil toplumun kültürel üretim ve sahasını oluşturan 'entelektüel'in işlevselliğiyle paralel değerlendirilmelidir.

Bir diğer öneri olarak, mevcut hukuk düzeni içerisinde yer alan, meclis komisyonlarında STÖ'lerin temsil edilmesi yerine Hegel'de üzerinde durulan *stände* benzeri bir sivil toplum meclisi oluşturularak onları da politika üretme alanında efektif olarak kullanmak gerekliliğidir. Bu *stände* benzeri meclisin, sivil toplumu ilgilendiren politika üretiminde sadece danışılması değil aynı zamanda "onay" rolü olması ilgili alandaki hak arayışları olan bireylerin yararına olan işlevi de kendiliğinden arttıracak bir özelliktedir. Bu tipte bir meclis uzmanlık, toplumsal yapı, gereksinimler, entelektüellik gibi birbirinden farklı alanlarda örgütlenmiş STÖ'leri de bir araya getireceği için kazanım yalnızca hukuki norm üretimi değil dayanışma kültürü ve buna bağlı olarak farklı politikalarda egemenin rolünü kısıtlayacak, denge unsuru olarak varlığını sürdürebilecektir. Elbette bu noktada akla egemenin kendiliğinden iktidarının kısıtlanmasına izin vermeyeceği gelecektir. Ancak proses, aktif bir özneliğin zamanla var edebileceği kazanımlardan birisinin de bu olabileceği gerçeğini değiştirmemektedir.

İlk bölümde Waldron düşüncesinde ele alınan aktif savunmalar ve argümantasyona dayalı yeniden hukuk üretimi, esasında Foucaultcu anlamda günümüzde mahkemelerde kendisini göstermektedir. Örneğin kadına karşı şiddet davalarında yukarıda da ele alındığı gibi katılan sıfatıyla davaları takip etmek isteyen kadın örgütlerinin, davalar üzerinde kamuoyu oluşmaması, hak kaybının olmayacağı düşüncesi vb. saiklerle katılma talepleri reddolunmaktadır. Ancak bu örgütler, aktif olarak katılan sıfatı alamasalar dahi, davaları adliye koridorlarında, mahkeme salonlarında takip ederek haklı mücadelelerinin her zaman takipçisi olacakları imajını zihinlere vermektedirler. Bu zihinsel mesajlar, örgütlenmelerin, Foucault'nun 'panoptikon'u iktidar formunda okuması gibi, tabandan yayılan ve dayanışma kültürü meydana getiren özellikler barındırmaktadır. İlgili davalarda, hak arayışlarında birçok içtihat ve aktif savunmalar kendini yeniden üreten hukukun da genişlemesine vesile olmaktadır. Bu açıdan kaygan bir zemine tutunmaya çalışan iktidar-özne gerilimi,

kendisini özneden yana kaydırmaya ve ‘insan’ odaklı anlayışın sivil toplumun güçlü birlikteliğinde giderek aktif bir hale dönüştürmektedir. Sivil toplum hukukun içerisinde aktif olarak mücadelesini sürdürdüğü her raddede, yeni bir direniş odağıyla, yeni mevziler ve alanlarda kendisini yeniden tanımlayan bir iktidarın karşısında tekrar tekrar yeniden kendini üretmeye ve farklı noktalarda konuşlanmaya ‘ilerleyici’ bir şekilde devam etmektedir.

SONUÇ

Hukuki özne, her ne kadar statik bir görünüme sahipmiş gibi algılansa da özellikle ikinci bölümde ele alındığı üzere, Fitzpatrick ve Neocleous'un da altını çizdiği gibi belirli aşamalardan geçerek günümüzde genişlemeye devam etmektedir. Hukuk, "yasa ve yönetim" ilişkisi içerisinde, öznelerin hareket alanını re'sen belirleyebildiği gibi, tarihsel süreçte hemen hemen her zaman öznenin direnişi veya sermaye ilişkisinin korunmasına yönelik olarak değişim göstermiştir. Bu durum elbette hukukun politikayla var olan ilişkisini de göstermektedir. Başka bir deyişle kolektif öznelik ve öznenin mitsel yanlarının kırılması, bu ilişkinin de arka planında yatan nedenlerden bir tanesidir. Sonuçta birinci bölümde tespit edildiği üzere hukuki öznelik, kavramsal açıdan hukuki kişiyi kapsayıcı ve daha geniş bir alanı işaret etmektedir.

Foucaultcu özne, iktidarla girdiği gerilimde fazlaca dezavantajlı başladığı süreçte iktidar tarafından artan kontrol imajı yaratılsa da önemli kazanımlar elde etmiştir ve iktidarı dönüştürmeyi sürdürmektedir. Bu gerilim, mevcut iktidar dinamiklerini tetikleyen öznenin reddedişiyle başlayarak tarihsel süreçte akışa devam etmektedir. Hegel'in *Tarih Felsefesi'nde* tarihi, "bilincin özgürleşmesi" ve bunun kurumsallaşması olarak görmesi gibi bu süreç, bir hareket halinde eyleme ve ereğe gitme olarak mücadele alanları doğurmaktadır. Foucaultcu hukuk öznesinin bu mücadeleler ağı içerisinde değişkenliği bu açıdan daha görünür kılınmaktadır. Gelinen nokta ve ötesi asla sabit ve bağlayıcı olmamakla beraber, karşılıklı kutuplara çekilen ağ birbirini etkilemeyi sürdürecektir.

Sivil toplum kavramının medenileşme kriterlerinin konulmasından itibaren geldiği farklı anlamları kapsayıcılığı da, bu sürecin içerisinde kar topunun sürüklenerek çığa dönüşmesi gibi birbirinden farklı noktalarda kurumsallaşma hali göstermektedir.

Çalışmada genel olarak STÖ'ler üzerinden kavramın etki ettiği alanlar üzerinde durulsa da özellikle son bölümde belirlenen iletişim ağlarının gelişmesi, sivil toplum kavramının da dönüşümünü ve yayılım gücünün farklı tipler şeklinde değerlendirilmesini beraberinde getirmektedir. Günümüz koşullarında örgütlenmeler, hukukun mevcut prosedürlerini lağvedercesine tek olay üzerine "tepki" ağı vazifesi gösterebilmektedirler. Aynı zamanda hukukun koşul olarak beklediği prosedürleri sağlayarak hukukun içerisinde de dönüşüm adına STÖ işlevselliğini yerine getirebilmektelerdir. Bu açıdan Foucaultcu kontrol mekanizmaları da saf dışı bırakılmakta ve ayrıca hak eksenli mücadeleler mikro kanallarda akışını ve kılcallığını devam ettirmektedir. Ancak elbette iktidar, mevcut gerilimde boşlukların doldurulması açısından, Hardt-Negri'nin altını çizdiği gibi, STÖ alanlarını da kendi bünyesinde hareket etmeye zorlayabilmektedir. Bu angaje olma hali, politik meşruiyet ve çıkar güdümünde görülse de somut varlığını STÖ'lerin ekonomik özgürlüğünü sağlayamamalarından kaynaklanmaktadır. Bir noktada Hardt-Negri'nin "çokluk" tanımlamasından beklenen duruş, bu çalışmada hukukun dönüşümü ve gelişimi açısından STÖ'ler vasıtasıyla sivil toplumdan beklenmektedir.

Bu çalışma STÖ'lerin ahlaki olarak iyi veya kötü olmaları yönünde bir değerlendirmeye girmemektedir. STÖ'lerin temelde kuruluş nedenleri ve işlevleri ekseninde etik değerlerle hareket etmeleri, bu çalışmanın dönüştürücü yönünü sağlayabilecek yeterliliği haiz olmalarında kafidir. Zira iktidar, manipüle edebileceği alanı, özne gerilimi içerisinde çıkar eksenli politikalarla etkileyebilecektir. Yani kısacası "sarı sendika" olarak addedilen kuruluşlar, iktidar var olduğu sürece görülebilecektir. Ancak bu tespit, sivil toplum alanının tamamının iktidar geriliminde saf dışı kaldığı anlamına gelmemelidir. Çeşitli örnek hareketler ve eylemlerle son bölümde görüldüğü gibi somutlaştırılmaya çalışılan, hem Türkiye ekseninde hem de dünya genelinde seyreden kadın hareketinin STÖ'leşmesi bunun en açık örneklerden biridir. Sivil toplum

alanının iktidar-özne geriliminde yalnızca iktidarın sızdığı boşluk olarak görmek öznenin kaybı olacaktır. Özne kendisine "buyrulan" alandaki Foucaultcu anlamda "potansiyel direnişine" devam etmelidir.

STÖ'nün özneleşmesi ve iktidar pratikleri karşısındaki aktif tutumları kadın hareketinde olduğu gibi, anayasal süreçler ve politik etkileme bakımından Türkiye örneklerinden faydalanılmıştır. Kadın örgütleri üzerine düşünüldüğünde CEDAW, İstanbul Sözleşmesi, 6284 Sayılı Kanun, 2016/17 Başbakanlık Genelgesi gibi uluslararası sözleşmeler ve iç hukuk kuralları sivil toplumun aktif olarak hukuk ve politik düzlemde rol almasını sağlamaktadır. Bu açıdan kavramın içeriğinin özne lehine yorumlanması dönüşümsel atıf için önemlidir. Yine aynı şekilde değerlendirilebilecek olan Avrupa Komisyonu 2019 Türkiye tavsiye kararları da Türkiye özelinde lokal dönüşümün gerekliliklerı açısından önemli vurgular içermektedir. STÖ'lerin hukuk ve politikayı teorik etkileme alanlarında besleyen yanları üzerinde derinlemesine durulmuştur. Keza pratik olarak günümüzde gelişen sosyal hareketler ve platform eksenli kuruluşlar da mevcut olaylar ekseninde çok çabuk refleks göstererek kısa sürede örgütlenebilmektedirler.

Hegel'in aile ve devlet arasında köprü vazifesi olarak düşündüğü ve ekonomik ilişkiler ağının çevrelendiği sivil toplum kavramı, Gramsci'de üst yapının oyuncusu konumunda devleti dönüştürebilecek misyonlarla donatılmıştı. Ancak gelinen noktada kavram bu iki düşünürün tasvir ettiği işlevleri yerine getirmekle kalmayarak, bunun da ötesinde egemeni fazlaca kısıtlayabilecek potansiyele sahiptir. Bu durum mevcut demokrasi gerekliliklerin yerine getirilmediği coğrafyalar için özellikle kaçınılmaz bir nüvedir. Örgütlenmeler STÖ'lerle, hukuk aktörü olarak dönüşümü denetleme fonksiyonları, kitle eylemleri, sosyal hareketler, politik lobi faaliyetleri, yasa süreçlerinde aktif katılımcı, davalarda "katılan" sıfatıyla takip, örgütlerin ilgili alanındaki hak kayıpları karşısında aktif söz hakları, medya kullanımı ve medya içeriği

üretilmesi, uzmanlık alanlarında raporlamalar, mağdur ve ihtiyaç sahiplerine maddi/manevi yardım gibi birbirinden bağımsız şekillerde sürdürmektedir.

Hukuki özne olarak değerlendirildiğinde sivil toplum, iktidarla var olan geriliminde aktif bir özneleşmeyi, bu çalışmada Foucaultcu direniş mekanizması vasıtasıyla sağlamaya çalışmaktadır. Ancak dönüşümün kapsayıcılığı düşünüldüğünde yalnızca adliye binaları, yasama meclisleri, siyasal parti ilişkileri düşünülmemelidir. Zira ilgili alanlarda gerek Waldron düşüncesinde argümantatif prosedürellikle gerekse de STÖ'lerin yasama meclisleri ve siyasal parti ilişkilerindeki etkileriyle somut örnekler ele alınmıştır. Buradaki kast, gündelik yaşantı içerisine sızan iktidar dinamiklerinin, sivil toplum alanındaki dayanışma ağlarını kırmasının önüne geçilmesidir. Neticede hukukun, insan davranışını dönüştürmeyi amaçladığı bir kertede, Foucaultcu iktidarın sorunsallaştırma nedenleri ancak sivil alanın kullanılması ve kamuoyu sağlanmasıyla meydana gelmektedir. Sonuçta hukuk topluluğun geliştirdiği normlara ilişkindir. Yani sivil toplum alanının, Gramscici ve Foucaultcu entelektüelin rolüyle kendini yeniden üretimi, iktidar-özne ilişkisinde ibreyi özneden yana çevirebilecektir. Buradaki değer, entelektüeldedir. Gramsci üstyapıyı sivil toplum-devlet ikiliğinde gördüğünde belirli bir noktadan sonra ikiliklerin entelektüelin toplumsal etkisiyle zayıflayacağını ve bir noktadan sonra da devletin yok olacağını tasvir etmişti. Keza Foucault direniş için buyruğun reddiyle başlayan süreci kullanmıştı. Bu noktada çalışma, düşünürlere paralel şekilde, gündelik hayat pratiklerinde öznenin kendini yeniden üretimini yine entelektüele bırakmaktadır.

Başka bir açıdan yerelde örgütlenen STÖ'lerin maddi kaynaklarının günümüzde daha çok üyeler vasıtasıyla karşılandığı bilinse de bazı alanlarda ulusüstü kuruluşların da ilgili örgütlere fon sağladığı bilinmektedir. Bu durum STÖ'lerin mevcut duruşunu hukukun veya insan haklarının gelişimi açısından değerlendirebilmesi makul bir seçenektir. Elbette fon sağlayan ilgili örgütlenmenin yönlendirmesi de olasıdır. Ancak

genelde bu tip ulusüstü kuruluşlar; AB, BM vb. gibi daha çok belirli hareketler ekseninde proje bazlı çalışmalarla işlerini yürütmektedirler. Bunun haricinde çeşitli yerel STÖ'lerin globalleşen STÖ'lerle ilişkilerinde de yardım ilişkileri olduğu gözden kaçırılmamalıdır. Bu da yerelin bilgi birikimi, veri erişilebilirliği, uzmanlaşma, aktif katılımcılık gibi çeşitli alanlarda global seviyeye erişmesine vesile olmaktadır.

Nihai olarak varılan yerde, Hegel'in stände meclisleriyle devlet erkini kısıtladığı gibi, bu çalışma benzer bir meclis türünün oluşturulmasının STÖ'lerin işlevselliğini artırmasını ve devlet karşısında yadsınmamasını sağlayacağı fikrine erişmektedir. Fakat bu da koşullu bir buyruktur. Çünkü aktif bir özne olarak sivil toplumun mevcut iktidar-özne gerilimini genişletememesi halinde yadsınması da doğal olacaktır. Aktif bir özneleşme, son bölümde Foucaultcu değerlendirmede ele alındığı gibi, STÖ'lerin iktidar ve kamuoyunu, ilgili konularda aydınlatacak raporlamalar, akademik çalışmalar, sunumlar, paneller vasıtasıyla gerek kamuoyu oluşturmak gerekse de medyanın işlevini kaybettiği bir alanda bireylerin mukayese edebilme olanağını artırmalarıyla sağlanacaktır. Bu üretim, şüphesiz, epistemeye dayalı bir hegemonyayı da beraberinde getirecektir. Bu da temelde Gramsci'nin sivil toplumun hegemonyayı kurması açısından örneklendirmesi olacaktır.

Böylece sivil toplumun aktif özneliği, iktidar-özne geriliminde öznenin direnişiyle, hegemonya üreterek, mevcut yasal alanları doldurarak, politik etkileme mekanizmasında rol alarak, bilgi ve uzmanlık alanlarını geliştirerek öznelik alanının genişleyebileceği ve etki alanını var olan hukuki statüsüne kıyasla geliştirebileceği Foucault'nun hukuki özne perspektifinden değerlendirilmiştir.

KAYNAKÇA

ACAR SAVRAN, Gülnur, "80'li Yılların Kampanyaları ve Özel Alanın Politikası", *Özgürlüğü Ararken-Kadın Hareketinde Mücadele Deneyimleri*, Amargi Kadın Bilimsel ve Kültürel Araştırmalar Yayıncılık, İstanbul, 2005, s. 82.

ACAR SAVRAN, Gülnur, "Sivil Toplumun Eleştirisi", *Yapıt No: 5*, S. Haz-Tem, 1983, ss. 32-36.

ACAR SAVRAN, Gülnur, *Sivil Toplum ve Ötesi Rousseau Hegel Marx*, Dipnot Yayınları, 2013.

ADORNO, Thedor. W., "Aşkınsallık Kavramı Üzerine", *Cogito Dergisi*, S. 41-42, 2005, s. 65-70.

AKI, Emine İrem, "Hukukun İç Ahlâkı: Lon L. Fuller'ın görüşleri Çerçevesinde Bir İnceleme", *AÜHFD* C. 64 S.1, 2015, s. 5.

AKI, Emine İrem, *Lon L. Fuller'da Hukukun İç Ahlâkı*, Yayımlanmış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2014.

AKPINAR GÖNENÇ, Ayşenur, *Sivil Toplum Düşünsel Temelleri ve Türkiye Perspektifi*, Alt Kitap, 2001.

AKSOY, Necdet, *Sivil Toplum ve Baskı Grupları*, Kaknüs Yayınları, 2008.

ALTINAY, Ayşe Gül— ARAT, Yeşim, *Türkiye'de Kadına Yönelik Şiddet*, Punto Yayınları, İstanbul, 2008.

ARAL, Vecdi, *Hukuk ve Hukuk Bilimi Üzerine*, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul, 2010.

ASLAN, Seyfettin, "Sivil Toplum: Kavramsal Değişim ve Dönüşüm", *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, Yaz-2010, Sayı: 33, ss. 195-202.

Avrupa Komisyonu 2019 Türkiye Raporu. https://www.ab.gov.tr/siteimages/birimler/kpb/2019_trkiye_raporu-_tr.pdf (E.T. 10/04/2020).

BEST, Steven– KELLNER, Douglas, *Postmodern Theory Critical Interregations*, Macmillan, 1991.

BOBBİO, Norberto—TEXIER, Jacques, *Gramsci ve Sivil Toplum Kavramı*, çev: Arda İpek-Kenan Somer, Ankara, 1982.

BORA Aksu— GÜNAL, Asena, *90'larda Türkiye'de Feminizm*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009.

BORA, Aksu, "Kamusal Alan Sahiden Kamusal mı?", (Editör: Meral Özbek), *Kamusal Alan*, Hil Yayınları, İstanbul, 2004, ss.529–538.

BUMİN, Kürşat, Sivil Toplum ve Devlet, Yazko Yayınları, İstanbul, 1982.

BUTLER, Judith, "Bedenler ve İktidar, Tekrar", *Cogito Dergisi*, S. 70-71, s. 277.

COHEN, Jean— ARATO, Andrew, *Civil Society and Political Theory*, MIT Press, 1994.

COHEN, Jean, "Strateji ya da Kimlik: Yeni Teorik Paradigmalar ve Sosyal Hareketler", *Yeni Sosyal Hareketler*, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 1999, s. 110.

ÇAPAR, Gürkan, *"Dostane Bir Çözüm Yolu Olarak Hukuk Devleti"* çalışması, s. 3

ÇATALOLUK, Gökçe, "Hukuk Çalışmaya Devam Etmeli miyiz? Sistemik Bir Analiz", *Hukuk Kuramı*, C. 5, S. 1, Ocak- Nisan 2018, ss.13-14.

ÇOBAN, Ali Rıza— CANATAN, Bilal— KÜÇÜK, Adnan, *Hukuk Devleti Hukuki Bir İlke Siyasi Bir İdeal*, Adres Yayınları, 2008.

ÇOTUKSÖKEN, Betül, *Felsefe: Özne-Söylem*, Notus Kitap, İstanbul, 2013

DELACAMPAGBE, Christian, *20. Yüzyıl Felsefe Tarihi*, Türkiye İş Bankası Yayınları, 2010.

DELEUZE Gilles—GUATTARİ Felix, *Felsefe Nedir*, Yapı Kredi Yayınları, 2015.

DELEUZE, Gilles, *Kant Üzerine Dört Ders*, Öteki Yayınevi, 2000

DESCARTES, Rene, *Meditasyonlar*, I. Meditasyon, BilgeSu Yayınevi, 2018

DIAMOND, Larry, "Civil Society and the Development of Democracy", *Estudio/Working Paper 1997/101*, June 1997, ss. 7-10.

DIAMOND, Larry, "Toward Democratic Consolidation", *Journal of Democracy*, Published by The Johns Hopkins University Press Volume 5, Number 3, July 1994, ss. 8-15.

DOUZINAS, Costas, *Hukuk Adalet ve İnsan Hakları Eleştirel Bir Yaklaşım*, NotaBene Yayınları, çev: Rabia Sağlam-Kasım Akbaş, 2016.

DUGUİT, Leon, *Kamu Hukuku Dersleri*, Ankara Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara, 1954.

DURAKBAŞA, Ayşe, "Türk Modernleşmesinin Kamusal Alanı ve Kadın Yurttaş", *21. Yüzyıla Girerken Türkiye'de Feminist Çalışmalar*, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2011, ss. 463-469.

Düşünen Sivil Toplum: Felsefi Yaklaşımlar-Açılımlar, *XIII. Sivil Toplum Kuruluşları Sempozyumu (27-28 Haziran 2003) Sonuç Bildirgesi*. https://acikradyo.com.tr/arsiv-icerigi/13-stk-sempozyumu (E.T. 20/04/2020.)

EDELMAN, Bernard, *Ownership of the Image Elements for a Marxist Theory of Law*, Routledge & Kegan Paul; First Edition, 1979.

ERDOĞAN TOSUN, Gülgün, "Global Sivil Toplum, Siyaset ve Yurttaşlık", *Sivil Toplum: Farklı Bakışlar*, Kaknüs Yayınları, 2005.

ERDOĞAN TOSUN, Gülgün, *Demokratikleşme Perspektifinden Devlet Sivil Toplum İlişkisi,* Alfa Yayınları, 2001.

ERDOĞAN, Mustafa, *Sivil Toplum: Bir Kavramın Anatomisi*, Aktüel Yayınları, İstanbul, 2005.

ERÖZDEN, Ozan, "Sivil Toplumun Karanlık Yüzü: Demokrasiye Geçiş Sürecinde Sivil Toplumun Farklı Görünümleri, Hırvatistan Örneği", *Sivil Toplum Dergisi,* C. 2 S. 5, ss. 62-65.

ESGÜN, İ. Uğur, "Makro İktidar, Mikro İktidar ve Hukuk", *Birikim Dergisi*, S. 118, Şubat 1999, s.11.

FERGUSON, Adam, *An Essay on The History of Modern State,* Cambridge University Press, Cambridge, 1995.

FINE, Robert, "Civil Society Theory, Enlightenment and Critique", *Democratization*, S. 4 c. 1, ss.14-15.

FITZPATRICK, Peter, *The Mythologoy of Modern Law,* Taylor & Francis e-Library, London, 2002.

FOUCAULT, Michel, "Bir Özgürlük Pratiği Olarak Kendilik Kaygısı Etiği", *Özne ve İktidar*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2000, ss. 240-245.

FOUCAULT, Michel, "Etiğin Soybilimi Üzerine: Sürmekte olan Çalışmaya İlişkin Bir Değerlendirme", *Özne ve İktidar*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2005, ss. 200-220.

FOUCAULT, Michel, *Bilginin Arkeolojisi,* Birey Yayıncılık, 1999.

FOUCAULT, Michel, *Büyük Kapatılma,* Seçme Yazılar: 3, "Hakikat ve Hukuksal Biçimler", Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2005, ss. 160-181.

FOUCAULT, Michel, *Cinselliğin Tarihi*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1996.

FOUCAULT, Michel, *Entelektüel'in Siyasi İşlevi*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2005.

FOUCAULT, Michel, *Felsefe Sahnesi*, Seçme Yazılar:5 Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2011

FOUCAULT, Michel, *Hapishanenin Doğuşu*, İmge Yayınları, Ankara, 2017.

FOUCAULT, Michel, *Özne ve İktidar*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2011.

FOUCAULT, Michel, *Toplumu Savunmak Gerekir*, YKY yayınları, çev: Şehsuvar Aktaş, İstanbul, 2002.

FOUCAULT, *The Order of Thing an Archaeology of The Human Sciences*, Taylor and Francis e-Library, 2005

FULLER Lon, *The Morality of Law*, Revisiod Edition, New Haven and London, Yale University Press

GAMBETTİ, Zeynep, "Foucault'dan Agamben'e Olağanüstü Halin Sıradanlığına Dair Bir Yanıt Denemesi", 2012, *Cogito Dergisi*, S. 70-71, s. 25.

GAME, Ann, *Toplumsalın Sökümü Yapıbozumcu Bir Sosyolojiye Doğru*, Dost Kitap Yayınevi, çev: Mehmet Küçük, 1998.

GÖKBERK, Macit, *Felsefe Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1993.

GRAMSCİ, Antonio, *Aydınlar ve Toplum*, Çan Yayınları, 1967.

GRAMSCİ, Antonio, *Hapishane Defterleri*, Belge Yayınları, İstanbul, 1986

GREAR, Anna, "Human Rights – Human Bodies? Some Reflections on Corporate Human Rights Distortion, The Legal Subject, Embodiment and Human Rights Theory", *Law Critique*, 2017, S. 16, s. 174.

GÜNER, Remzi Orkun, *İnsan Haklarına Eleştirel Yaklaşımlarda Özne Sorunu*, Yayımlanmış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2019.

GÜRKAN, Ülker, "Kişilik Kavramının Evrimi", *Hamide Topçuoğlu'na Armağan*, AÜHF Yayın no.498, Ankara, 1995, ss. 39-46.

HALİFEOĞLU, Melek—YETİŞ, Mehmet, "Gramsci, Sivil Toplum-Devlet İkiliği ve Kuramsal Kökenler", *Mülkiye Dergisi*, C. 37 S.1, 2013, ss. 165-182.

HARDT, Michael — NEGRİ, Antonio, *İmparatorluk*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2015.

HARDT, Michael, "The Withering of Civil Society", *Social Text*, No. 45 (Winter, 1995), Duke University Press, ss. 29-33.

HARDT, Michael—NEGRİ Antonio, *Çokluk İmparatorluk Çağında Savaş ve Demokrasi*, Ayrıntı Yayınları, 2004.

HATEMİ, Hüseyin, *Kişiler Hukuku Dersleri*, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1992.

HEGEL, G.F.W., *Tinin Görüngübilimi*, İdea Yayınları, İstanbul, 2011.

HEGEL, G.W.F., *Hukuk Felsefesinin Prensipleri*, Sosyal Yayınları, çev: Cevap Karakaya, 1991, İstanbul, s. 146.

HEGEL, G.W.F., *System of Ethical Life and First Philosophy of Spirit*, Edited and translated by T.M. Knox, State University of New York Press, Albany, 1979.

HEGEL, G.W.F., *Tarih Felsefesi*, İdea Yayınları, çev: Aziz Yardımlı, 2016, s. 96.

HEGEL, G.W.F., *Tüze Felsefesi*, İdea Yayınevi, 2013.

HENDERSON, Sarah L., *Building Democracy in Contemporary Russia: Western Support for Grassroots Organizations*, Cornell University Press, Ithaca, 2003.

HENDRIKS, Carolyn M., "Integrated Deliberation: Reconciling Civil Socierty's Dual Role in Deliberative Democract", *Political Studies*, Vol 54, ss. 485-488.

HUNT, Geoffrey, "Gramsci, Civil Society and Bureaucracy", *Praxis International*, 1986/6, ss. 209-210.

HYPPOLITE, Jean, *Marx ve Hegel Üzerine Çalışmalar*, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2016.

IŞIKTAÇ, Yasemin, *Hukuk Felsefesi*, Filiz Kitabevi, İstanbul, 2006.

İSPİR, Zeynep, *İnsan Haklarının Temeli Olarak İnsan Onuru Kavramı*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2017.

Kadına Yönelik Şiddetle Mücadele Ulusal Eylem Planı 2016-2020, Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü, Ankara, 2016.

Kadının Güçlenmesi Strateji Belgesi ve Eylem Planı 2018-2023, T.C. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı, Ankara, 2018.

KANT, Immanuel, *Ahlâk Metafiziğinin Temellendirilmesi*, Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları, çev.: İonna Kuçuradi, Ankara, 2002.

KANT, Immanuel, *Arı Usun Eleştirisi*, çev.: Aziz Yardımlı, İdea Yayınevi, İstanbul, 1993.

KANT, Immanuel, *Pratik Aklın Eleştirisi, çev.: İoanna Kuçuradi-Ülker Gökberk-Füsun Akatlı, Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları, Ankara, 1999.*

KAPANİ, Münci, *Kamu Hürriyetleri*, Yetkin Yayınları, Ankara, 1993.

KARAHANOĞULLARI, Onur, *Marksizm ve Hukuk*, Yordam Kitap, İstanbul, 2018.

KEANE, John, *Demokrasi ve Sivil Toplum*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1994.

KESKİN, Ferda, "Foucault'da Şiddet ve İktidar", *Cogito Dergisi*, S. Kış-Bahar 1996, ss. 117-122.

KESKİN, Ferda, "Söylem, Arkeoloji ve İktidar", *Doğu Batı Dergisi*, S. Kasım Aralık Ocak, 1999, ss. 16-17.

KETTLER, David, "History and Theory In Ferguson's Essay on the History of Civil Society", *Political Theory*, vol. 5 No. 4, November 1977, ss. 439-440.

KEYMAN, Fuat, "Devlet ve Sivil Toplum Arasındaki Sınır", *Sivil Toplum Dergisi*, C. 3 S. 10, 2005, ss. 130-133.

KOÇHİSARLIOĞLU, Cengiz—SÖĞÜTLÜ ERİŞGİN, Özlem, "Hayvanın Hukukî Konumu", (E.T. 4/12/2019) https://journal.yasar.edu.tr/wpcontent/uploads/2014/01/19 ss. 1691-1723.

KOLOŞ, Umut, "Mikro-İktidar İlişkileri ve Hukuk Öznesi", *VII. Ulusal Sosyoloji Kongresi Yeni Toplumsal Yapılanmalar: Geçişler, Kesişmeler, Sapmalar Bildiri Kitabı III*, ss. 217-220.

KOLOŞ, Umut, *Foucault İktidar ve Hukuk Modern Hukukun Soybilimi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2016.

KREPS, David, *Gramsci and Foucault A Reassessment*, Ashgate Pub. Co., 2015.

KUÇURADİ, İoanna, "Sivil Toplum Kuruluşları-Üç Sempozyum", *Tarih Vakfı Yayınları*, İstanbul, 1998.

MARDİN, Şerif, *Türkiye'de Toplum ve Siyaset*, İletişim Yayınları, 2008

MARX, Karl, *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*, Sol Yayınları, Ankara, 2011

MARX, Karl, *Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi*, Sol Yayınları, 2016.

MARX, Karl, *Yahudi Sorunu*, Sol Yayınları, Ankara, 2009.

NAFFINE, Ngaire, "Who are Law's Persons? From Cheshire Cars to Responsible Subject", *Modern Law Review 66*, 2003, ss. 346-362.

NAFFINE, Ngaire, *Law's Meaning of Life Philosophy, Religion, Darwin and the Legal Person,* Hart Publishing c/o International Specialized Book *Services, North America (US and Canada), 2009.*

NEOCLEOUS, Mark, *Administering Civil Society: Towards a Theory of State Power,* Palgrave Macmillan, 1996.

NIELSEN Henrik Kaare, "The Ambivalences of Civil Society", *Central European Journal of Public Policy*, Vol. 2—No 1—July 2008, ss. 31-38.

NIELSEN, Kai, "Reconceptualization Civil Society for Now: Some Somewhat Gramscian Turnings", *Toward a Global Civil Society*, Berhahb Books, Oxford, 1994, ss. 40-46.

O'DONNELL, E. L.— TALBOT-JONES J., "Creating Legal Rights for Rivers: Lessons From Australia, New Zealand, and India", *Ecology and Society*, Vol. 23, 2018, s.7.

ÖZBEK, Çağlar, *Demokrasinin Yeni Aktörleri: Ekolojik, Feminist ve LGBT Hareketleri Bağlamında Sivil Toplum Örgütleri*, Yayınlanmış Doktora Tezi, Yayınlanmış Doktora Tezi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Muğla, 2015.

ÖZDEMİR, Ali Murat, "Hukukun Krizi: Günümüz Türkiye'sinde İktidar ve Şiddet", *Çalışma ve Toplum Dergisi*, 2010, S. 3, ss. 53-54.

PASHUKANİS, Evgeny, *Genel Hukuk Teorisi ve Marksizm*, Birikim Yayınları, İstanbul, 2002.

PELCZYNSKİ, Z. A., *Hegel's Political Philosophy Problems and Perspectives*, Cambridge Unviersity Press, 1971.

PORTELLİ, Hugues, *Gramsci ve Tarihsel Blok*, Savaş Yayınları, 1982.

ROBİNSON, Robbie "The Legal Nature of the Embryo: Legal Subject or Legal Object?", *Potchefstroom Electronic Law Journal, 2018.*

RUNDLE Kristen, *Forms Liberate: Reclaiming the Jurisprudence of Lon L. Fuller*, Hart Publishing, 2012.

SANCAR, Serpil, "Türkiye'de Kadın Hareketinin Politiği: Tarihsel Bağlam, Politik Gündem ve Özgünlükler", *21. Yüzyıla girerken Türkiye'de Feminist Çalışmalar*, Koç Üniversitesi Yayınları, 2011 İstanbul, ss. 64-77.

SANCAR, Serpil, "Türkiye'de Kadınların Siyasal Kararlara Eşit Katılımı", *Toplum ve Demokrasi Dergisi*, C.2 S.4, 2008, s. 173.

SCHULZKE, Marcus, "Power and Resistance: Linking Gramsci and Foucault", *Gramsci and Foucault A Reassessment*, Ashgate Pub. Co., 2015, ss. 88-92.

SCHWYZER, Hubert, "Subjectivity in Descartes and Kant" *The Philosophical Quarterly*, Vol. 47, No. 188 July 1997, ss. 347-348.

SHİLS, Edward, "The Virtue of Civil Society," *Government and Opposition*, C.26 S. 1, 1991, ss. 3–20.

Siyasi Karar Alma Süreçlerine Sivil Katılım İçin Yönergeler Politik Karar Alma Süreçlerine Sivil Katılım Rehberi

https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectId=09000016807509dd (E.T. 06/04/2020).

SMİTH, Bryant, "Legal Personality", *The Yale Law Journal*, Vol. 37, No. 3 (Jan., 1928), ss. 283-295.

SOLUM, Lawrance B, "Legal Personhood for Artificial Intelligences", *North Carolina Law Review*, Vol. 70, Issue 4 (April 1992), ss. 1231-1288.

TANÖR, Bülent, "Türkiye'de Demokratik Standartların Yükseltilmesi Tartışmalar ve Son Gelişmeler", *Yayın No. TÜSİAD-T/99-12/274*, Aralık 1999, ss. 25-157.

TANÖR, Bülent, *İki Anayasa 1961-1982*, Beta Basım, İstanbul, 1994

TBMM, Töre ve Namus Cinayetleri ile Kadınlara ve Çocuklara Yönelik Şiddetin Sebeplerinin Araştırılarak Alınması Gereken Önlemlerin Belirlenmesi Amacıyla Kurulan *TBMM Araştırma Komisyonu Raporu*, 2006, TC Başbakanlık Kadın Statüsü Genel Müdürlüğü.

TEKELİ, Şirin, "1980'ler Türkiyesi'nde Kadınlar", *1980'ler Türkiyesi'nde Kadın Bakış Açısından Kadınlar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011.

THERBORN, Göran, *Sivil Toplumun Ötesi: Demokratik Deneyimler ve Ortadoğu'ya Uygunlukları*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999.

THOMAS, Peter D., *Gramsci Çağı Felsefe Hegemonya*, Dipnot Yayınevi, 2010.

TILLY, Charles, *Demokrasi*, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2011.

TOBB, *Doğu Sorunu: Teşhisler ve Tespitler, Stratejik Araştırmalar Dizisi*, 1995.

TORFİNG, Jacob, *New Theories of Discourse Laclau, Mouffe and Zizek*, Blackwell Publishers, 1999.

TURAN, Müslüm, "Özne ve İktidar", *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, S. Güz 2007, C.6, ss. 286-287.

UYGUR, Gülriz, *"2006/17 Sayılı Başbakanlık Genelgesi Işığında Kadına Yönelik Şiddeti Önlemeye Yönelik Devletin Ödevi: Değişen Devlet Anlayışı mı?"*, http://kasaum.ankara.edu.tr/files/2013/02/G%C3%BClriz-Uygur-2006_17-Say%C4%B1l%C4%B1-Ba%C5%9Fbakanl%C4%B1k-Genelgesi-I%C5%9F%C4%B1%C4%9F%C4%B1nda.pdf (E.T. 23.04.2020.) , ss. 859-890.

UYGUR, Gülriz, "Hukuk Devletinde Hukukun Önünde Olmanın Anlamı", *Prof. Dr. Erdal Onar'a Armağan Cilt-II*, Ankara, 2013, ss. 1153-1169.

UYGUR, Gülriz, "The Rule of Law: On The Boderline of Jurisprudence and Moral-Political Theory", *The Law, Liberty, and the Rule of Law*, Eds. K. E. Himma-I. Flores, Springer 2012, s. 106.

UZUN, Ertuğrul, *Hukuk Göstergebilimi*, Nora Kitap, İstanbul, 2017.

WALDRON, Jeremy, "How Law Protects Dignity", *The Cambridge Law Journal*, 2012, ss. 208-217.

WALDRON, Jeremy, "The Concept and The Rule of Law", *Sibley Lecture Series. 29*, 2008, ss. 8-10.

WALDRON, Jeremy, "The Rule of Law and The Importance of Procedure", *American Society for Political and Legal Philosophy*, Vol. 50, 2011, ss. 14-16.

WALDRON, Jeremy, "Torture and Positive Law: Jurisprudence for The White House", *Columbia Law Rev*, 2005, s. 1726.

WEDEL, Heidi, "Türkiye Cumhuriyeti'nde Sivil Toplum Nüveleri- Demokrasinin Taşıyıcısı mı, Yeni Bir Seçkinler Örgütlenmesi mi?" *Ortadoğu' da Sivil Toplumun Sorunları*, İletişim Yayınları, 2007, ss. 154-157.

WOOD, Elen Meiksins, Kapitalizm Demokrasiye Karşı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.

YAZICI, Serap, *Yeni Bir Anayasa Hazırlığı ve Türkiye Seçkincilikten Toplum Sözleşmesine*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2009.

YETİŞ, Mehmet, "Marx ve Sivil Toplum", *Praksis Dergisi*, S. 10, 2003, s. 36.

http://www.euro.who.int/en/home (E.T. 30/03/2020.)

http://www.mfa.gov.tr/avrupa-konseyi_.tr.mfa (E.T: 06/04/2020.)

http://www.ttb.org.tr/kollar/COVID19/index.php (E.T. 30/03/2020.)

https://kadincinayetleri.org/.

https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectId=09000016807509dd (E.T. 06/04/2020.)

https://tr.wikipedia.org/wiki/%C3%87%C3%B6z%C3%BCm_s%C3%BCreci (E.T. 28/03/2020.)

https://ucansupurge.org.tr/hakkimizda/biz-kimiz/ (E.T. 15.04.2020.)

ÖZET

Çalışma, hukuk öznesi kavramının gelişen, genişleyen ve dönüşen yönlerini ele almaktadır. Hukuk öznesinin yapısı ve tanımlanışı gereği hukuk öznesi üzerinde çeşitli tartışmalar bulunmaktadır. Bu tartışmalar ekseninde, Foucault'nun özne-iktidar geriliminde ele aldığı hukuki özne kullanılarak sivil toplumun hukuk içerisinde aktif bir özneye dönüşümü sorunu üzerinde durulmaktadır. Bu nedenle ilk bölümde genel özne felsefesi ve farklı hukuk öznesi tanımları üzerinde durulmuştur. İkinci bölümde sivil toplumun tarihsel gelişimi ve bu çalışmada kullanılacak yönleri detaylandırılmıştır. Üçüncü bölümde ise sivil toplum kavramının günümüz hukuk alanında işlevleri ve bu kavramın hukuki etkisi üzerinde durularak mevcut sistemdeki dönüşüm olasılığı sorgulanmıştır.

Günümüzde sivil toplum kavramı farklı tiplerde örgütlenmelerin ortaya çıkmasıyla hukuk alanında varlığını sürdürmektedir. Sivil toplum örgütleri olarak anılan bu yapıların yasama faaliyetinde, yargılama sürecinde, kamuoyu oluşturmada, medya alanı gibi hukuki ve politik alanlardaki etkileri değerlendirilmiştir. Bu etkiler ışığında, sivil toplumun daha aktif bir hukuk öznesi olması durumunda, hukuk içerisinde konumlanmasının sağlayacağı faydalara ulaşmak amaçlanmıştır.

ABSTRACT

The study deals with the developing, expanding and transforming aspects of the concept of the subject of law. There are various discussions on subject of law by its natüre and definition. In the context of these discussions, the issue of transforming civil society into an active subject in law is emphasized by using the legal subject that Foucault handles in the subject-power tension. Therefore, in the first chapter, general subject philosophy and different legal subject definitions are emphasized. In the second part, the historical development of civil society and its aspects to be used in this study are detailed. In the third chapter, the functions of the concept of civil society in today's legal field and the legal effect of this concept are questioned and the possibility of transformation in the current system is questioned.

Today, the concept of civil society continues its existence in the field of law with the emergence of different types of organizations. The effects of these structures, which are referred to as non-governmental organizations, in legislative activities, in the judicial process, in forming public opinion, in the legal and political fields such as the media field are evaluated. In the light of these effects, it is aimed to reach the benefits of being positioned within the law if civil society is a more active subject of law.